

صلاحیت
Salahiyat
मलाहीयत

مہمان ایڈیٹر: (ریٹائرڈ) پروفیسر ڈاکٹر سکھدیو سنگھ سوہل

شعبہ تاریخ

گرو نانک دیو یونیورسٹی

امرتسر، پنجاب، انڈیا

میں سوچتا ہاں کہ کی اوہ کدے ظلم کرن دی ہمت کر سکدا ہے۔ جو انسان اور انسانیت کی قیمت نہیں جانتے، وہ کیا جانینگے کی نمک کی اصل قیمت کون ادا کردا ہے؟ 'کی اوہ کدے جان سکے گے کہ لون دی اصل قیمت کون ادا کردا ہے؟' (بھاویں میں اکت ڈاکٹر وجوں سکھائی پراپت کیتی ہے، پر مینوں بالکل نہیں پتہ کہ اپنی زیادہ لون دی دھوڑ ساہ لین نال اس دے پھیپھڑیاں جاں اسدی چڑی، جاں اکھاں جو پہلاں ہی بھیا تک دکھائی دے رہا ہے۔ حالانکہ میں جاندا ہاں کہ لاشاں 'تے لون پاؤن نال سریر دیاں سمسیاواں نوں تیزی نال گھٹن وچ مدد ملدی ہے۔)

(فوٹو شمشینا بارے فوٹو اتے لکھو: پرو. ڈاکٹر. وکاس باجپائی، جواہر لال یونیورسٹی)

پروفیسر: برج نرائن نون سمرپت

پروفیسر برج نرائن، اکت اگھے پنجابی۔ اس دا جنم 1889 وچ پچھتھی پنجاب وچ ہو یا سی جو ہن پاکستان وچ ہے؛ اسنے 1911 وچ پنجاب یونیورسٹی، لاہور توں اتہاس وچ ایم۔ اے اتے کلکتہ یونیورسٹی توں ایم۔ اے۔ ار تھ شاستر وچ کیتی۔ اوہ کلکتہ یونیورسٹی وچ پروفیسر منوہر لال دا وویار تھی سی۔ اسنے لاہور دے ایس۔ ڈی۔ کالج وچ ار تھ شاستر پڑھایا۔ اوہ شاندار ادھیاپک اتے اگھے لیکھک سن۔ اسنے اتہاس، ار تھ شاستر اتے سماجی پنجاب اتے بھارت بارے لگ بھگ 17 کتاباں دا یوگدان پایا جویں کہ بھارتی آر تھک سمسیاواں بارے لیکھ (1919)؛ بھارتی آر تھک جیون: اتیت اتے ورتمان (1929)؛ کرسانا دے دکھرے (اردو وچ 1936)؛ چرخہ مارکسواد، بھارتی سماج واد (1941)، اتے آزاد بھارت دا آر تھک ڈھانچہ (1946) |

پنجاب وچ اوہناں نے پنجاب سوشلسٹ پارٹی بنائی۔ اسنے 1930 اتے 1940 دے دہاکے وچ ڈریبون، لاہور وچ نیمت طور اتے یوگدان پایا۔ اسنے وڈی گنتی وچ دیشاں دا دورہ کیتا اتے انٹراشری رسالیاں وچ پرکاشت کیتا۔ اسنے کساناں اتے مزدوراں اتے دھیان کیندرت کردے ہوئے بستیوادی آر تھک دی آر تھک آلوچنا پر دان کیتی۔ اسنے پاکستان وچ ہی رہن دا فیصلہ کیتا۔ کیہا جاندا ہے کہ مسٹر ایم۔ اے۔ جناح نے اس نوں رہن لئی کیہا۔ پھر وی، بھیڑ اس اتے ڈگ پئی اتے 14 اگست، 1947 نوں نکلسن روڈ، لاہور اتے اس دے گھر وچ بے رحمی نال کٹیا گیا۔ اس دی امیر لائبریری نوں ساڑ دتا گیا سی۔ پنجاب یونیورسٹی، چنڈی گڑھ نے اوہناں دی یاد وچ پروفیسر برج نرائن میموریاں لکچر دی سٹھاپنا کیتی ہے۔

وگدے پانی
پانی وگدے ہی رہن،
کہ وگدے سندے نے،
کھڑوندے بسدے نے،
کہ پانی وگدے ہی رہن۔
چنداں ملیاں ہی رہن،
کہ ملیاں جیندیاں نے،
وچھڑیاں مردیاں نے،
کہ چنداں ملیاں ہی رہن۔
روحاں اڈویاں ہی رہن،
ایہہ اڈویاں چٹھدیاں نے،
انکلیاں ڈگدیاں نے،
کہ روحاں اڈویاں ہی رہن۔
تے میں ٹردا ہی رہاں،
کہ ٹریاں ودھدا ہاں،
کھلویاں گھٹنا ہاں،
کہ ہاں، میں ٹردا ہی رہاں۔

دیوان سنگھ کالے پانی

سیالکوٹ (ہن پاکستان وچ) ضلع وچ سے چھوٹے گلوٹیاں دے اکت کچے گھر وچ، دیوان سنگھ ڈھلوں، جو بعد وچ دیوان سنگھ 'کالے پانی' دے نال جانیا جاندا ہے، 22 مئی 1897 نوں سنسار وچ پریش کر گیا۔ سنترتا سنگرام دی پٹھ بھومی وچ بہادری اتے قربانی دا پرگناوا کیتا گیا، اس دیاں جڑھاں اپنے ماتا-پتا، سندر سنگھ اتے اندر کور 1 دے پیار نال ملدیاں ہن۔ حالانکہ، قسمت نے اسنوں دو سال دی کوئل عمر وچ اسدی ماں دی موت دے نال اکت شروعاتی جھکا دتا، اس دے بعد پلگ کارن اس دے پتا دی اچانک موت ہو گئی۔ اپنے پتا دے چھوٹے بھرا، سوہن سنگھ اتے دادی دی پر اپکاری دیکھ-رکھ پیٹھ پالیا گیا۔ کیونکہ اسدا چاچا اسنوں اچے درجے دا سرکاری افسر بناؤنا چاہندا سی، اسلیں اسنے اسنوں ڈسکا دے سکاچ مشن سکول وچ داخل کروایا، جتھے اسنے ساہت اتے وگیاں دی دنیا وچ آؤن دا اپنا سفر شروع کیتا۔ کون جاندا سی کہ اک دن چھوٹا دیوان سنگھ اتہاس دے لیکھاں وچ اپنا ناں لکھ دیویگا۔ سنترتا-پرتیبدھ پر یوار وچ پیدا ہوئے، دیوان سنگھ نے آگرہ میڈیکل سنسٹھاتوں گریجویٹیشن کیتی۔ 1919 وچ، اوہ اکت ڈاکٹر وچوں بھارتی فوج وچ بھرتی ہو گیا اتے راولپنڈی وچ تعینات سی۔ اسنے 1920 وچ مہاتما گاندھی دے اسیوگ اندولن نوں جوش نال گلے لگایا۔ 1921 وچ، اکت زبردست بریٹیش-وردھی بھاشن لئی دگسائی وچ اسدی گرفتاری نے اسدی اٹل بھاوانی شروعات کیتی۔ 1922 وچ لاہور وچ اپنی تعیناتی دوران، اسنے بہت سارے پنجابی اتے اردو لیکھکاں نال پتر وہار کیتا، ایہہ اوہ سماں وی سی جدوں اوہ گاندھیوادی آدرشاں توں پر بھات ہوئے اتے سوراہ دا ادیش لیا۔ جویں کہ قسمت نے اسدا مار گدرشن کیتا، اوہ سوراہ دی وکالت کرن اتے اپنی ریجیمینٹ نوں توڑن توں بعد منی جان والی سزائی رنگون توں 1925 وچ انڈیمان اتے نکو بار آیا۔ 20 اکتوبر، 1927 نوں سیلولر جیل وچ ذمہ واریاں سمبھال دے ہوئے، اسنے شک اتے سزاتھک تبادلیاں توں بناں، مکھ بھومی راشٹروادی اندولناں نوں پر تیبببت کیتا۔ بریٹیش-نیںترت بھارتی فوج وچ اکت میڈیکل افسر ہون دے ناطے، اسنے اپنے پورٹ بلیار تبادلے دی ورتوں نیک کارناں لئی کیتی، زراش ستھانک آبادی، مکھ طور اتے دوشی اتے ونج، جیہناں نوں وکھرے داسا ہنا کرنا پے رہا سی، نوں سمبودھن کیتا۔ اوہناں دیاں ستھتیاں نوں اچا چکن دی وچنبدھتاناں پریرت، اسنے اپنے آپ نوں اکت موبائیل ڈاکٹر وچ بدل لیا، اپنے گھرتوں مفت علاج اتے بھوجن پر دان کر کے اکت منی-ہسپتال وچ بدل گیا۔

- 1 مہمان ادارتی..... 8
- پروفیسر سہد یو سنگھ سوہل
2. 1857 کی بغاوت کے دوران امن زبردستی اور انتقام پنجاب میں..... 12
- ڈاکٹر ہر مندر اور سہل
3. سکھ مذہب اور معاشرے میں گوردوارہ..... 25
- ڈاکٹر دلہان سنگھ
- 4 پنجاب میں کوآپریٹو موومنٹ کی حدود (1904-1947)..... 37
- ڈاکٹر موہت اگروال
- 5- انفلوئنزا وبائی بیماری پنجاب کو تباہ کرتی ہے (1918-19)..... 49
- ڈاکٹر روپی بالا
- 6- پنجاب میں پیروں کے کردار کی صورت حال (1946)..... 62
- ڈاکٹر بلجیت سنگھ
7. گیانی ہیر سنگھ درد اور سکھ سیاست..... 77
- ڈاکٹر جسبیر سنگھ
- 8- پنجاب پارٹیشن سنیماکا دوبارہ جائزہ..... 92
- سکھ یو سنگھ سوہل، پروفیسر
9. پنجاب کا ورثہ..... 126
10. پرفارمنگ آرٹس میں تعاون کرنے والا: تھیٹر آرٹسٹ اور ڈائریکٹر شیلہ بھائیہ..... 127
- 11- پنجابی کی افزو دگی کے لیے غیر ملکی شراکت..... 129

12. انسانیت کا مرکزی کردار..... 130.....
13. مہینے کا لفظ..... 132.....
14. پنجابی ڈگڈے ڈھینڈے بول..... 133.....
15. گوجرانوالہ بنانے میں عظیم لوگ..... 134.....
16. ماہ کی شخصیت..... 137.....
17. پنجاب کا نامور خاندان..... 141.....
18. خزانے کا کاروبار..... 144.....
19. تاریخی خبروں کا خزانہ..... 145.....
20. کتاب کا جائزہ..... 146.....
21. نئی کتاب..... 149.....
22. پروگرام اور واقعات..... 153.....

مہمان سہماڈک:

سکھدیو سنگھ سوہل پروفیسر (سیواکت)، اتہاس وبھاگ، گورو نانک دیویونیورسٹی، امرتسر (پنجاب)، بھارت ہن۔ نامور رسالیاں اتے پرسدھ رسالیاں وچ 140 توں ودھ کھوج پتراں، لیکھاں اتے کتاباں دیاں سمیکھیاواں داسہراں دے سرہے۔ اس کول 40 ایکسٹینشن لکچر ہن۔ اس نے 10 سیمیناراں وچ ورکشاپاں دا آویجن کیتا ہے۔ اسدی دلچسپی دے کھیتر وچ بستنیوادی پنجاب دی سماجک اتے سبھیاچارک تبدیلی اتے راجنیتک آرٹھتاشامل ہے۔ اسنے دمیکنگ آف ڈنڈل کلاسز ان دا پنجاب (1849-1947) اتے کریڈٹ، رورل ڈیٹ اینڈ دا پنجاب پیژنیٹری (1849-1947) لکھیا ہے۔ اسنے تنّ مونوگراپھاں داسہماڈن کیتا ہے۔ اسنے 31 ایم پھل کھوج بنندھاں دے نال اکت درجن ڈاکٹریٹ تھیس دی نگرانی کیتی ہے۔ اسنے اتہاس وبھاگ (2010-13)، سکول آف سوشل سائنسز (2008-13) اتے غدر لہر دے ادھین لئی چیئر، گورو نانک دیویونیورسٹی، امرتسر (2015-17) دی اگوائی کیتی۔ اوہ اتہاس وبھاگ وچ کوارڈینیٹر، (2013-15) SAP, UGC سی۔ اوہ پروفیسر-ان-چارچ، پریس اتے پبلیکیشن بیورو، گورو نانک دیویونیورسٹی، امرتسر (2014-15) سن۔ اوہ جرنل آف ریجنل ہسٹری (چار اٹک) داسہماڈک اتے جرنل آف سکھ اینڈ پنجاب سٹڈیز (بھاگ 26، نمبر 1 اتے 2، 2019)، کیلیفورنیا یونیورسٹی، سینٹا باربرا، یو۔ ایس۔ اے دا مہمان سہماڈک سی۔

مہمان سہما کی

پنجاب بھوگول نالوں ودھ ہے؛ ایہہ اکت سماجک-سہما چارک ستھان ہے جو اتھاس وچ شامل ہے۔ سندھو بیسن وچ ستھت، ایہہ اترو وچ شوالک پہاڑیاں نال گھریا ہویا ہے، جچھم وچ ٹھنڈے اتے کھر دے کھیترو وچ افغان اتے عربی لگھدا ہے، دکھن وچ تھار مارو تھل اتے پہاڑیاں دی اروالی لڑی اتے پورب وچ جمناندی ہے۔ اس دے اچھ اپچاؤ بھومی جل سروتاں نے مدھ ایشیائی ٹھنڈے موسماں توں وڈی گنتی وچ بھیراں، قبیلیاں اتے نسلاں نوں آکرشت کیتا۔ اوہناں نے راحت دی منگ کیتی اتے کدے واپس نہیں پر تیا اتے اپنے آپ نوں سہما چارک اتے جن سکھیا دوہاں پکھاں نال جوڑن نوں ترجیح دتی۔ اس پر کریا وچ، پنجاب اکت پھر نٹیسر سٹیٹ اسنڈروم وجوں وکست ہویا۔ 18 ویں صدی عیسوی دے کسان ودرودھ دے نتیجے وجوں مہاراجہ رنجیت سنگھ دے ادھین لاہور راج وجوں جانیانا جانداراج بن گیا۔

حالانکہ، 1857 دے ودرودھ نے پنجاب نوں ودرودھیاں توں بھارت نوں سرکھیت کرن لئی اکت لائچنگ پیڈ وجوں بدل دتا۔ پنجاب وچ بنگال فوج دے کیندراں نوں ترنت ہتھیار بند کردتا گیا؛ مول نواسیاں وچ دہشت پیدا کرن لئی ودرودھیاں نوں جنتک طور اتے ختم کردتا گیا سی۔ اصل وچ پنجاب قتل عام دی پروگشالا بن گیا۔ پہلاں ہی ہتھیار بند پنجابی کچھ نہیں کر سکے۔ سکھ مول شاسکاں نے آدمیاں، پدارتھاں اتے دھن نال انگریزاں داسا تھ دتا۔ ستھانک لوکاں نے باغیاں دی کئی طریقیاں نال مدد کیتی۔

حالانکہ، بریٹیش نے اس رجھان نوں روک دتا۔ اتم کلنیک اتے ہیرا پھیری نال ادھ 1803 تک دلی پہنچ گئے۔ اوہناں نے پنجاب اتے نظر رکھن لئی لدھیانہ نوں اکت آبرو بیڑی پوسٹ وجوں وکست کیتا۔ 1845-46، 1848-49 دیاں دو خونئی برطانوی-پنجاب جنگاں توں بعد، انگریزاں نے 1849 وچ لاہور راج اتے قبضہ کر لیا۔ بھارت دے گورنر جنرل لارڈ ڈلہوزی نے انگلینڈ وچ ادیوگ وگ دے ہتاں دی پورتنی لئی اکت یوجنا دے نال اس نوں اپنے قبضے وچ کرن لئی زور دتا۔ بورڈ دے پردھان وجوں بیسری لارنٹس نے پنجاب دے کلین وگ نال صلح کرن دی امید نال شروعات کیتی۔ 1853 وچ اس دے بھراجوہن لارنٹس نے اسدی تھاں لے لئی۔ جوہن لارنٹس پنجاب دے سروتاں داشوشن کرن لئی کابلی وچ سی۔ زمین دی میپنگ کیتی گئی سی اتے مالیانقد وچ طے کیتا گیا سی۔ اس پر کریا وچ پنجاب نوں 'گیریزن سٹیٹ' وچ بدل دتا گیا۔

انگریزاں نے اناج اتے کپاہ وگے کچے مال لئی نہری کالونیاں بنائیاں۔ بریٹیش بازاراں نوں ترنت آواجائی لئی سڑکاں اتے ریلوے لائیناں دانمان کیتا گیا سی۔ پنجاب کراچی سمندری بندرگاہ نال جڑیا ہویا سی۔ انگریزاں نے خاص طور اتے کساناں اتے عام لوکاں لئی 'خوش حالی' پیدا کرن دادعوہ کیتا۔ پھروی، اتھے اکال، سوکے اتے بیماریاں دی لڑی سی جس نے وڈی گنتی وچ لوکاں نوں پر بھات کیتا۔ پلگ اتے انپھلوینیزا

سبھ توں بھیانک مہانماری سن جیہناں نے پنجاب نوں تباہ کر دتا سی۔ انپھلوینیزا مہانماری نے پنجاب دی 2.4 پر تیشٹ آبادی نوں نشٹ کر دتا جو کہ بھارتی انگریزاں دا لگبھگ دگنا سی۔ اچّ زمین مالییے نے کسانوں نوں قرضے ولّ دھکّ دتا۔ سہکاری سہاواں ایکٹ (1904) نوں پینڈو قرضے دا علاج نیا جاندا سی۔ پھر وی، سہکاری لہر نے مدھ-کساناں دے اکت حصے دی ہی مدد کیتی۔ کسانوں آرتھکٹا وچّ شاہوکار تانا شاہ بنیا رہا۔

20 ویں صدی عیسوی دی شروعات وچّ، پنجاب نے بستیاوا دی راج دیاں نیتیاں دے ورودھ کھتی شالی راشٹری لہر دیکھی۔ 1905 دی سودیشی لہر، 1907 دی کھیتی ودر وہ اتے غدر لہر (1914-16) اسہمتی اتے ورودھ دا کھتی شالی پرگٹاوا سن۔ انگریزاں نے غدر لہر نوں ہنسک ڈھنگ نال دبا یا۔ (دلباگ) ورودھ نوں روکن لئی رولٹ ایکٹ (1919) لاگو کیتا گیا سی۔ مائیکل اوڈواٹر، پنجاب دے لیفٹینینٹ گورنر نے پرکھ عہدہ سنبھال لیا۔ برگئیٹر جنرل ریجینالڈ ڈائر 11 اپریل، 1919 نوں امرتسر پہنچیا۔ اس دیاں یوجناواں 13 اپریل، 1919 نوں امرتسر وچّ جلیانوالا باغ دے ساکے تکّ پہنچیاں۔

گردوارہ سدھار لہر دا ادیش سکھ گوردواریاں نوں انگریزاں دی حمایت والے مہنتاں دے چنگل توں آزاد کرواؤنا سی۔ اکالی دل اکت سیاسی طاقت وجوں ابھریا۔ انگریزاں نے فرقدھر ویکرن دی شروعات کیتی۔

ڈاکٹر: ہرمندر کور سوہل نے 1857 دے ودروہ اتے پنجاب بارے اپنی ڈاکٹریٹ کھوج کیتی ہے۔ راشٹری رسالیاں وچ اس دے کریڈٹ لئی اس دے بہت سارے پرکاشن ہن۔ اسنے 19 ویں صدی دے پنجاب دے پہلے ادھ وچ بہادری والی کویتا اتے ایم۔ پھل کیتی۔

پنجاب وچ 1857 دے ودر وہ دوران شانتی، زبردستی اتے بدلہ

ہر مندر کور سوہل نے ڈاکٹر

1857 دے ودر وہ دوران منکھی لاشاں دے پوری طرحاں نشٹ ہون دی لگاڑ اتے بدلہ لینا انگریزاں دی وشیشٹا سی۔ اکثر روایتی اتہاسکاری وچ، 1855 دے دوران پنجاب نوں اشانتمیٰ صوبہ بنیا جاند اہے۔ 1932 وچ جوہر لال نہرو نے اس گل اتے زور دتا کہ انکی انگریز افسر۔ بربرتا سوگنا ودھ گئی ہے۔ (1) کارل مارکس، اکت سماکالی اتسک نریکھک، نے ٹینی کیتی کہ جدوں کہ انگریزاں دے ظلم مارشل جوش دے کماں نال سبندھت ہن؛ مول نواسیاں دے غصے نوں اچے وی جانچھ کے ودھا۔ چڑھا کے پیش کیتا گیا ہے۔ (2) 1857 دے ودر وہ دوران، انگریزاں نے پنجاب وچ دھیان کیندرت کیتا، جڑیا اتے بچا دیاں یوجناواں بنائیاں۔ اس پر کیریا وچ، پنجاب نوں اودھ اتے دلی وچ داخل ہون توں پہلاں ہی باغیاں نوں مارن دی پروگنٹالا وچ بدل دتا گیا سی۔ پیر 1857 دے ودر وہ دوران پنجاب وچ ودر وہیاں دے خاتمے دی پر کیریا اتے دھیان کیندرت کرن دی کوشش کردا ہے۔

پنجاب 'زیادہ تر ناگرک آبادی دے پر کوپ توں پر بھاوت نہیں ہو یا'۔ (3) گوگیر اودر وہ نوں چھڈ کے 'پنجاب اس ودر وہ توں پر بھاوت نہیں ہو یا جس نے باقی اتری بھارت نوں پر بھاوت کیتا سی۔' پنجابیاں نوں غلام بناؤن لئی پھر نگیس دے سادھن۔ جولائی 1857 دے انت تک، پنجاب دیاں کل 42 ریجیمینٹاں وچوں، 34 جاں تاں ہتھیار بند جاں بغاوت کردتیاں گئیاں سن؛ 8 انیمت گھوڑ سواراں وچوں 6.5 ریجیمینٹاں ہتھیار بند رہیاں۔ (5) جوہن لارنٹس نے جس دن توں اپنا پتر وہار شروع کیتا، اس دن توں 'پنجاب بالکل شانت'، 'پنجاب وچ سبھ ٹھیک ہے'، 'پنجاب وچ اچے وی سبھ سرکھیت ہے'، 'ساڈے نال سبھ ٹھیک ہے'، 'اسیں پیشاور اتے ہور تھاواں اتے ٹھیک ہاں'، 'پنجاب شانت'، 'سبھ شانت ہے'۔ حالانکہ، جوہن۔ جوہن دلی دی لی گھیرا بندی دی اصلیت سامنے آئی، ایہہ سرکاری رسم الوپ ہو گئی۔ (6) کارل مارکس نے اس نوں 'بہت عجیب قسم دا شانت' کہا۔ (7) پنجاب دی شانتی 'دھوکے بازی، ادھاسج' بن گئی۔ ایہہ محسوس کیتا گیا سی کہ سندھ توں ستلج تک دا علاقہ 'ڈیشدھر وہ دیاں کھاناں ہن، جو کسے وی سمیں پھٹ سکدیاں ہن'۔ سرکاری رولا پاؤن لئی، 'ایہہ سبھ پنجاب وچ شانتی سی؟' اسنے دستار نال کہا کہ اتھے قتل، بغاوت، بھڑکاہٹ، سازشاں، بے وفائی، نہتھے، لڑائیاں، پھانسی، پچھا، دہشت اتے دھوکھیا زیاں سن جو بچا لئی سبھ توں ودھ شکستیاں لگاؤن لئی کافی سن۔ (9) برہٹیش شائن دے ودر وہ دے باوجود، انبالہ ضلعے وچ عام ناگرکاں دا کارن ایہہ سی کہ پٹیاہ دے راجے نال سبندھت بہت سارے فوجی اتے پولیس کر چاریاں نے بھاری ساودھانی دے اپاء کیتے سن، نا بھہ اتے جیند سارے ضلعے وچ تعینات سن۔ (10) ساودھانی

دے اپاواں وچّ پریس، بیڑیاں، سڑکاں، پلاں، قلعیاں، خزانیاں اتے نینترن شامل سی، اس طرحاں، پنجاب نوں ”جہاز دے پانی دے ڈیاں وانگ بہت سارے حصیاں وچّ وڈیا گیا سی (11)

بریشیش نے سروت جٹاؤن لئی زبردستی آر تھک اپاواں دی ورتوں کیتی۔ اکت سال لئی 6 پر تیشٹ دا قرضہ جاری کیتا گیا سی۔ دراصل، انگریزاں نے اس دی ورتوں پہلی وار اینگلو۔ سکھ بدھ (1848-49) دوران کیتی سی جدوں پٹیالہ ریاست نے 5 فیصدی قرضے دی شرط 'تے 30 لکھ روپے قرضہ دتا سی۔ 1857 وچّ، پٹیالہ ریاست نے 5 لکھ روپے ادھار دتے۔ نابھہ ریاست نے 1848 وچّ 7,00,000 روپے اتے 1857 وچّ 2,50,000 روپے ادھار دتے سن۔ (12) اصل وچّ، 1857 وچّ کلّ 46 لکھ گاہکیاں وچوں 43 پر تیشٹ گاہکی سیس۔ ستلج راجاں دیاں سن۔ (13) 6 فیصدی دی در نال قرضہ پورے پنجاب وچّ ودھایا گیا۔ لاہور ڈویژن وچّ، وپاری بھائیچارے نے 'بہت ہی بے رحمی اتے جھجکدے ہوئے' 6 پر تیشٹ قرضے دی گاہکی لئی۔ (14) ادھے کروڑ روپے دے پرشاں نے 1000 روپے دی گاہکی دی پیش کش کیتی۔ اوہناں دا 'نگڑے او شواں نے اوہناں دی وفاداری لئی، بہت ماڑی گل' کیتی (15)

برطانوی بدلے نے اپنی ڈراؤنی کہانی لکھی ہے۔ (16) ایہہ اتہاسک بدلہ لین دانیم ہے کہ اس دانیتر اپرادھی دوارا نہیں، سگوں اپرادھی دوارا خود تیار کیتا جاندا ہے۔ (17) انگریزاں نوں ورثے وچّ بند وقتاں نال اڈاکے پھانسی دی پر تھا ملی سی۔ مغلاں۔ انگریزاں نے اپنے آپ نوں 'اس مغل سامراج دے کول' رکھیا جس نوں ادھہ تجھ سمجھدے سن۔ اسنے انگریزاں دی اکت اتم جاتی دے بھلکھے نوں ختم کردتا۔ اسپلیشن اسنے اکت بلّ دا پر ستاؤ کیتا جو ایچ. بی. ایڈورڈس پچھے ہٹ گیا۔ جون کولسن نے اکلے جان نوں ترجیح دتی۔ (19) جون لارینس دانٹا سی کہ 'اکت سخت جھٹکا بغاوت نوں روک دیو گیا۔ جھٹکا اپنے آپ وچّ تیز اتے بغاوت دے دل وچّ ہووے۔ (20) پنجاب 'سبق کوں سکھاؤنا ہے' دی پریوگشالہ بن گیا سی۔ اپنے آپ نوں اڈاؤن دوارا نہتھے کیتے جان دی بدنامی توں بچاؤن دی کوشش کیتی' (22) پھر یڈرک کو پر نے اس نوں اگے دکھیاں کیتا: "اپرادھ بغاوت سی جاں ڈزائین، دیشدھر وہ اتے دوواں وچّ، سزاموت سی" (23) ایہہ کوئی نہیں سی۔ دیالئی کولماتا تے نیاں لئی وی ساں سی. ای. اکت سخت اداہرن پہلے اپرادھی دی بنائی جانی سی۔ (24) مکھی دھیرج بدلے دا اکت حصہ سی۔ جسرے لوک منجر بن گئے، اوہناں نوں جنتک پر درشن وچّ نندا کرن والیاں توں دکھ کردا گیا۔ فروز پور دکھے، 15 مئی نوں، 24 وچوں 12 جیہناں نوں موت دی سزاسنائی گئی سی، نے بغاوت دے بھید، اس دے مول اتے انت بارے خلاصہ کرن دی پیش کش سویکار کر لئی۔ دوویں بناں کسے ڈر دے مضبوطی نال پوڑی 'تے چڑھے، اوہناں نے اپنے ہتھاں نال اپنے نکت نوں ٹھیک کیتا، باقیوں نوں کینن دے مونہہ توں اڈا دتا گیا۔ کٹے ہوئے باغیاں دے انگ چارے پاسے کھلے ہوئے

سن۔ ستھانک لوکاں نے اس درش نوں 'نہ صرف اسپن دے پتیاں وانگ کمبیا، سگوں غیر۔ قدرتی رنگاں وچ بدلیا' دے روپ وچ دکھیا۔ فروزپور دے سارے سیوادار 'بھینک درش دیکھن لئی مجبور سن۔ اکت نوکر نے ورنن دتا: "او، میم صاحب، بہت سارا ماں میرے موڈھے اتے پے گیا۔ اکت آدمی دی لت"۔ اس طرحاں جزل وین کور ٹلینڈ نے فروزپور نوں 'شانت' کیتا۔ میٹنگ وچ شامل ہون لئی اکت جاسوس بھیجا گیا سی۔ جاسوس دی رپورٹ اتے، جون لارینس نے تناں کھیاں نوں پھانسی اتے لٹکا دتا۔ (26) جیسے اپادواں دوارا ہی جیسے ضلعیاں نوں قابو کیتا گیا سی جو برٹیش دی پکڑ توں 'چھیتی نال پچن' والے سن۔ (27)

اصل وچ، دلی وچ یورپیناں اتے ظلم پنجاب تک پہنچ گئے سن، جس نے بدلہ لین لئی انگریزاں دے دلاں نوں کھوڑ کر دتا سی۔ اس نال دہشت اتے گھبراہٹ پیدا ہو گئی۔ اس توں علاوہ، کہانی دادوسرا کچھ انسپارہ گیا سی جو بچے ہوئے لوکاں نے اوہناں دے دکھ وچ اوہناں پر تپتی دکھائی دیا لتا دے دھنواد نال دسیا سی جس دے پنڈ وچوں اوہ لنگھے سن۔" (28) 3 جون 1857 نوں 51 ویں نیو انپھینٹری دے 12 سن۔ 21 مئی نوں پیشاور وکھے بغاوت کرن والے نوں پھانسی دتی گئی سی۔ 23 مئی 1857 نوں بغاوت کرن والے 55 ویں نیو پیڈل سینا دے 40 دروہیاں نوں 10 جون نوں پھانسی دتی گئی سی۔ پریڈ نوں 9000 آدمیاں نے دیکھیا جس وچ 3000 یورپین سن شامل سن۔

ایچ۔ ایم 87 ویں پھٹ دے پریڈ گراؤنڈ اتے، پوری پشاور گزری نوں اکت کھلے چونک دے تن پاسیاں وچ بنایا گیا سی۔ چوتھی 40 توپاں دی بنی ہوئی سی۔ پریڈ گراؤنڈ دے کنارے توں ہزاراں ناگرک درشک اتکنا نال دیکھ رہے سن۔ ہر اکت نوں بندوق دے پھیسے دے پر لے حصے نال گٹ نال بنھیا ہو یا سی تاں جو تھک اس دے پیٹ دے ٹوئے وچ دبایا جاسکے۔ نالو۔ نال گولیاں چلائیاں۔ دھوئیں نے سارے درش نوں اسپشٹ کر دتا۔ جدوں صاف کیتا گیا، تاں قیدیاں دے صرف دکھائی دین والے بچے ہوئے بچے اوہناں دیاں باہاں سن۔ پھر تھوڑا جیہا کالا پر ہو رہا سر دے اکت نمبر ڈگت۔ بھارتی سینکاں نوں بے ہوش کر دتا گیا۔ (29) جو ہن لارینس نے اسنوں 'بدلے دی نہیں، روکن دی کاروائی' کیا (30)

دراصل، 120 قیدیاں نوں پھانسی لئی چنیا گیا سی۔ جو ہن کولسن نے ایچ۔ بی۔ ایڈورڈس نے کہا کہ سکھ وکھ ہو جان بھادویں اوہ 'آخری نکت' باغیاں داسا تھ دیندے ہن۔ سبھ نوں چلایا جانا چاہیدا ہے۔ جو ہن لارینس نے اس نوں 'موت دین لئی وڈی گنتی' منیا۔ پھر اسنے دیوی نیاں وجوں 40 دا بھاء دتا۔ داستو وچ، اس کھاتے نوں کدے وی ایچ۔ بی۔ دی رپورٹ وچ شامل نہیں کیتا گیا سی۔ ایڈورڈز اتے سڈنی کائن دا پراپر کاشت برتانت۔ جے۔ ڈبلیو۔ کائے نے اس دا ذکر کرنا چت سمجھیا۔ (31) جیسلم وکھے چل رہے کالم والے پھر پریڈ رورٹس نے اپنی ماں نوں 11 جون 1857 نوں 'سڑک' اتے تھوڑا جیہا کاروبار کرن بارے لکھیا سی جویں کہ ریجیمینٹاں نوں ہتھیار بند کرنا اتے دروہیاں نوں پھانسی دینا۔ جس

موت داسبھ توں ودھ اثر نظر آؤندا ہے، اوہ بندوق نال اڈایا جا رہا ہے۔ ڈرّم ہیڈ کورٹس-مارشل ہر سٹیشن 'تے دن داکرم ہے' (32) انواہاں بہت تیز ہن۔ اسنے اگت وچ بالن جوڑیا تے جائز بدلہ لیا۔ 17 جون 1857 دے آس-پاس پنجاب وچ انگریزاں وچ اک انواہ پھیل گئی کہ باغیاں نے اکیپٹن دی پتی نوں زندہ گھبے وچ بالیا ہے۔ سینکڑے یورپین ٹھنڈے خون وچ قتل کیتے گئے ہن؛ یورپین عورتاں دی انگھنا کیتی گئی، جنتک طور 'تے ننگا کیتا گیا تے پھر تسیہ دتے گئے۔ سپاہیاں نے یورپین بچیاں نوں میسونٹ توں لے کے میسونٹ تک چھ کر کے اپنا منور نجن کیتا ہے۔ اسنے اگے کیا کہ اسدا من 'بدلے نال اتیجت' سی۔ (34) میہر سنگھ گجراتی نے اپنے قصہ پنجاب روشن (1859) وچ جہلم ندی دے وہاں وچ پھانسی اتے ڈب کے باغیاں دے نغش نوں درسیا ہے۔ (35) گجر، دوویں۔ ہندواں اتے مسلماناں نے انگریزاں ورو دھ سر گرمی نال حصہ لیا۔ اوہناں نال لدھیانہ، فروز پور، گجراولا، سیالکوٹ، گجرات، جالندھر، کاگڑا اتے ہوشیار پور۔ وچ ڈیل کیتی گئی۔ (36)

موونیل کالم دی سٹھاپنا پنجاب وچ 'ہر ہتال کرن اتے باغیاں نوں نشٹ کرن لئی' کیتی گئی سی۔ 15 مئی توں 14 اگست 1857 تک اپنی ہوند دوران، ایہہ سکھاں دے دہدے والے کیندری پنجاب وچ سبھ توں لمبے سمیں تک رہا۔ ایہہ 31 مئی نوں لاہور پہنچی اتے 20 جون نوں جالندھر توں روانہ ہوئی۔ ایہہ 5 جولائی نوں دوبارہ امرتسر واپس پر تیا اتے 24 جولائی 1857 نوں بیاس چھڈ دتا، اس طرحاں ماچھے وچ 37 دن رہ گئے۔ اس سمیں دوران اس نے سیالکوٹ دے باغیاں دے ورو دھ گورداس پور دے تر موگھاٹ 'تے حملہ کیتا جیہناں نے 1100 دے وڈے سموہ وچ گھاٹ نوں پار کرن دی کوشش کیتی۔ لگبھگ 200 توں 300 مارے گئے جاں زخمی ہوئے۔ ایہناں وچوں وڈی گنتی راوی دے وہاں وچ وہ گئی۔ ہر انچ لئی سپاہیاں، جون کولسن نے اپنیاں فوجاں نوں قیدی نہ لین لئی کہا۔ سپاہیاں نوں 'کتیاں وانگ مارا گیا'۔ (37) اجنالا وچ، 26 ویں نیٹ انپھینٹری دے لگبھگ 282 سپاہیاں جیہناں نے آتم سمرپن کر دتا سی، نوں سٹھپ وچ پھانسی دے دتی گئی سی، بھادویں کہ اوہناں نوں نرپکھ مقدے دا وعدہ کیتا گیا سی۔ کل ملا کے 600 سپاہیاں وچوں 568 تباہ ہو گئے۔ موت اکت کھیڈ بن گئی سی۔ جڈیشنل کمیشنر، رورٹ مونٹگومری 'ثبوت لئی کجھ (لاہور وکھ) 'چاہندے سن۔ جیہناں نے بھیجیا اوہناں نوں بندوقاں نال اڈا دتا گیا۔ (38) دلی پھیڈ فورس دے سول کمیشنر ایچ. ایچ. گریٹڈ نے دلیل دتی کہ "دوانگریزاں دے قتل لئی 500 بد معاشاں دیاں جاناں دی قربانی اکت بدلہ ہے جس نوں یاد رکھیا جاوے گا۔" (39) وچ 1929، سندرلال نوں اس دکھانت دی پیشی پھلواری دے سہادک گیانی ہیرا سنگھ دردنے کروائی، جیہناں نے بابا جگت سنگھ، اک چشم دید گواہ دے ثبوت 'تے دسیا کہ کھوہ (کھوہ) وچ دے جان ویلے کجھ سپاہی جوئندے، زخمی اتے روندے ہوئے سن۔ (40) پھر پڈرک کوپر دا برتانت بریشیش پاٹھکاں نوں وکٹوریٹن بہادری اتے ستادھاری نسل دی عیسائی مردانگی بارے سنہودھت کیتا گیا سی۔ اس نوں دود دکھانتاں جوویں

کہ ہولویلز بلیک ہول اتے کانپور وکھے موتیاں دا کھوہ نال نیاں کرن اتے مان سی۔ تھوربرن نے اس نوں 'اکت گھنٹاؤ نے ڈھنگ نال قتل کیتے گئے قتل عام' وچوں درسایا۔ (43) اس گل وچ سر بستی ہے کہ 'ایہہ گھیر تادی سبھ توں وڈی مثال سی' اتے 'سبھ توں وحشی قتل عام وچوں اکت سی جسدا کوئی قانونی بہانہ نہیں سی۔' (44) حالانکہ، پھر یڈرک اس ایکٹ دی کوپر دی نندا جاری رہی۔ اپریل 1859 وچ، رابرٹ مونگومری، لیوپٹیننٹ گورنر، پنجاب نے اس کاروائی نوں جائز ٹھہراؤن لئی مڑوچار کیتا۔ اسنے سارے وکلپ پر دان کیتے پر اس سٹے اتے پہنچیا کہ ایہہ لازمی سی۔ اس پر کریا وچ، اسنے کجھ گھریلو سچائیاں دا ذکر کیتا: "پنجاب دی آبادی، سکھ اتے مسلمان دوویں، اکت بخار والی سستھی وچ جانے جانے سن"۔ "دیش ودر وہ ول ودھ رہا سی"؛ "لاہور اتے بریشیش ستا ہوا وچ سی"؛ سکھاں دی دھارمک راجدھانی امرتسر وچ پھیلن دا خطرہ بہت زیادہ ہندا۔ اس لئی، پھانسی، لگبھگ اٹل سی۔ پھر وی، اس نوں کوپر دی برتانت دی شیلی اتے پچھتاوا ہویا، اس لئی اس دی 'غلطی' اپنے آپ وچ ایکٹ وچ نہیں سی، بلکہ اس نوں بیان کرن دے طریقے وچ سی۔ لارڈ کیننگ نے وی اسے طرحاں دی آواز گونجی۔ (45) انگریزاں نے پنجاب نوں 'ایمنٹی دے بندو' اتے سرکھیت رکھیا کیونکہ اتھے ہر چالی ویکتیاں لئی اکت سپاہی سی۔ بنگال پریزیڈنسی وچ ایہہ انوپات 1:3000 سی جسدا کھیتر پنجاب دا چار گنا سی۔ (46) جون کولسن نے اوہناں پر کریاواں لئی پوری طرحاں انگلی دکھائی جس نال شکی ودر وہیاں نوں وڈے پدھر اتے پھانسی دتی گئی۔ (47) اوہ بہت 'ہنسا دا اوتار' سی۔ اسنے پھانسی دی چون کیتی اتے پاؤڈر نوں بچاؤن لئی ودر وہیاں نوں توپاں دے مونوں اڈاؤن دی پر تھا نوں چھڈ دتا۔ اوہ اکثر چھ پھانسی والے ودر وہیاں نال سبھیا ہویا پھانسی دے تختے چکدا سی۔ جون کولسن دوارا کجھ کورٹ مارشل کیتے گئے سن۔ (48) موت نے لارڈ ڈلہوزی نوں جون کولسن اتے میجر ہاڈسن دے کارنامیاں بارے اپنے من دی گل کسن دا موقع پر دان کیتا: "بہت ہی ودھیا گریلا مکھی جیناں نوں چنیا جاسکدا سی جاں کلپناوی کیتی جاسکدی سی۔ اوہناں دے ناواں نے سارے پرائنٹاں نوں ڈرایا جدوں اوہ اے کئی میل دور سن۔" (49) حالانکہ 1925 وچ، ای. پی. تھامسن نے 1857 دے بدلے نوں 'اکت بھیانک قتل عام پاگلپن' وچوں درسایا۔ (50) انگریزاں نے ودر وہ نوں کلچن اتے پنجاب اتے پکڑ بنائی رکھن لئی اپنی گھٹی ہوئی ہکتی دی بھرپائی کیتی۔ بھارتی کچھ اتے غداری اتے بے رحمی بارے بہت کجھ۔ حالانکہ، سکھ لائی پراپت بریشیش سپاہی، اوہناں دے افسراں دی آگوائی وچ، بے رحمی اتے بررتا وچ ودھ گئے۔ (52) اس توں علاوہ، بریشیش لیکھکاں نے 'باغیاں' نوں بھجاؤن لئی دکھ-دکھ چتر اتے چنھاں دی ورتوں کرن وچ اکت قسم دا جنون کم کیتا۔ اوہناں نے اپنے سماکیاں اتے اگلیاں پیڑھیاں نوں ویش ار تھ دین لئی بے رحمی، 'اپرادھ'، 'خونفک'، 'لٹ' اتے 'تھائی'، 'بدمعاش'، 'بدمعاش' ورگے شبدوں دی ورتوں کیتی۔ اس دے نال ہی، اوہناں نے بریشیش ادھیکاریاں دوارا بھیس بھرے شبدوں وچ بدلہ لیا، 'نال نپٹیا'، 'نپٹیا گیا'، 'کلیا گیا'، 'وڈھیا گیا'، 'جھج

گیا، 'اضبط' اتے 'انشٹ' کیتا گیا۔ (53) سول اتے ملٹری دوواں اتھارٹیاں دوارا 1857 دے ایکٹ XIV ادھین دتی گئی سزا نے پنجاب وچ انگریزاں دے ورودھ کھڑے ہون والیاں لئی دمن اتے بدلہ لین دی حد دی گواہی دتی۔ لگبگ 2,384 ویکتیاں نوں پھانسی دتی گئی سی؛ پنجاب وچ 1857 وچ 3244 ویکتیاں نوں قید، کوڑے جاں جرمانے کیتے گئے سن۔ (54) ایہہ اکت ادھ-سچ سی کیونکہ زیادہ تر کورٹ مارشل ہاسوینے سن اتے قانونی ادھاراں توں بنا اکت ریٹی-رواج سی جو بھاونواں اتے نکلے ہوئے سن۔ ٹرموگھاٹ دکھے جو ہن کولسن نے وناش دی چون کیتی جسدا نیا تک پرکریاواں وچ لیکھا نہیں کیتا جاسکدا سی۔ جھڑپ وچ ندیاں نے انے سارے لوکاں نوں وبادتا جیہناں نے بچن دی کوشش کیتی۔ اوہناں داوی حساب نہیں دتا جاسکيا۔ اس توں علاوہ، بریٹیش ادھیکاریاں نے ناگرکاں دے نقصان دی گھٹ پرواہ کیتی۔ اوہ سنگھت بینڈاں دے بعد سن جو ہتھیار بند سن۔ (55) جون لارنيس اتے جون کولسن کول ودر وہ داخل سی ارتھات ودر وہیاں نوں بھوتک اتے ڈھانچاگت طور اتے ختم کرنا۔ اوہناں نوں جس گل دا ڈر سی اوہ اکت بغاوت سی جو آبادی نوں گھیر رہا سی۔ اوہ کسے وی سادھن نال اکت بجھاؤن لئی کاہلی وچ سن، اوہناں کول سی اوہناں دا نپٹار۔ جو ہن لارنيس سمیں دے ورودھ دوڑیا۔ جون کولسن نے سماں سارنی رکھی۔ انت سادھناں نوں جائز ٹھہراؤنا سی۔ 1857 دے ودر وہ دی اس سمبھاونو بستیوادی پنجاب وچ اپنے راہ دیاں پرتاں نوں کھولن لئی تاملیل دی لوڑ ہے۔

نوٹس اتے حوالے

1. جواہر لال نہرو، وشوا تھاس دی جھلک، آکسفورڈ یونیورسٹی پریس، نویں دلی، 1989، پنے 414-415 (پہلی پرکاشت 1934-35) |
2. کے۔ مارکس اتے ایف۔ اینگلز، سنتر تادی پہلی بھارتی جنگ (1857-59)، پرگتی پرکاشت، ماسکو، 1978، پی۔ 81۔
3. آر۔ سی۔ مجوم دار، سپاہی بغاوت اتے 1857 دی دوروہ، کے۔ ایل۔ فرماکھپادھیائے، کلکتہ، 1957، پی۔ 144۔
4. خشونت سنگھ، سکھاں دا اتھاس (1839-1998)، بھاگ۔ II، دول. OUP، II، دلی، 1991، p. 109۔
5. اے۔ برینڈریتھ، اوف۔ سکتے، چو۔ Comm. PB، توں سکتے، 28، GOI، جولائی 1857: بغاوت ریکارڈ: پتر۔ وہار، بھاگ پہلا، سنگ میل، لاہور، 2005، پنے۔ 252 (پہلی پرکاشت 1911)
6. دوروہ دے ریکارڈ: پتر وہار، بھاگ I، پنے 55، 62، 80، 150، 156، 224، 298، 408 |
7. کے۔ مارکس اتے ایف۔ اینگلز، آزادی دی پہلی بھارتی جنگ (1857-59)، ص۔ 50۔
8. جے۔ کیو۔ براؤن، 1857 وچ پنجاب اتے دلی، دول۔ II، بھاشا بھاگ، پنجاب، 1970، پنے 47-48 (پہلی پرکاشت 1861)
9. پھر پٹرک کوپر، پنجاب وچ سکٹ 10 مئی توں دلی دے پتن تک، سمتھ، ایلڈر اینڈ کمپنی، لنڈن، 1858، پنے۔ 244۔
10. کے۔ سی۔ یادو، ہریانہ وچ 1857 دی دوروہ، منوہر، دلی، 1977، پی۔ 72۔
11. پنجاب پرشاسن رپورٹ (1856-58)، پی۔ 9۔ اے۔ اے۔ روبرٹس، کم۔ لاہور ڈویزن نوں آر۔ منگمری، جج۔ Comm۔ پی۔ بی۔، لاہور، 20 مارچ 1858: بغاوت ریکارڈ: رپورٹاں، بھاگ پہلا، سنگ میل، لاہور، 2005، پنے۔ 250 (پہلی پرکاشت 1911)
12. ایچ۔ ایچ۔ ڈوڈویل، دیکمبہر ہسٹری آف انڈیا: ڈانڈین ایمپائر، دول. VI، ایس۔ چند اینڈ کمپنی، دلی، 1969، ص۔ 192 (پہلی پرکاشت 1932)
13. بغاوت ریکارڈ: رپورٹاں، بھاگ I، پنے 106-109۔
14. اے۔ روبرٹس، کم۔ لاہور ڈویزن نوں آر۔ منگمری، جج۔ Comm۔ پی۔ بی، 20 مارچ 1858: بغاوت ریکارڈ: رپورٹاں، بھاگ پہلا، پنے

275 | 53-252

15. ضلع گزٹیر: امرتسر، 1914، پنے-23۔
16. پر مود کے نیر، دگریٹ دوروہ: بھارت 1857، پیٹنگن بکس، نویں دلی، 2007، ص-92۔
17. کے۔ مارکس اتے اینگلز، سنترتادی پہلی بھارتی جنگ (1857-59)، ص-79۔
18. ای-پی۔ تھومسن، میڈل دا اور سائیڈ: 1857: سلیکٹ ڈاکومینٹس، لائف سپین ریسرچ فاؤنڈیشن، نویں دلی، 2008، پی-29۔
19. ولیم ڈیلر مپل، دلاسٹ مغل؛ اک راجونش دا پتن، دلی، 1857، پیٹنگن ڈائیکنگ، نویں دلی، 2006، ص-197۔
20. کیپٹن ایچ۔ آر۔ جیمس، سکتر، جو. Comm., PB to Secy., GOI، راولپنڈی، 15 مئی 1857: بغاوت ریکارڈ: پتر-دہار، بھاگ I،
- p. 38
21. امریش مشرا، سھیتاواں دی جنگ: بھارت AD 1857: دروڈ ڈو دلی، بھاگ۔ آئی، روپا، نویں دلی، 2008، ص-243۔
22. آر۔ سی۔ مجموع دار، سپاہی بغاوت اتے 1857 دی دوروہ، پی-97۔
23. پھر یڈرک کور، پنجاب ویچ سنکٹ 10 مئی توں دلی دے ڈگن تک، پی-70۔
24. جے۔ ڈبلیو۔ کیے، مہان دوروہ دا اتھاس، وول۔ II، گیان پبلشنگ ہاؤس، نویں دلی، 2008، ص-481 (پہلی پرکاشت 1864)
25. یو۔ نیپیل کولن، بھارتی دوروہ دا برتانت، دلی دے قبضے تک، آر۔ مین بکس انٹرنیشنل، نویں دلی، 2007، پنے 34-35 (پہلی پرکاشت
- (1858
26. کے۔ مارکس اتے اینگلز، سنترتادی پہلی بھارتی جنگ (1857-59)، پی-80۔
27. ڈسٹرکٹ گزٹیر، انبالہ: احسان ایچ۔ ندیم، پنجاب اینڈ ڈائٹین رولٹ ان 1857، سنگ میل، لاہور، 2006، پی-102۔
28. ایچ۔ ایچ۔ ڈوڈویل، دیکمبرج ہسٹری آف انڈیا: ڈائٹین اینپائر، وول۔ VI، پی-177۔ سول ڈیوڈ، ڈائٹین میوٹینی، پیٹنگن، لنڈن،
- 2003، پی-123۔
29. آر۔ بوسورتھ سمتھ، لائف آف لارڈ لارنیس، وول۔ II، چارلس سائبر، نیویارک، 1885، پنے 13-16؛ کولن یو۔ نیپیل، بھارتی دوروہ دا
- برتانت، ص-36۔
30. پر مود کے نیر، مہان دوروہ: بھارت 1857، پنے-92۔

31ای۔پی۔ تھومسن، میڈل دا اور سائینڈ: 1857: سلیکٹ ڈاکومینٹس، لائف سپین ریسرچ فاؤنڈیشن، نویں دلی، 2008، پی۔پی۔25-29
(پہلی پرکاشت 1925)

32. پھریدرورٹس، بھارتی ودرود دوران لکھے پتر، لال پبلیشرز، نویں دلی، 1979، پنہ 13-14 (پہلی پرکاشت 1924)

33. ریجینالڈ جی۔ ولبر پھورس، بھارتی ودرود دا انزکار ڈوڈ چیسٹر، مہرا پریس، دلی، 1978، (پہلی پرکاشت 1894)، پی۔پی۔23

34. رچرڈ ٹیریل (ایڈ۔)، جون چارلمرز: لیٹرس پھرام دی انڈین میوٹینی (1857-59)، مائیکل رسل، نوروچ، 1992، پی۔پی۔107-

109 |

”35. پھرہ پھیر مرے سولی چڑے، ایس طراح دے بندے، بھر بھر چایے ڈب اوئے، جیہلم نئی دے ڈنڈے“ (کنارے): میہر سنگھ گجراتی،

پنجاب روشن (ایڈ. پیار سنگھ پدم)، سنگھ بردرز، امرتسر، 1995 (ایم۔ ایس۔ متی 1859)، ص۔149-

36. گنپت سنگھ، 1857 دے گجر شہید، (ٹر۔ کلدیپ سنگھ میلو)، لوک گیت پرکاشن، چنڈی گڑھ، 2009، پنہ 96-

37. کولن یونیسپیل، بھارتی ودرود دامول، پی۔پی۔206۔ امریش مشرا، سبھیتاواں دی جنگ: بھارت: AD 1857: دروڈ ٹوڈلی، بھاگ۔ آئی،

پی۔511-

38. پھریدرک کوپر، پنجاب داسکٹ 10 مئی توں دلی دے پتن تک، چو۔ وی۔ آئی۔ ایف۔ ایچ۔ کوپر، ڈی۔ سی۔، امرتسر توں اے۔ اے۔

رورٹس، کم۔ لاہور ڈویژن، امرتسر، 19 فروری 1858: بغاوت ریکارڈ: رپورٹاں، بھاگ پہلا، پنہ 274-276 |

39ای۔پی۔ تھامسن، میڈل دا اور سائینڈ: 1857: دستاویز چنو، ص۔49-

40. سنڈر لال (پنڈت)، بھارت میں انگریزی راج، پبلیکیشن ڈویژن، نویں دلی، پنہ۔ 378 (پہلی پرکاشت 1929)

41. وی۔ ایس۔ سری، ”اجنالا دکھے بلیک ہول اینڈ ویل آف ڈیتھ“، ڈٹریبون، 15 ستمبر 1957; پھریدرک کوپر، پنجاب وچ سکٹ، پنہ 88،

-90

42. فلپ ميسن، دمين هو رولڈ انڈيا، روپا اينڈ کمپنی، نويس دلی، 2002، پی-171 (پہلی پرکاشت 1954) | ویرویاں لئی ویکھو، سکھ پو سنگھ

سوبل، "اجنالا وکھے موت دا ناچ: رائیزنگ، رپریشن اینڈ رٹیریوشن ان 1857"، ریتھکنگ 1857 اتے پنجاب (ایڈ. نوتج سنگھ)، پنجابی

یونیورسٹی، پٹیالہ، 2008، پنہ 15-27 |

43. ایس۔ ایس۔ تھورن، پنجاب ان پیس اینڈ وار، بھاشا و بھاگ، پنجاب، 1970 (پہلی پرکاشت 1863)، ص-217۔

44. فلپ ميسن، دمين هو رولڈ انڈيا، پنہ 169-71; ڈولور لیس ڈومن، 1857-59 وچ بھارت: پیپلز ریٹنگ وچ سکھاں دی بھومکا دا

ادھنن، اکادمک ورلاگ، برلن، 1977، ص-129۔

45. ہے۔ کیو۔ براؤن، پنجاب اینڈ دلی ان 1857، اول-101، ص-103۔

46. کے۔ سی۔ یادو، "سکھاں ول۔ بریشیش نئی (1849-57)، پنجاب پاسٹ اینڈ پریزنٹ: ایسز ان آنر آف ڈاکٹر۔ گنڈا سنگھ، (ایڈی۔ ہر بنس

سنگھ اتے این۔ جی۔ بیریر)، پنجابی یونیورسٹی، پٹیالہ، پنہ 197-203 |

47. پر مودکے۔ نیر، مہان و دروہ: بھارت 1857، پنہ 108-109 |

48. ولیم ڈیلر پیل، دلاسٹ مغل، پنہ 200-201 | جو لیسن سلیم سبیری، ڈائین میوٹنی، پھینکس، لنڈن، پی-87۔

49. مالٹا، 15 اپریل 1858: ہے۔ جی۔ اے۔ بیرڈ (ایڈی)، ڈلہوزی دے مارکنیس دے نجی پتر، ولیم بلیکوڈ اینڈ سنز، لنڈن، 1910، پی۔

414۔

50. ای۔ پی۔ تھومسن، میڈل داد و جا پاسہ: 1857: دستاویز چنو، ص-112۔

51. ڈولور لیس ڈومن، 1857-59 وچ بھارت: پیپلز ریٹنگ وچ سکھاں دی بھومکا دا ادھنن، ص-129۔

52. جواہر لال نہرو، دشوا تھاس دی جھلک، پنہ 414-415۔

53. مشیرل حسن، "1857 دورہ دی امیجنگ"، اے۔ آر۔ ڈی۔ ماچیززی، دورہ دیاں یاداں: 1857 دے مہان سپاہی دورہ دیاں نجی یاداں،

(ایڈ. مشیرل حسن)، نیوگی بکس، نويس دلی، 2008، پنہ 36۔ بغاوت دے ریکارڈ: رپورٹاں، بھاگ II-III |

54. پنجاب پرشاسن رپورٹ (1856-58)، پی-7۔

55. بغاوت ریکارڈ: رپورٹاں، بھاگ II |

ڈاکٹر: دلباغ سنگھ نے شرومنی گردوارہ پر بندھک کمیٹی وچ ڈاکٹری داکم کیتا ہے۔ اوہ جلمھیا نوالا باغ چیمبر، گورو نانک دیو یونیورسٹی، امرتسر (پنجاب) اتے ریسرچ پھیلو وچوں کم کر رہے ہن۔ اسنے سبھیا چارک معالے، پراتتواتے عجائب گھر، چنڈی گڑھ (پنجاب) دوارا سپانسر کیتے کھوج پروجیکٹ "جلمھیا نوالا باغ قتل عام دے شہید اتے سیلولر جیل، پورٹ بلیاردے قیدی" وچ کھوج سہانگ وچوں کم کیتا ہے، اسنے کتاب داسرہ۔ لیکھک کیتا ہے۔ جلمھیا نوالا باغ ساکے (2024) دے شہیداں نوں ملن جانڈے ہوئے، پروفیسر امندیپ بل نال۔ اسنے پرسدھ رسالیاں وچ سوالاں کھوج پتر پرکاشت کیتے ہن اتے وکھ-وکھ راشٹری کانفرنساں اتے سیمیناراں وچ اپنا کھوج کارج پیش کیتا ہے۔

سکھ دھرم اتے سماج وچ کردوارہ

دلہاگ سنگھ ڈاکٹر

'گردوارہ' شہد پنجابی دے دو شہداں 'گورو' اتے 'دوارے' دا اسمیل ہے جسدا ارتھ ہے رت دا گھر۔ (1) بھائی کاہن سنگھ نابھ انوسار گردوارے دا ارتھ ہے گورو راہیں، اتے ناؤ دا ارتھ ہے گورو دانواس۔ اس دا ارتھ سکھ دھرم دے پرچار لئی بنائے گئے کسے وی سکھ دھارمک کیندر لئی ہے جتھے گورو گرنتھ صاحب نوں اکت گرنتھی (پجاری) دی چھتر چھاپا بیٹھ تخت اتے بٹھایا جاندا ہے۔ (2) گردوارے دا مول اتے دکاس اونانی پرانا ہے۔ سکھ دھرم دا ہی۔ گردوارہ شہد سکھ دھرم اتے وشواس دے دکاس نوں درساؤندا ہے۔ سکھ دھرم وچ پوجا ستھان لئی ورتیا جان والا مول شہد دھرم سال سی جس دے بہت ہی عام ارتھ ہن جو یوں کہ دھرم دانواس جاں اکت مفت نواس۔ دھرم دا ابھیاں کرو۔ حالانکہ، دھرم سال دی شروعات، جتھے ڈھلے سکھ پوجا اتے شردھا لئی اکٹھے ہندے سن، سکھ دھرم دے بانی گورو نانک دیو جی دے سمیں توں لبھیا جاسکدا ہے۔ جتھے کتے وی گورو نانک دیو جی نے اپنے چیلیاں نوں لبھیا، اوہناں نوں نہ صرف سنگتی منڈل (سنگت) وچ سنگٹھت کیتا، سگوں اوہناں نوں اکت دھارمک کیندر، دھرم سال بناؤن لئی وی پریرت کیتا۔ سپیشٹ طور اتے، دھرم سال اکت سکھ سنگت نوں مندی ہے، جو اصل وچ اکت و شیش ستھان اتے اس دے ابھار لئی اکت پورو۔ لوڑ سی۔ (4) جتھے بابا نانک نے اپنے پوترچرن پائے، اوہ ستھان پوتر کیتا گیا سی۔ بھائی گرداس جی اپنی ادنی شیلی وچ لکھدے ہن:

”جتھے وی بابے نے پیر رکھے، اتھے دھارمک ستھان بنا کے ستھاپت کردتا۔ ہن سارے سدھ۔ ستھاناں دا نام نانک دے نام اتے رکھیا

گیا ہے۔“ (5)

دکھ۔ دکھ دیشاں وچ رہن توں بعد، گورو نانک دیو جی کرتار پور (ہن پاکستان وچ) وکھے آوے جتھے دور۔ دور توں دکھ۔ دکھ سمپر داواں نال بسندھت دکھ۔ دکھ کھیتراں دے لوک اوہناں دے اپدیش سنن لئی اوہناں دے آلے۔ دوآلے اکٹھے ہوئے۔ اس توں بعد، اسنے دھرم سال وجوں جانے جانے اکت دھارمک کیندر دی ستھاپنا کیتی، جو اس دے مترالے دا اکت کیندر بن گیا۔ ظاہر ہے کہ دھرم سال دا ڈھ اسپیشٹ نہیں ہے، سگوں سکھ اتھاس دا جانا۔ پچھانیا تھ ہے۔ (6)

دھرم سال دی سنستھا اتھاسک طور اتے وکست ہوئی۔ کرتار پور دی دھرم سال، گنڈا سنگھ دا کہنا ہے، ”اپنے پیر وکاراں دی دھارمک

سکھلائی لئی اکت سچی پردرہک پر یوگشالا بن گئی“ اتے ”بابا نانک دی دھرم سال“ وجوں جانی جان دی سی۔ نانک دے اترا دھکاریاں نے دھرم سال دی

سنستھانوں مضبوط اتے ودھایا۔ گورو انگد دیوجی نے کھڈور وکھے اکت دھرم سال دی ستھاپنا کیتی، جدوں کہ گورو امر داس جی دی حضوری نے بیاس دے کنڈھے گو سنداوال نوں چکایا۔ سنستھاواں منجی اتے بعد وچ مسند پر نالی دی شروعات نال، ایہناں سنستھاواں اتے نیوکت کیتے گئے سکھاں نے اپنے-اپنے کھیتر اتے کھیتر اتے وچ دھر مسالاں دی اساری وچ مہتو پورن بھومکا بھائی۔ سکھ گرواں دوارا خود پوتر کیتا گیا ہے۔ اوہ جاں تاں اوہناں دی پوتر یاد نوں یاد کرن لئی جاں اوہناں نال جڑے پوتر اوشیشاں نوں ستھاپت کرن لئی بنائے گئے سن۔ جلدی ہی سارے کھیتر وچ دھر مسالاں دا جال وچھ گیا۔ بھائی کاہن سنگھ نابھ انوسار، گورو نانک دیوتوں لے کے گورو ار جن دیوجی دے سمیں دوران سکھ گروہاں دا نام دھر مسالاں رکھیا گیا سی۔ شروع وچ امر تسر (امر تسر)، دا نام گورو ار جن دیوجی دوارا ہر مندر صاحب رکھیا گیا سی اتے گورو ہر گو بند جی دے سمیں توں ہی دھر مسالاں دا نام گرووارے رکھیا گیا سی۔ گورو گرنتھ صاحب دا پرکاش دھرم سال وچ ہون توں بعد ہی 'گردوارہ' نال دی ورتوں کیتی جان لگی۔ آخر کار، گردوارے اسارے گئے جتھے کدے وی سکھاں نے اپنیاں جڑھاں پٹیاں، چاہے بھارت وچ جاں ودیش وچ۔ سکھاں نے اٹھارویں صدی دے انت اتے انھیویں صدی دے ارنھ وچ ایہناں دھارمک ستھاناں دی اسادھارن پر کرتی نوں درساون لئی گردوارہ شبد نوں تیزی نال اپنایا۔ سمیں دے مینن نال گردوارہ سنستھا بن گیا۔ گورو داریاں نے سکھاں دے اتھاس اتے سکھ دھارمک پر مہرادے وکاس وچ مہتو پورن بھومکا بھائی ہے۔ (9)

اکت گردوارہ و شیش طور اتے سنگتی پوجائی بنایا گیا ہے۔ ایہہ ساریاں جاتاں لئی کھلا ہے۔ (10) اکت گردوارہ، اجو کے سمیں وچ عام طور اتے چاروڈے بھاگ ہن: (1) مکھ سنگت حال (2) لنگر حال اتے اکت رسوئی (3) اکت سراں (اکت ہو شل جاں آرام ستھان۔ دور-دراڈے توں گردوارے آؤن والے سکھاں لئی) اتے (4) دفتر-کم-لابیریری۔ ہتے گورو داریاں وچ خاص کر کے ودیشاں وچ پنجابی اتے گورکھی سکھاؤن لئی سکول عام طور اتے گردوارے دا اکت حصہ ہندا ہے۔ ایہہ نہ صرف اکت پوجا ستھان ہے، سگوں اکت سماجک سنستھاوی ہے اتے گورو دے رستے دے دروازے دا پرتیک ہے۔ گردوارے وچ گورو گرنتھ صاحب دی موجودگی لازمی ہے کیونکہ سکھ اس دے اگے متھائی کدے ہن اتے گورو دے روپ وچ گرنتھ پرتی اپنی شردھا بھادنا دکھاؤندے ہن۔ گورو جی دی پوتر تادا ورنن بیٹھ لکھے بھجناں وچ کیتا گیا ہے:

" جتھے کتے میرا سچا گورو جاندا ہے اتے بیٹھدا ہے، ہے پر بھوپا تشاہ، اوہ اسٹھان سندر ہے۔ گورو دے سکھ اس تھاں نوں لہجھدے ہن، اوہ

مٹی لے کے اپنے مونہاں اتے لگاؤندے ہن " (12)

”گردوارے راہیں، گورو دے دروازے، اکت سمجھ پراپت کر داپے۔ اس دروازے راہیں اشنان کرن دوارا ایہہ پوتر ہو جاندا ہے۔“

(13)

سکھ گورو صاحبان مورتی پوجادی نندا کر دے ہن اتے گورو گرنتھ صاحب وچ درج پوتر شبد نوں ترجیح دیندے ہن۔ کیول شبد سننا ہی ضروری نہیں ہے، سگوں اکا گرتا اک نرا کار پر ماتما وچ ملاپ لئی مکھ لوڑ ہے۔ شبد اتے اکا گرتا نال، ماڑے وچاراں نوں سکارا تمک وچاراں نال شانت کیتا جاسکدا ہے اتے پھر شبد دے چنتن نال من دیاں ناڑیاں شانت ہو جانیاں ہن۔ شبد دی اکا گرتا دا اکواکت ادیش منکھا جیون دے ٹیچے دی پراپتی ہے۔ شبد دی اکا گرتا گرہستھی جیون دا کھنڈن نہیں ہے؛ پر گھریلو جیون وچ سرگرم بھاگی داری اتے اس طرحاں شبد دی اکا گرتا ساڈی چیتنا نوں پرکاشان کرنا ہے۔ (14)

گردوارہ سکھ دھرم دے پرچار لئی سنگت دی پوجا دا کیندر ہے۔ پوجا دے بیٹرن نوں دو درگاں وچ ونڈیا جاسکدا ہے؛ کتھا (پوتر بھجناں دا پاٹھ اتے اوہناں دی ویاکھیا توں بعد) اتے کیرتن (بھجن دا گائے، بعد وچ دھیرے عام ہونا)۔ گردوارے مورتی پوجادی تھاں نہیں ہے۔ اکتی پوجا لئی وی نہیں۔ کیرتن اتے کتھا گردوارے دی روزانہ سیوادی و شیشتا ہے۔ روزانہ سیوا وچ بھاگی داری سارے مرداں اتے عورتاں لئی کھلی ہے۔ پوجا دے انت وچ، پر اتھنا کیتی جاندی ہے اتے رب دی کرپا نوں درساؤن لئی اکٹھے ہوئے لوکاں وچ کڑاہ پر سادی ونڈی جاندی ہے۔ (15)

سنگت دا شاہدک ارتھ ہے سنگت، سنگت، سنگت، پر سکھ بھاشا وچ اس دا ارتھ ہے سنگت، شردھالوآں، پرشاں اتے عورتاں دی اکت سبھا جو دھارک طور اتے، خاص کر کے گورو گرنتھ صاحب دی حضوری وچ ملدی ہے۔ گورو صاحبان دے سمیل، سنگت نے کسے خاص علاقے وچ ستھاپت جاں اس نال سبندھت سکھ بھائیچارے دا وی ذکر کیتا۔ شروع وچ، سنگتاں، دھارمک ساگم اکت شردھالو سکھ دے نواس ستھان اتے ہویا۔ اس منو لئی اکت و شیش کرہ راکھواں رکھیا گیا سی۔ جدوں شردھالوآں دی کنتی ودھدی گئی تاں دھرم سال ناک جنتک ستھان اتے سنگتاں دا اکٹھ ہونا شروع ہو گیا۔ دھرم سال دی اساری وچ پر اپکاری شردھالوآں دا اہم یوگدان سی۔ منڈلی وچ، ذات، دھرم، لنگ اتے رتے دی پرواہ کیتے بناں سارے اکو فرش اتے بیٹھدے سن۔ کیرتن اتے کتھا دی سیوا ہوئی۔ گورو جی نے اپنا اپدیش دتا اتے ارداس (سموہک ارداس) کیتی گئی۔ کیندری رسوئی وچ تیار کیتے گئے اتے دکھ-دکھ جاناں دے شردھالوآں دوارا بھیٹ کیتے گئے پوتر کڑاہ پر ساد نوں ساجک برابری دے سدھانت نوں عملی روپ دین لئی ملایا گیا سی۔ اپرنت سنگتاں وچ پر ساد ورتا گیا۔ سارے چیلیاں دے نال سنگت وچ بیٹھ کے نمرتا، برابری اتے بھائیچارے دی بھادنا

پیدا کیٹی۔ سنگتوں کیوں پوجا ستھان ہی نہیں سن، سگوں رستے دے کناریاں دے لاسے وند ادیش دی وی سیوا کردیاں سن جتھے غریب اتے بے سہارا راگیراں نوں مفت بھوجن اتے آسرا دتا جاندا سی!

"سادھ سنگت وچ پر بھودی صفت۔ صلاح دا کیرتن گائے کرو۔ ایہہ تھاں گورو دی راہیں ملدی ہے۔ دو جا پوز" (17) |

گورو نانک دیو جی دوارا شروع کیتا لنگر (مفت رسوئی) ہر کچھوں و لکھن سی۔ ایہہ تیوہاراں دے دن منائے جان والار سی بھوجن نہیں سی، پر سکھاں دی سنگتی سرگرمی دی اکت نیمت و شیشتا سی۔ اس توں علاوہ، ایہہ ذات، دھرم، جنم اتے نسل دی پرواہ کیتے بناں ساریاں لئی کھلا سی۔ گورو نانک دیو جی دے گھر دے دروازے اس لئی کھلے رہندے ہن جیہناں دی سہانتا کرنی چاہیدی ہے؛ کوئی وی تراش ہو کے نہیں مڑیگا۔ (18) گورو امر داس جی دا حکم سی: پہلاں پنگت اتے پھر سنگت۔ لنگر دی سنسٹھا سکھ دھرم دی اکت ایلکرت و شیشتا بن گئی ہے۔ (19) اے۔ سی۔ بینرجی ٹھیک ہی کندے ہن کہ "لنگر نے گورو نانک دیو جی دے اپدیش وچ دو مہتوپورن نقطیاں دی پر تیندھتا کیتی، تپسادی کھیدھی اتے دان دی منتتا، پیسے جاں دستواں دی چیریشیل وٹ۔" (20) رادھا کمل کھر جی نے ایہہ وی ٹینی کیتی ہے کہ "لنگر دی سنسٹھا جاں بھائیچارک رسوئی، جتھے راج کمار اتے کسان، امیر اتے غریب، اچ اتے بچ سماجک بھید بھاو دے بناں اٹھے گڑ بڑ کر سکدے ہن، وڈے پدھر اتے دان دی بھاو نالوں و دھاؤندے ہن اتے ایہہ وی۔ اکت طاقتور طاقت بن گئی" (21)

گردوارہ عمر، لنگ، ذات اتے دھرم دی پرواہ کیتے بناں ساریاں لئی کھلا ہے۔ سبھی چار اتے قومیت دے آدھار اتے کوئی بھید بھاو نہیں ہے، ہر ویکیتی نوں گردوارہ صاحب دے درشناں دا ادھیکار ہے۔ سمانتا نال اسیں گورو انوسار سماج وچ سرب۔ سانجھیاں اتے داوکاس کر سکدے ہاں:

"پہلاں، اللہ نے روشنی دی سر جتا کیتی، پھر، اپنی سر جتا تک کھتی دوارا، اسنے سارے پرانی بنائے۔ اکت روشنی توں، سارا برہمنڈ تیار ہو یا۔ اس لئی کون چنگا ہے، اتے کون برا؟" (22)

گورو داریاں نے سکھاں دے اتہاس وچ واپریاں گھنٹاواں اتے سکھ دھرم دے وکاس وچ مہتوپورن بھومکا نبھائی ہے۔ گردوارے دا مکھ کم سکھاں نوں بھائیچارک پوجا لئی اکت میٹنگ ستھان پر دان کرنا ہے۔ شروع توں ہی، سکھ گردوارہ وکھ-وکھ کار جاں نوں کر دے ہوئے اکت کیونٹی سینئر و جوں سیوا کردار ہے۔ اسنے بچیاں لئی اکت سکول دے روپ وچ اتے نینکیتا اتے ادھیاتماک جیون اتے پرتیبارے بالغاں لئی پوتر اتے سکھی بھاشن دے کیندر و جوں کم کیتا ہے۔ ایہہ بیماریاں لئی ہسپتال و جوں کم کردا ہے جتھے بیماریاں دا علاج کیتا جاندا ہے نوں دتا جاندا ہے اتے دوائیاں

مفت دیتیاں جانندیاں ہن۔ اس نے بھگھے اتے لوڑونداں نوں بھوجن اتے شردهالوآں لئی اک سرکھیت آرام ستھان پردان کیتا ہے، جو پرش اتے عورتاں شردهالوآں نوں بھینٹا لئی گردوارے جاندے ہن۔ ایہہ بھینٹا کسے ویکتی دی جائیداد نہیں ہن، سگوں لنگرچلاؤن، سکولاں، کالج، ہسپتالاں اتے لوڑونداں دے بھلے لئی ورتیاں جانندیاں ہن۔ ایہناں پیسیاں دی ورتوں کر کے غریب لڑکیاں دے ویاہ وی کروائے جاندے ہن۔ سکھ گردوآں نے سکھاں نوں اپنی روزی-روٹی ایمان داری نال کماؤن اتے سماجک-دھارمک ادیشاں لئی اپنی آمدن دا دسواں حصہ یوگدان دے کے دوچے شردهالو سکھاں نال سانجھا کرن دا حکم دتا سی۔ گردوارے سکھاں دے جیون وچ اک مہتو پورن آر تھک بھومکا وی ادا کردا ہے۔ (23) دان لئی پیسہ پردان کرنا سبھ توں وڈا گن منیا جاندا ہے۔ اچھا کر کے سکھ سماجک فرضاں دی پورتی کر رہا ہے۔ سکھاں دوارا دتا گیا یوگدان سماج دے بھلے لئی پراپکاری ادیشاں لئی ورتیا جانا چاہیدا ہے۔ (24)

شابدک طور اتے سیوا دار تھ ہے نر سوار تھ سیوا، کم جاں سیوا بنائاں کسے انعام جاں نجی لاجھ دے وچار دے کیتی جانندی ہے۔ سارے سکھاں نوں اپنے گورو (گورو گرنتھ صاحب) دوارا سیوا کرن لئی اتشابت کیتا جاندا ہے۔ ایہہ نہ صرف بھائیچارک سبندھاں لئی چنگا ہے، سگوں ویکتی دے نینتک وکاس لئی وی مہتو پورن ہے۔ سکھ دھرم دی ستھاپنا سربت دا بھلا بھاؤ "سبھ دا بھلا" دے سدھانت اتے کیتی گئی ہے۔ سیوا اک دھارمک سنکپ ہے جو بھائیچارے وچ سماجیکرن لئی ورتیا جاندا ہے۔ منکھتا دی بھلائی، لوک اتے ادھیاتمک سکھ گردوآں دا مکھ سروکار سی۔ دھرم دا ادیش منکھتا دی سیوا کرنا اتے پیار اتے دیادی بھاونوں دھارن کرنا ہے۔ سکھ دھرم وچ، سیوا دا ہور دھرم نالوں بہت زیادہ مہتو ہے۔ گورو جی نے سکھاں نوں سارے سنسار دے سیوک وجوں چنھت کیتا ہے۔ اتھے سارے منکھاں نال جڑے، اک سر جیون اتے گورو پرتی منکھ دے کرتو نوں پراپت کرن لئی منکھ دے پرتی منکھ دے کرتو دی ضرورت اتے زور دتا گیا سی۔ (25)

گورو جی پھر ماؤندے ہن: "نر سوار تھ سیوا دے بغیر، کوئی وی اپنے پھل دا پھل پراپت نہیں کردا۔ پر بھودی سیوا کرنا سبھ توں اتم کرم ہے" (26)

گورو جی آگے کاندے ہن: "اس سنسار وچ، سیوا کر، اتے تہانوں پر بھودے دربار وچ عزت دا ستھان ملیگا" (27)

گورو جی آکھدے ہن: "اپنے داساں دی سیوا کرنا ہی پر م چنگا کم ہے" (28)

لوکاں دی سیوا سبھ توں اتم ہے۔ دھرم دا ادیش منکھتا دی سیوا کرنا ہے۔

گردوارے سکھاں دے جیون داکیندر ہن؛ اوہناں داسارا جیون گوردواریاں دوآلے گھمدا ہے۔ اوہ صرف پوجا ستھان ہی نہیں، سکوں سماج سیوا اتے جنٹک وچار-وٹاندرے داسکھلائی آدھار وی ہن۔ گردوارے دے درشناں لئی، گورو گرنتھ صاحب دے ستکار وجوں سرنوں ڈھک کے رکھیا جانا چاہیدا ہے اتے گردوارے دے اندر نشیے پدارتھاں اتے جتیاں دی اجازت نہیں ہے۔ (گورو دے درشناں نوں سرپت) اتے غیر-اتھاسک گردوارے (گردوارے پنڈاں، قصبیاں اتے شہراں وچ ستھانک سکھ سنگت دوارا ستھاپت کیتے گئے ہن)۔ ایہہ گردوارے صرف پوجا لئی ہی ورتے جاندے سن۔ علاقے دی سنگت ولوں سہیوگ دین والے پجاری سن۔ اوہ سویر اتے شام دیاں پرارتھناواں دی نگرانی کرداسی اتے ہر سویر اتے شام نوں گردوارہ لاؤڈ سپیکراں اتے اوہناں دے پرسان دا بیمہ کرداسی۔ اسنے ویاہ، انتم سنسکار اتے اکھنڈ پاٹھاں دی نگرانی وی کیتی۔ (30)

نوٹس اتے حوالے

1. بھائی کاہن سنگھ نابھہ، مہانکوش، پنجابی یونیورسٹی، پٹیالہ، 1960، پنہ-416۔
2. سکھ ہیریٹیج سوشل فلاسفی اینڈ سوشل ٹرانسفارمیشن آف سکھس دا اینسائیکلو پیڈیا، بھاگ 3، (ایڈی۔ آر۔ این۔ سنگھ)، کامن ویلتھ پبلیشرز، نویں دلی، 2002، پی۔309۔
3. سکھ لٹریچر دا اینسائیکلو پیڈیا، بھاگ دو، پبلیکیشن بیورو، پنجابی یونیورسٹی، پٹیالہ، 2008، پنہ 1051-1054
4. بلونت سنگھ ڈھلوں، ”دھرم شالہ: این ارلی سکھ رلیجنس سینٹر“، گورونانک دیو اینڈ اورجن آف گردوارہ انسٹیٹیوٹ، گورونانک دیو یونیورسٹی، امرتسر، 2009، پنہ-29۔

5. fiE/ pkpk g?o Xfo g{ik nk;D[EkgfD;'nk..

f;X nk;fD ;fG irs d/ BkBe nkfd ws/ i/ e'nk..

6. جودھ سنگھ، وار بھائی گرداس: پاٹھ، لپی انٹرن اے انوواد، (وار پھلی، پوڑی 27)، کھنڈاک، درشنی اے اوم پراکاشک، پٹیالہ، 1998، پنہ-57۔

7. بلونت سنگھ ڈھلوں، ”دھرم شالہ: این ارلی سکھ رلیجنس سینٹر“، پنہ-29۔

8. گنڈا سنگھ، ”گورونانک دے اپدیش دا اس دے انویاٹیاں دے جیون اے پر بھاو“، پنجاب بھوٹکال اے درتمان، پنجابی یونیورسٹی، پٹیالہ، اپریل، 1977، پنہ-42۔

9. سنیتاپری، سکھ دھرم دا آگمن: اکت سماجک-راجنیتک پریسکھ، منشی رام منوہر لال پبلیشرز، نویں دلی، 1993، پنہ-152۔

10. سکھ لٹریچر دا اینسائیکلو پیڈیا، پنہ 1051-1054

ایم۔ ایل۔ آہوجا، وشو دے پرکھ دھرم، یو۔ بی۔ ایس۔ پبلیشرز، نویں دلی، 2008، پی۔191۔

11. ہر چندر سنگھ دلگیر، سکھ ریفرنس بک، سکھ ایجوکیشنل ٹرسٹ، یونیورسٹی آف البرٹا، ایڈمنٹن، 1997، پنہ-50۔

12. fiE? ikfj pj? w/OK ;fsr[o{' EkB[;[jktk okw oki/..

.450. پنه. (S.G.P.C.), سری گورو گرنتھ صاحب، r[of;lyh;' EkB[Gkfbnk b? X{fo w[fy bktk..

”سری گورو گرنتھ صاحب دا گور مکھی توں انگریزی انوواد“، سنت سنگھ خالصہ دوارا انوواد: (SGPC) http://www.sgpc.net دی ادھکارت ویب سائٹ) وی دیکھو۔

13 r[o{d[nko? j'f] ;'Mh gkfj;h..

14 J/s[d[nko? X'f] jSk j'fj;h.. سری گورو گرنتھ صاحب،

(S.G.P.C.)، پنه 730. ”سری گورو گرنتھ صاحب دا گور مکھی توں انگریزی انوواد“، سنت سنگھ خالصہ دوارا انوواد:

http://www.sgpc.net (SGPC) دی ادھکارت ویب سائٹ) وی دیکھو۔

15 انو قدهاری، ”گردوارے دی منتتا“، گورو نانک دیواتے گردوارہ سنسھادامول، گورو نانک دیویونیورسٹی، امرتسر، 2009، پنه-289; گرنام کور، ”پریم اتے نام اتے زور-اے سوشل ماڈل“، خالصہ اینڈ ڈاٹوٹی فیسٹ سینیچری، انسٹیٹیوٹ آف سکھ سٹڈیز، چنڈی گڑھ، 1999، پنه

39|32

16 ایچ۔ ایس۔ سنگھ، سکھتزم دا اینسائیکلو پیڈیا، ہیمنٹ پبلیشرز، نویں دلی، 2005، پنه 13۔

17 رگھیر سنگھ ناک، ”سکھ سوسائٹی انڈر گورو امر داس: اے سٹڈی“، جرنل آف سکھ سٹڈیز بھاگ۔ IX, No.2، گورو نانک دیویونیورسٹی،

امرتسر، 1982، 72؛ ایچ۔ ایس۔ سنگھ، سکھتزم دا اینسائیکلو پیڈیا، پنه 147۔

18 ;kX ;zfr jfo ehosB[rk]hn?...

(S.G.P.C.), p. 19 fjj[n;EkB[r{o{s/ gk]hn?..f..ojkT[d{ik..%o..‡Š..

385. ”سری گورو گرنتھ صاحب دا گور مکھی توں انگریزی انوواد“، سنت سنگھ خالصہ دوارا انوواد: http://www.sgpc.net (SGPC) دی

ادھکارت ویب سائٹ) وی دیکھو۔

20 جے۔ میکم، سکھ آف د سکھس، ایشیئن ایجوکیشنل سروس، نویں دلی، 1986، پی-185

21 ڈبلیو۔ اووین، کول، سکھتزم اینڈ اس انڈین کنٹیکسٹ 1469-1706، ڈی۔ کے۔ ایجنسیاں، نویں دلی، 1984، پی-232۔

22 اے۔ سی۔ بنرجی، گورونانک تون گوروگوبند سنگھ، راجیش پرکاشن، نویں دلی، 1978، پنہ۔ 50۔

23 رادھاکمل مکھرجی، دلچر اینڈ آرٹ آف انڈیا، جارج ایلین اینڈ انون، لنڈن، 1959، پنہ | 148

24 ntfb nbj B{o[T[ɡkf]nk e[dofs e/ ;G pzd/..

(S.G.P.C.), p. 25 J/e B{o[s/ ;G[ir[T[ɡfink eT[B Gb/e' wzd/..f..

1349. ”سری گورو گرنتھ صاحب داگور مکھی تون انگریزی انواد“، سنت سنگھ خالصہ دوار انواد: <http://www.sgpc.net> (SGPC) دی

ادھکارت ویب سائٹ) وی دیکھو۔

26 اینسائیکلو پیڈیا آف سکھ ہیریٹیج سوشل فلاسفی اینڈ سوشل ٹرانسفارمیشن آف سکھز، بھاگ۔ 3، پی۔ 309۔ بلونت سنگھ ڈھلوں، دھرم شالہ:

این اری سکھ رلیجیئس سینٹر، پنہ وی دیکھو۔ 36; رگھیر سنگھ ٹاک، ”گردوارے دی سماجک۔ سبھی چارک ممتتا“، پنہ۔ 77.

27 گوروگوبند سنگھ، اس طرح اسپیک ڈینتھ ماسٹر، انگریزی انواد گوپال سنگھ، پنجابی یونیورسٹی، پٹیالہ، 1978، پنہ۔ 141.

28 سریندر سنگھ کوبلی، گورونانک دافلا سنی، پنجابی یونیورسٹی، پٹیالہ، 1969، پنہ۔ 168

992. ...tk eoDh ;koh... ;/tk B gktf; ;/tk cb[epj[B gktf; ;/tk fpB[29 سری گورو گرنتھ صاحب، (S.G.P.C.)، پنہ۔ 992.

”سری گورو گرنتھ صاحب داگور مکھی تون انگریزی انواد“، سنت سنگھ خالصہ دوار انواد: <http://www.sgpc.net> (SGPC) دی ادھکارت

ویب سائٹ) وی دیکھو۔

ftfu d[Bhnk ;/t ewkjhn?..

30 sk dorj p?;D[gk]hn?... ”سری گورو گرنتھ صاحب، (S.G.P.C.)، p. 26.

تون انگریزی انواد“، سنت سنگھ خالصہ دوار انواد: <http://www.sgpc.net> (SGPC) دی ادھکارت ویب سائٹ) وی دیکھو۔

.. " /tk T{sw ekwk.. iB eh ;/tk 31 سری گورو گرنتھ صاحب، (S.G.P.C.)، پنہ 164. ”سری گورو گرنتھ صاحب دا

گور مکھی تون انگریزی انواد“، سنت سنگھ خالصہ دوار انواد: <http://www.sgpc.net> (SGPC) دی ادھکارت ویب سائٹ) وی دیکھو۔

32 تیجا سنگھ، گردوارہ سدھار لہراتے سکھ جاگروکتا، سکھ اتھاس کھوج بورڈ، ایس۔ جی۔ پی۔ سی۔، امرتسر، 2000، پی۔ 60۔

33 آر تھر۔ W. Heiweg، ”گردوارے دی بھومکا“، جرنل آف سکھ سٹڈیز، دول۔ 1993-94، XVIII، گورو نانک دیو یونیورسٹی،

امر تسر، پنہ 73۔

ڈاکٹر: موہت اگروال سکول آف سوشل سائنسز، گورو نانک دیو یونیورسٹی، امرتسر (ٹھیکہ ادھار) وچ سہانک پروفیسر ہن۔ اسنے
بستیوادی پنجاب وچ سہکاری لہر تے ڈاکٹریٹ داکم کیتا ہے۔ اس کول بہت سارے کھوج پتر ہن۔

پنجاب وچ سہکارتا وادی اندولن دیاں سہاواں (1904-1947)

موہت اگروال ڈاکٹر

سہکارتا اکٹ سانجھا دوہار ہے جو سانجھے ہت جاں انعام دی امید نال اکوٹیچے ول سیدھت ہندا ہے۔ کاروبار کرن داسہکاری ڈھنگ بہت سارے روپ لیندا ہے، ستھانک توں کیندری اتے سنگھی سنگھن اتے اچ و شیشتا توں لے کے ملٹیپرز سوسائٹیاں تک۔ (1) ہور لیس پبلیکٹ دے وچار وچ 'سہیوگ سنگھن دوارا پر بھادشالی بنایا گیا سوے۔ سہانتا ہے'۔ ہر برٹ کیلورٹ نے سہکارتا نوں 'سنگھن دے اکٹ روپ وجوں پر بھاشت کیتا جتھے ویکتی سوے۔ اچھانال آر تھک ہتاں نوں آگے ودھاؤن لئی سانتا دے ادھار' اتے مسکھاں دے روپ وچ اکٹھے ہندے ہن'۔ بھارت پینڈو سہکاری سہاواں اتے پریوگ کرن والا پہلا غیر۔ پچھن دیش سی'۔ اسنوں سہکاری کریڈٹ سوسائٹیز ایکٹ (1904) دے روپ وچ قانون وچ پاس کیتا گیا سی۔ اکو پنڈ جاں قصبے وچ گھٹو۔ گھٹ دس ویکتی جاں اسے ورگ جاں جاتی نال سبندھت ممبر میمبراں وچ کفایتی اتے سوے۔ سہانتا نوں اتشابت کرن لئی اکٹ رجسٹرڈ سہکاری سرکھیا شروع کر سکدے ہن۔ (5) موجودہ پیپر بستیا وادی پنجاب وچ سہکاری لہر دیاں سہاواں نوں درساؤن دی کوشش کردا ہے۔

سفارشاں دے لاگو ہون اتے 1912 دے سہکاری ایکٹ دے پرشائن نال، اندولن نے 1912 اتے 1920-21 دے وچکار اکٹ وڈا پساں درج کیتا اتے ساریاں قسماں دیاں سہکاری سہاواں ودھنیاں شروع ہو گئیاں۔ 1920-21 دے انت وچ، 52,182 سسائٹیاں سن جیہناں دی کل میمبر شپ 19,74,290 سی جدوں کہ 1911-12 وچ 8,177 سسائٹیاں سن جیہناں دی میمبر شپ پورے دیش وچ صرف 4,03,318 سی۔ (6) کمال دی و شیشتا۔ اندولن دے وستھار اتے مضبوطی لئی ادھیکاریاں اتے غیر۔ ادھیکاریاں دوارا پیش کیتی گئی مدد سی۔ (7)

سارنی: 1: پنجاب وچ سہکاری لہر دا وکاس (1912-1919)

Year	No. of Societies	No. of Members	Working Capital (Rs.)
1912-13	2845	1,33,780	1,08,09,404
1913-14	3333	1,60,892	1,84,29,906

1914	3261	1,55,250	1,32,37,233
1915	3267	1,54,065	1,36,63,843
1916	3319	1,41,666	1,48,24,635
1917	3413	1,29,544	1,40,70,943
1918	3937	1,25,040	1,37,52,460
1919	5228	1,49,040	1,55,21,099

1919-29 دے دوران اندولن نے بہت گتی پراپت کیتی، خاص کر کے غیر-کریڈٹ اتے ادیولگ سماج دے کھیتر وچ سفلتا دے نال۔ 1926-27 وچ کھیتری باڑی بارے شاہی کمیشن نے اپنی رپورٹ وچ دلش وچ سہکاری لہر دے کرم وار وکاس اتے وکاس لئی دکھ-دکھ اپاواں دا بھاء دیندے ہوئے، ٹہنی کیتی کہ، "جے سہکارا تا سہکل ہو جاندی ہے، تاں پینڈولوکاں دی سبھ توں ودھیا امید ا سہکل ہو جاوے گی۔ بھارت۔" حالانکہ، 1930-31 دی وشوویا پی آر تھک مندی دے نتیجے وجوں اندولن نوں لگبھگ سارے دلش وچ آکٹ گبیر جھکا لگا۔ منڈی وچ مندی دے سٹے وجوں کھیتری جنساں دے بھاء اسدھارن طور تے بیٹھاں آگئے سن کہ منڈی وچ کنگ 25 (1 کلو) اکٹ روپے دے حساب نال وک رہی سی۔ بھارت سرکار نے اس پڑاے 1931 وچ کینڈری بینکنگ جانچ کمیٹی نوں سہکاری لہر وچ موجودہ سہستی بارے رپورٹ کرن اتے اس نوں سدھارن دے طریقے اتے سادھن بھاؤن لئی نیوکت کیتا سی۔ اس کمیٹی دیاں سفارشاں کارن 1934 وچ بھارتی ریزرو بینک دی سٹھاپنا ہوئی جو کہ بھارت وچ سہکاری لہر دے اتہاس وچ اپنے آپ وچ آکٹ مہان میل پتر ہے۔ (8)

سارنی: II: پنجاب دیاں ساریاں پرائمری سوسائٹیاں اتے کریڈٹ سوسائٹیاں دی ترقی (1918-44)

Year	Number of Societies			Membership (000)			Working Capital (lakhs)		
	All	Credit	% of	All	Credi	% of	All	Cred	% of

	Primary		colum ns 3 to 2	Primary	t	colum ns 6 to 5	Primar y (Rs.)	it (Rs.)	Colu mns to 8
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1918-19	5,400	5,123	94.8	1,62	1,49	92.0	161	156	97.5
1928-29	19,308	16,481	85.4	6,04	5,01	82.8	862	781	90.7
1938-29	24,135	18,405	76.4	9,19	6,04	65.7	895	823	92.2
1943-44	26,782	18,445	68.9	10,75	6,02	56.3	737	652	88.5

سرور: جی. آر. مدان، دِکو-آپریٹو موومینٹ ان پنجاب، پی. 2.

مکھ ادیش سہکاری سہاواں وچوں اکٹ زمین مالینے دی پراپتی وچ سرکار دی مدد کرنا سی۔ (9) 1932 وچ، سہکاری سہاواں دے میمبراں نے زمین مالینے دی ادائیگی لئی 16.46 پر تیشٹ قرضے اتے 18.13 پر تیشٹ قرضے لئے۔ پشوآں دی خرید لئی س. قرضے دی مرادائیگی کریڈٹ سسٹیاں دے کل قرضیاں دا 21 پر تیشٹ بندی ہے۔ سہکاری کریڈٹ سوسائٹیاں دے کل میمبراں وچوں صرف 13 فیصدی ہی قرضے توں مکت سن۔ (10)

شروعاتی سالوں دوران، جدوں تک سدھانتاں نوں پر بھارت نہیں کیتا گیا سی، اودوں تک دودھیرے لچلیپن دی اجازت دتی گئی سی۔ (11) سہکاری لہریاں سہاواں دا احساس چھیتی ہی ہو گیا جدوں ایہہ وڈے پسا رول دودھ دی گئی "کھیتی باڑی قرضے دی سسیا" تے کوئی خاص پر بھاد پیدا کرن لئی۔ بھارت۔ پنڈاں دیاں سہاواں نوں ہور سنگٹھت کرن دا فیصلہ کیتا گیا۔" (12) لہر دا وکاس 'کافی توہین اتے غیر-یو جنادھ' سی۔ ایہہ تن "مہتوپورن پڑاواں وچوں لنگھیا: (i) جلد بازی سے 1917-1929 تک تیزی نال وسٹھار؛ 1929 (ii) توں 1933 تک مہان آر تھک مندی؛ (iii) مہان مندی توں بعد سہکاری سہانتا دی گھاٹ۔ (13) شروعاتی سالوں وچ، مدرادین والیاں جماعتاں نے 'الارم لیا'۔ بارہ انڈین

پریس اتے ادھین کارجکاری اتے نیاتنگ شاف وچ بہت پر بھاور رکھدے ہوئے، جیہناں وچوں سارے وڈے پدھر اتے اوہناں دے ریک تون بھرتی کیتے گئے سن، اوہناں نے اگت طریقیاں نال سہکاری کریڈٹ دے پھیلن نوں روکن دی کوشش کیتی (14)

جتھے بندک طور اتے، سہکاری سبھاواں زمینداراں دے ہتھوں وچ رہیاں جو سہکاری سنستھاواں نوں "دھ دین والیاں گاواں" سمجھدیاں سن۔ (15) بھارت وچ سہکارتا بارے میکلاگن کمیٹی (1915) نوں 'سچے سہیوگ دی گھاٹ' پائی گئی۔ (اندولن نوں مہان آرتھک مندی خاص کر کے اس دے کریڈٹ کچھ دوارا اکٹ وڈا جھکا ملیا ہے۔ کھیتی جنساں دیاں قیمتاں ڈگ گئیاں جس نال کساناں دی ادائیگی کرن دی سمرتھا گھٹ گئی۔ اگے توں، کریڈٹ سوسائٹیاں دی گنتی پرانے قرضیاں دی وصولی نہ ہون کارن بہت زیادہ جانچ کیتی گئی۔ کریڈٹ سوسائٹیاں دی گنتی 1926 وچ 16,000 توں ودھ کے 1946 وچ 18,000 ہو گئی۔ (17) پنجاب پروو نیشنل بینکنگ انکواری کمیٹی دی رپورٹ (1930) نے کھیتی باڑی شاہوکار نوں عام شاہوکار نالوں سہیوگ دے پر سار وچ اکٹ رکاوٹ منیا۔ اس نوں 'اس داوردھ کرن لئی زوردار ڈھنگ نال پریرت کیتا گیا سی اتے اوہ وی زیادہ پر بھاو شالی'۔ اس توں علاوہ، اسنے قرضیاں دی ورتوں بارے کوئی چرچہ نہیں کیتی۔ دو بے پاسے، کسے سوسائٹی توں قرضہ لینا 'مقابلاً اوکھا اتے لما معاملہ' سی۔ (19) چنگے - مندے کساناں نے ایہہ یقینی بنایا کہ سہکاری سبھاواں اوہناں دے ادھار کارجاں دی تھان نہ لین۔ (20) سہکاری لہر نہیں چل سکی پنجاب دے پچھمی اتے دکھن۔ پچھمی ضلعیاں وچ جڑھاں پھڑو جتھے مسلم زمینداراں نے مسلم حصیداراں اتے قبضہ کیتا ہو یا سی۔ (21) 1921 وچ ملتان وچ ریشم بنائی سبھاواں دی رجسٹریشن دے نال، ملتان دے ڈیلراں نے وودھی رویہ اپنایا۔ اوہناں نے اسے ویلے کچے ریشم لئی اپنیاں دراں ودھا دتیاں اتے سموکھ طور اتے تیار اتپاد خریدن توں انکار کردتا۔ سوسائٹیاں نے کیندری بنگر سہکاری سٹور دی سہاستا نال اتے وبھاگاں، میونسپل کمیٹیاں اتے ضلع بورڈاں توں سرکھیت کر کے، کشمیر توں سدھے کچے مال دا پر بندھ کیتا۔ سہکارتا وبھاگ نے بنگر سوسائٹیاں دے اتپاداں نوں پر سدھ بناؤن لئی ہر سنبھو طریقے اپنائے۔ (22)

شاہوکار گپنتتا قائم رکھ سکداسی جو سہکاری سبھاواں نہیں رکھ سکدیاں سن۔ اس توں علاوہ، قرضیاں دے بھگتان دے ڈھنگ وچ لچکتا سی کیونکہ اوہ قسم وچ بھگتان کر سکدے سن۔ سہکاری سبھاواں نے قرضیاں دی ادائیگی لئی نقدی اتے زور دتا۔ شاہوکار وصولی وچ اکشائش دکھا سکدے سن جدوں کہ سہکاری ادارے برداشت نہیں کر سکدے سن۔ (23) اس توں علاوہ پینڈو کریڈٹ سوسائٹیاں کاشتکاراں نوں کھپت دا قرضہ نہیں دندیاں سن جو صرف شاہوکاراں دوارا اپت کیتیاں جائدیاں سن۔ زمین دا، اتھوں تک کہ زمین گروی رکھن والے بینک وی وڈے طریقے نال دخل نہیں دے سکے کیونکہ 1929 وچ اجیے صرف 12 بینک سن جیہناں دی میمبر شپ 5,648 اتے روپے دی کارج شیل پونجی سی۔ 23

لکھ۔ (25) سہکاری وچ پوئجی نوں الاٹ کیتی ادھین ستھتی نے کئی قسماں دے زمان اتے کاروبار لئی ایوگ بنادتا۔ سہکار تاسٹبازی دے ادیوگاں نوں چلاؤن لئی بہت پر تیکول سی، خاص طور اتے جتھے زمان بہت گھٹ وکست سی۔ سسائیاں اجیاں سمبھادناواں نوں قائم نہیں رکھ سکدیاں سن۔ اس توں علاوہ شاہوکار دے معاملے وچ ادھار لین دی کوئی سیما نہیں سی۔ سسائیاں وچ ہریک ممبر لئی ادھار لین دیاں سیماواں سن۔ (27) کریڈٹ سوسائیاں دوکاناں دے پر بندھن وچ سفلتا پر اپت نہیں کر سکیاں۔ نہری کالونیاں وچ، لگبھگ ساریاں زمینداراں دیاں دوکاناں نگرانی دی گھاٹ اتے وپارک عاداتاں کارن اسپھل ہو گئیاں۔ (28) 1934 وچ ایم. ایل. ڈارلنگ نوں ریزرو بینک دے گرامین کریڈٹ و بھاگ دے سنگٹھن اتے سہکاری بینکاں نال اس دے آپنی تاملیل بارے رپورٹ تیار کرن لئی نیوکت کیتا گیا سی۔ ایم. ایل. ڈارلنگ نے بھہا دتا کہ ریزرو بینک نوں سہکاری بینکاں بارے سوچن دی بجائے لینڈ مارگنج بینکاں وچ نوٹیشن کرنا چاہیدا ہے۔ ریزرو بینک نے اس پر ستاد نوں روڈ کر دتا۔ اس نے سہکاری اندولن نوں صرف مونہہ دی سیوا کیتی۔ (29) اتھوں تک کہ 1883 دا بھومی سدھار قرضہ ایکٹ اتے 1884 دا کھیتی باڑی قرضہ ایکٹ وی نوکر شاہی دے پھساؤن کارن ڈھکواں کھیتی باڑی قرضہ پردان نہیں کر سکیا۔ (30) ویاپک ان پڑھتا اتے وپارک انوبھو دی گھاٹ۔ سہیوگ دی سنستھادی ماڑی کارگزاری وچ یوگدان پایا۔ ایہہ امید کیتی جاندی سی کہ سکھیا سہکاری سدھانتاں نوں پھیلاؤن وچ مدد کریگی۔ اس نوں 'سہکاری' وجوں تختی نال نہیں دکھیا گیا سی؛ سگول ایہہ سرکار دی نیتی سی۔ حالانکہ، اس دے میمبراں دوارا اس نوں لا پر واہی نال سمبھالیا گیا سی۔ پردھاناں وچ وار۔ وار تبدیلیاں ہندیاں رہیاں۔ سوسائٹی گھاٹے وچ چل رہی سی اس دیاں ساریاں شکاواں وچ؛ اس نے اپنیاں جائیداداں نوں بھن دتا؛ اتے اس دے ڈپھالٹراں وچ لاہور اتے ہور تھاواں دے کجھ اگے لوک شامل سن۔ (33) ممبر سہکاری قرضیاں اتے شاہوکاراں دے قرضیاں وچ فرق نہیں کر سکدے سن۔ ستے ممبر نیویں منوبل کارن جان۔ بجھ کے ڈپھالٹر بن گئے۔ اصل وچ، سال 1938 توں 1945 دے درمیان ڈپھالٹر میمبراں نوں کجھ وصولی کرن لئی مڑوسیدیا سکیم تحت بھاری رعایتاں دتیاں گئیاں سن، جس نال اوہناں دا گھانا ودھ گیا سی۔ جویں کہ کالجاں نے سہیوگ وچ بہت گھٹ دلچسپی دکھائی۔ (35)

سہکار تالہر پیڈو قرضیاں دی سسما وچ کوئی کمی لیاؤن وچ اسپھل رہی۔ شاہوکاراں اتے زبھرتا اپنی برقرار رہی کہ 96 پر تیشٹ قرضہ اوہناں دوارا پردان کیتا گیا سی۔ (36) کھیتی باڑی شاہوکاراں دی ستھتی پر کجھ ہو گئی سی۔ اوہناں نے 25% توں 50% تک ویاچ دیاں بہت زیادہ دراں وسولیاں۔ (37) 1920 دے اخیر وچ امپیریل بینک دے مینجنگ گورنر نے اکت گواہ وجوں بھارتی کینڈری بینکنگ چانچ کمیٹی دے ساہنے دعوہ کیتا کہ "سہیوگ دے بنیادی سدھانت دی گھاٹ ہے، بقایا بہت زیادہ ہے، آڈٹ نقص دار٪ ہے۔ کنزول اکشل ہے۔ (38)

اسدی اصل پراپتی 'نراشا جنک' رہی ہے۔ (39) پنجاب دے کجھ ضلعیاں وچ سہکاری لہر دے قرضے دے ڈھانچے وچ سدھار نہیں ہو سکیا۔ (40) قرضے دے کھیتر وچ، ریزرو بینک نے سہکاری لہر نوں 'پیڈلپ سروس' کیتی۔ 1954-56 دے آل انڈیا رول کریڈٹ سرویکھناں نے پینڈو وٹ وچ سہکاری لہر دے حصے دی 'بالکل منتتا' پائی۔ اس نے صرف "پینڈو وٹ اتے قرضے دی سمسیا دے کنارے" نوں چھوہیا۔ (41) اس دے تنگ قرضے دے ڈھانچے توں علاوہ، سہکاری کریڈٹ سوسائٹیاں دا سنگٹھنا تمک نینترن کھیتی باڑی دے شاہکاراں اتے زمین مالکاں دے ہتھاں وچ رہا۔ 1930 دا قرضہ بستیوادی سستی وچ قرضے دی سمسیا نوں سدھارن وچ اسپھل رہا۔ اصل وچ، قرضے دے قانون نے سہکاری قرضیاں دی وصولی نوں اوکھا بنادتا ہے کیونکہ اوہناں دی وصولی لئی کوئی و شیش علاج نہیں دتا گیا سی۔ (42)

انگریزاں نوں پینڈو قرضے دی سمسیا نوں حل کرن لئی سہکاری کریڈٹ سجاواں توں بہت امیدیاں سن۔ کریڈٹ سوسائٹیاں نوں چلاؤن لئی تجربیکار کرمچاریاں نوں نیوکت کیتا گیا سی حالانکہ سلاہکاری طریقے نال سوسائٹیاں دے پر بندھن لئی میمبراں نوں کجھ لاجھ پردان کیتا گیا سی۔ ایمانداری کجھ سدھانت سی۔ حالانکہ، انشچت کھیتی سستی نے زوگھن کم کرن وچ مشکلاں پیدا کیتیاں۔ سہکاری کریڈٹ سجاواں دا کافی وادھا ہویا۔ ایہہ زیادہ تر مدھ-کساناں اتے کارگیراں تک ہی سمیت رہا۔ شاہکار کھیتی پر بندھ اتے پینڈو وٹ وچ پھسیا رہا۔ نوکر شاہی کارجر نالی نے اندولن نوں عام لوکاں توں دور رکھیا۔ 1929-30 دی آر تھک مندی نے سہکاری کریڈٹ سوسائٹیاں دے آدھار نوں ہو رکھورالادتا۔ 1930 دے دہاکے دے ادھ وچ، انگریزاں نوں اندولن دیاں سیماداں دا احساس ہویا۔ بینکنگ پر نالی کساناں دیاں لوڑاں پوریاں کرن لئی لوڑیندی پونجی پردان نہیں کر سکی۔ انگریز کھیتی قانون ول ودھے اتے اوہ دیر نال۔ سمیں تک راجنیتک ماحول بریشیش شاسن دے درودھ ہو گیا سی۔

نوٹس اتے حوالے

1 سہکاری لہری شروعات رورٹ اووین دے نام نال جڑی ہوئی ہے جس نے روکڈیل سوسائٹی دی نینھ توں پہلاں موجود کچھ تھوڑھے سمیں لئی سہکاری سہاداں نوں منظوری دتی سی۔ ایہناں گتیو دھیاں لئی کو-آپریٹو شہدی درتوں کرن والا اووین پہلا ویکتی سی۔ اس ارتھ وچ اسنوں سہکاری لہر دا پتاما نیا جاسکدا ہے: ڈیوڈ سی۔ سلس (ایڈ۔)، انٹرنیشنل اینسائیکلو پیڈیا آف سوشل سائنسز، ول۔3، میکملن کمپنی اتے فری پریس، یو۔ ایس۔ اے۔، 1969، پی۔ پی۔ 91-390.

2 ایچ۔ کیلورٹ، بھارت وچ سہکارتا دا قانون اتے سدھانت: 1912 دا کو-آپریٹو سوسائٹیز ایکٹ نمبر III اتے 1925 دا بجے ایکٹ نمبر III، تھیکر سپنک اینڈ کمپنی کلکتہ، 1926، پی۔ 13.

3 اے۔ جی۔ چند اور کر، "پیپہ اتے کریڈٹ 1858-1947"، بھارت دا کیمبرج اکنامک ہسٹری (سی۔ 1757-سی۔ 1970)، دھرم کمار (ایڈی۔)، اور سینٹ لوئیس، حیدرآباد، 1984، پی۔ 800-01

4 اتا اللہ، پنجاب وچ سہکاری لہر، جارج ایلین اینڈ انون، لنڈن، 1937، پی۔ 78-

5 ایچ۔ کیلورٹ، بھارت وچ سہکارتا دے قانون اتے سدھانت، پیپہ۔ 4-5

6 آر۔ بی۔ تیگی، بھارت وچ سہکاری اندولن وچ تازہ رجھان، ایشیا پبلسٹنگ ہاؤس، کلکتہ، 1968، پی۔ 12-

7 کھنتر احمد خان، پنجاب وچ سہکاری لہر، علیگڑھ، 1923، پی۔ 57-

8 آر۔ بی۔ تیگی، بھارت وچ سہکاری اندولن وچ تازہ رجھان، پی۔ 13-

9 پنجاب وچ سہکاری کریڈٹ سوسائٹیاں دے کم کاج بارے رپورٹ (1932-33)، پی۔ 30-

10 ایچ۔ کیلورٹ، پنجاب دی ویلتھ اینڈ ویلفیئر، سول اینڈ ملٹری گزٹ پریس، لاہور، 1936، پی۔ 258؛ عطا اللہ، پنجاب وچ سہکاری لہر، جارج

ایلین اینڈ انون، لنڈن، 1936، پی۔ 109-120، 122؛ ایہہ وی ویکھو، رنج نرائن، "بھومی مالیاتے قرضہ"، ڈربین، 7 جون، 1934

مردوار 11 نوٹ، 13 دسمبر، 1907: مالیاتے کھیتی باڑی / لینڈ ریو- enue-اپریل 1908، pp. 42-48-

12 ریزولوشن، 25 مارچ، 1908: مالیاتے کھیتی باڑی / لینڈ ریو نیو-ایسٹریو نیو / اپریل 1908، پی۔ 42-48

- 13 جی۔ آر۔ مدان، کو۔ آپریٹو موومینٹ ان پنجاب، (بھارت)، س۔ چند اینڈ کمپنی، دلی، 1958، پی۔ 20۔
- 14 مائیکل اوڈوائر، انڈیا لیز آئی نواٹ، متل پرکاشن، نویں دلی، 1988، پنه 255-56 | (پہلی پرکاشت 1925)
- 15 ایم۔ ایل۔ ڈارلنگ، وزڈم اینڈ ویسٹ، اوپو پی، لنڈن، 1934، پی۔ 120۔
- 16 آل انڈیا رورل کریڈٹ سروے (1954)، پی۔ 226۔
- 17 جی۔ آر۔ مدان، کو۔ آپریٹو موومینٹ ان پنجاب، (بھارت)، پی۔ ii۔
- 18 پنجاب پروو نیشنل بینکنگ انکواری کمیٹی، 1930، دول۔ آئی، پی۔ 140۔
- 19 عطا اللہ، پنجاب وچ سرکاری لہر، پنه 60 |
- 20 مردلا کھرجی، "بستیوادی پنجاب وچ پینڈو قرضہ"، پنجاب دا اتیت اتے ورتمان، پٹیالہ، بھاگ۔ I-XXIII، اپریل، 1989، پی۔ 180؛ ایہہ وی دیکھو، سکھدیو سنگھ سوہل، "بستیوادی پنجاب وچ سرکاری کریڈٹ (1947-1904)، پنجاب ہسٹری کانفرنس دی کاروائی، پٹیالہ، مارچ 1995، پنه 165۔
- 21 ای۔ ڈی۔ لوکاس، پنجاب وچ دی آر تھک جیون، لاہور، 1920، پنه 93-116 |
- 22 عطا اللہ، پنجاب وچ سرکاری لہر، پنه 32-331۔
- 23 عطا اللہ، پنجاب وچ سرکاری لہر، پنه 60۔
- 24 اے۔ جی۔ چند اور کر، "پیسہ اتے کریڈٹ 1858-1947"، بھارت دا کیمبرج آر تھک اتھاس 1757-1970، دول۔ II (سمپادن۔ دھرم کمار اتے میگھناد دیسائی)، دول۔ 2، پی۔ 803۔ ایہہ وی دیکھو، سکھدیو سنگھ سوہل، "بستیوادی پنجاب وچ سرکاری کریڈٹ (1904-1947)"، پنجاب ہسٹری کانفرنس، پٹیالہ، مارچ 1995، پنه 166۔
- 25 پنجاب پروو نیشنل بینکنگ انکواری کمیٹی، 1930، دول۔ I، پنه 14-17۔
- 26 کھستار احمد خان، پنجاب وچ سرکاری لہر، پنه 116۔
- 27 عطا اللہ، پنجاب وچ سرکاری لہر، پنه 61-62 |

28 مکھتار احمد خان، پنجاب وچ سہکاری لہر، پنہ 100۔

29 ڈی۔ رور منڈ، انڈیا ان دگریٹ ڈپریشن 1929-1939، منوہر، نویں دلی، 1992، پی۔ پی۔ 581-256

30 پنجاب پروو نیشنل بینکنگ انکواری کمیٹی، 1930، ول۔ آئی، پی۔ 15۔

31 مکھتار احمد خان، پنجاب وچ سہکاری لہر، پی۔ 101۔

32 خالد مصطفیٰ، "بریشیش بستیدادی راج دوران پنجاب وچ سہکاری دی سنسٹھاتے وکاس دی پرکریا،" ساؤتھ ایشین سنڈیز، لاہور، بھاگ۔

10، نمبر 2، جولائی 1993، پی۔ 119۔ بھارت وچ سہکاری کریڈٹ انڈولن ماڑے پر بندھن، دھڑیندی اتے سہکاری پسلکد میاں اتے نگرانی

اتے بہت زیادہ مزبھرتا دوارا پیڑت سی: اے۔ جی۔ چند اور کر، "منی اینڈ کریڈٹ 1858-1947"، بھارت داکیمبرج آر تھک اتھاس 1757-

1970، بھاگ II (سپادن دھرم کمار اتے میگھناد دیسائی)، پی۔ 801۔ سہکاری لہر پوری طرحاں سرکار دوارا پریرت، مارگدرشن اتے نینترت

ہے۔ اس وچ سہیوگ دے اصل تئاں دی گھاٹ ہے: برج نرائن، بھارتی آر تھک جیون: اتیت اتے ورتمان، گھٹ قیمت پرکاشن، دلی، 1990 (مڑ

چھاپن)، پی۔ 419

33 عطا اللہ، پنجاب وچ سہکاری لہر، پنہ 320-321

34 جی۔ آر۔ مدان، کو۔ آپریٹو مووینٹ ان دا پنجاب، (بھارت)، پنہ 8-9

35 مکھتار احمد خان، پنجاب وچ سہکاری لہر، پی۔ 108۔

36 گریش مشرا، آدھونک بھارت دا آر تھک اتھاس، پرگتی پرکاشن، نویں دلی، 1994، پی۔ 134۔

37 جی۔ آر۔ مدان، کو۔ آپریٹو مووینٹ ان دا پنجاب، (بھارت)، پی۔ 37۔

38 ریمینڈ، ڈبلیو۔ گولڈ سمتھ، بھارت داوتی وکاس 1860-1977، OUP، دلی، 1983، p. 99

39 اے۔ جی۔ چند اور کر، "پیہ اتے کریڈٹ 1858-1947"، بھارت داکیمبرج آر تھک اتھاس 1757-1970، ول II (سپادن دھرم

کمار اتے میگھناد دیسائی)، پی۔ 800

40 جی۔ آر۔ مدان، کو۔ آپریٹو مووینٹ ان دا پنجاب، (بھارت)، پی۔ 19

- 41 ایہہ صرف 3.1 پر تیشٹ سی جس نوں 'سبھ توں حیران کرن والا خلاصہ' دنیا جاندا سی: O.H.K. سپیٹ اتے اے. ٹی. اے. لیٹر ماؤتھ، انڈیا اینڈ پاکستان: اے جزل اینڈ ریجنل جیو گرافھی، سپھولک، 1967، پی. 274; بی. ایم. بھائی، "کھیتی باڑی اتے سہکارتا"، بھارت دا آر تھک اتھاس (1857-1956)، (ایڈ۔ وی۔ بی۔ سنگھ)، نویں دلی، 1975، پنہ۔ 155۔
- 42 جی۔ آر۔ مدان، کو۔ آپریٹو مووینٹ ان پنجاب، (بھارت)، پی. 23. ایہہ وی دیکھو، سکھ پو سنگھ سوہل، "بستیاوادی پنجاب وچ سہکاری کریڈٹ (1904-1947)، پنجاب ہسٹری کانفرنس، پٹیالہ، مارچ 1995، پنہ۔ 167۔

ڈاکٹر. روبی بالابی. ایل. ایم گرلز کالج، نوانشسر، پنجاب وچ سہانک پروفیسر ہے۔ اسنے پنجاب وچ پلگ مہانماری (1897-1920) اتے ڈاکٹریٹ واکم کیتا۔ پنجاب (1918-19) وچ انچھلویں اتے اسدی ایم. پھل ہے۔ اس کول بہت سارے کھوج پتر ہن۔

1918 وچ بے مثال وائر لینس دی انچھلویںزا مہانماری پنجاب وچ آئی۔ اسنے 1919 تک آبادی نون تباہ کردتا۔ 1918 وچ، انچھلویںزا مہانماری نے تباہی پچائی جسنے ہرکسے نون حیران اتے صدے وچ پادتا۔ اس دی بجلی پھیلن اتے گھٹناواں کارناں دے روپ وچ ساریاں مہانماریاں نون پار کر گئیاں۔ مہانماری دا اتہاس پنجاب وچ بے مثال بھیا نکتا نون درساؤندا ہے۔ اس کھیتر نون انچھلویںزا نون اک گھانک بیماری وجوں جانیا نہیں سی۔ شروع وچ، اسنے لوکاں اتے پر بندھکاں نون حیران کردتا، جدوں اس کھیتر وچ پھلویں مہانماری پھیل گئی۔ اس نون اک ہور قسم دا 'بخار' نیا گیا سی۔ جلدی ہی، ایہہ اس نون بہت زیادہ نکلیا۔ بھارتی اپ۔ مہانماری 1918-19 دی انچھلویںزا مہانماری نون اک وڈا پیڑت سی۔ ایہہ گمبیر چتا دی گل ہے کہ ایہہ بھارتی اتہاس وچ اک انجان گھٹنا ہے۔ (1) 'انچھلویںزا' لاطینی شبد 'پربھاو' نون لیا گیا ہے جس دا شادک ارتھ ہے 'پربھاو'۔ انگریزی وچ مہانماری دے طور 'اتے انچھلویںزا دی پہلی ریکارڈ کیتی ورتوں 1743 ای۔ دے آسپاس ہے۔ روسی سروتاں دے انوسار، ایہہ لاطینی شبد 'انچھلویںزا' نون آیا ہے جسدا ارتھ ہے "حملہ کرنا"۔ اک خاص بخار سنبندھی وگاڑ، بہت زیادہ چھوت والا تے دیاپک پھیلن والیاں مہانماری وچ زیادہ تر حصے لئی واپردا ہے۔ اس دے لچھناں وچ عام طور 'تے تیز متھانیکنا تے گمبیر سزول' شامل ہندے ہن۔ (3) اسنوں "سپینش پھلو" وجوں وی جانیا جاتا ہے۔ (4) پندرہویں صدی وچ، سوٹھویں صدی وچ انچھلویںزا دیاں چار وڈیاں مہانماریاں آئیاں؛ اٹھارھویں صدی وچ سٹ، انھیویں صدی وچ 19 مہانماری، انچھلویںزا و شو دے زیادہ تر دیشاں وچ اک ستھانک بیماری بن گیا، جس نال نیت طور 'تے وڈیاں مہانماری اتے مہانماری پیدا ہو رہیاں ہن۔ -19۔

19 ویں صدی وچ، 1803, 1833, 1837, 1840 اتے 1890 وچ انچھلویںزا دی مہانماری پھیل گئی۔ حالانکہ، 1918 دا پھلو موت ورتوں بہت زیادہ سی۔ کا بخار (نواں زکام بخار)۔ اگلے کچھ ہفتیاں وچ، اسنے دلی، لاہور، لکھنؤ اتے پورے اتری بھارت دے شہراں نون کورے کردتا۔ (7) حالانکہ، 1918 وچ اسدا پتر۔ زمان وناش کاری سی۔ پنجاب دے سینٹری کیشنر دے انوسار، اس دے شروعاتی ہلکے پڑا وچ بیماری دیاں کلینکل وشیشتاواں سن: پہلاں، تن "تون سٹ دناں دی معیاد دا بخار، جس دے چھوٹے سمیں وچ معمولی چھوٹ دے نال ودھ تون ودھ اتے لے سمیں دے نال چھت کیتا گیا سی۔ کافی معانی دے نال اک ہور نیت بخار چارٹ دوارا چھت؛ دوسرا، تاپمان دے نال مشرت ہولی پر بھاودی در، جس وچ F104 دے تاپمان دے نال 80-90 دی نبض دی در والے چھوٹے بخار دے کیس سبھ تون وڈانیم سی؛ تچا، سر، پٹھ اتے

انگال وچ بہت درد؛ چوتھا، تندرست ہون دے دوران سٹ توں دس دناں لئی مارک کیتے سربرک اتے مانسک اداسی دے نال گھٹ۔ عام تاہمان، اتے انت وچ، وڈے ہوادے رستیاں دے کیٹرل سوچ دے نال ساہ دی تکلیف۔ 1918 دا انپھلوینزا 1890 وانگ ہی سی۔ بیماری دے سمپرک وچ آؤن والے لوک اکثر تن دناں دے اندر مر جان دے سن، موت عام طور اتے ہندی سی کیونکہ بیکیٹر یا پھیپھڑیاں اتے حملہ کر دے سن، اوہناں مہتوپورن انگال نوں ترل دیاں بوریاں وچ بدل دیندے سن اتے اس طرحاں مریض نوں پر بھاوشالی ڈھنگ نال ڈبو دیندے سن۔ (10) سمکالی کھوج ذمہ وار جیو بارے یقینی نہیں سی۔ 1918 دے انپھلوینزا لئی۔ ایہہ منیا جاندا سی کہ ایہہ بیماری بیسیلس دے کارن سی، جس نوں بیسیلس او پھیپھر کیہا جاندا ہے۔ ایہہ اس پکھوں پلگ نوں پچھاڑ گیا جو کہ اکت چھوت والی بیماری سی، جدوں کہ انپھلوینزا اکت چھوت والا سی، جو اکت تھاں توں دو جے سٹھان تک بے مثال گتی نال پھیلدا سی۔ کجھ مہینیاں وچ، پھلونے دنیا بھر وچ یا تراکتی سی، اتے وڈی گنتی وچ لوکاں دی موت ہو گئی سی۔ پلگ اتے پیڑے دی اجیہی کوئی ہلکی گتی نہیں سی۔ ایہہ تھوڑھے سمیں وچ اکت کھیتر توں دو جے کھیتر وچ پہنچ گیا۔ (12)

سارنی ا: بریشیش بھارت وچ انپھلوینزا موت در، 1918 (30 نومبر تک)

Province	Population	Total Estimated Influenza Deaths	Percentage of total population
United Provinces	46,820,506	1, 072, 671	2.2
Bombay	19,587,383	900, 000	4.5
Punjab	19,337,146	816, 317	4.2
Central Provinces and Berar	13,916,308	790, 820	5.6
Madras	40,005,735	509, 667	1.2
Bihar and Orissa	34,489,846	359, 482	1.0
Bengal	45,329,247	213, 098	0.4
North West Frontier Province	2,041,077	82, 000	4.0
Assam	6,051,507	69, 113	1.1
Burma	9,856,853	60, 000	0.6
Delhi	416,656	23, 175	5.5
Coorg	174,976	3, 382	1.9
British India	238,026,240	4, 899, 725	2.0

سروت: بھارت وچ 1918 دی انپھلویزیا مہانماری بارے اکت شروعاتی رپورٹ، p.4,1919

مئی 1918 وچ، پھلو بمبئی وچ پگٹ ہو یا جتھوں ایہہ اتری بھارت دے دلی اتے میرٹھ ضلعیاں وچ پھیل گیا۔ (13) ایہہ جون 1918 توں بعد ہی اکت مہانماری بن گیا۔ (14) اگست تک، سول اتے فوجی آبادی دوویں اس نال پیٹرن سن۔ ریلوے، سڑکاں، پوسٹاں، محل مارگاں اتے سنچار دے ہور سادھناں نے اس بیماری نوں پھیلاؤن وچ مہتو پورن بھومکا بھائی ہے۔ (15) پہلی وار، پنجاب وچ جولائی دے مہینے وچ پھلو دی اسپیشٹ رپورٹ کیتی گئی سی اتے جولائی دے انت تک کوئی وی. کیس جاں تاں البرٹ وکٹر جاں لاہور دے میوہ ہسپتال وچ داخل کروایا گیا سی۔ اگست 1918 وچ، شملہ، لاہور اتے امرتسر وچ نشیخت ماننا نال کیساں دی پچھان کیتی گئی۔ ایہہ پھلو دی اکت ہلکی مہانماری ثابت ہوئی۔ شروع وچ، ایہہ بھارتیاں نالوں یورپین لوکاں وچ ودھیرے وائرل سی۔ (16)

حالانکہ ستمبر 1918 تک ایہہ بیماری سارے پنجاب وچ پھیل چکی سی۔ سیٹری کمیشنر، پنجاب سرکار نے نوٹ کیتا: ”صوبہ گڑگاؤں توں کیہہ پیپلر تک سنگرمت سی۔“ معیاد اکت مہینے توں ودھ نہیں ہے۔ 15 اکتوبر توں 8 نومبر، 1918 تک، صوبہ ”شمشان بھومی جاں قبرستان درگا“ سی۔ دلی وچ، اکتوبر دے شروع وچ، حالانکہ، اکت شاندار پرکوپ دا انوبھو کیتا گیا سی۔ (18)

8 نومبر 1918 تک، انپھلویزیا دی مہانماری شہری کھیتر وچ گھنی شروع ہو گئی سی، پر پینڈو کھیتر وچ، جتھے صوبے دی بہو گنتی آبادی رہندی سی، پھلو نے خاص طور اتے اتری اتے اترا-پوربی ضلعیاں وچ بھاری نقصان اٹھاؤنا جاری رکھیا۔ نومبر وچ، ایہہ نورپور اتے پالم پور دیاں تحصیلاں وچ بند ہو گیا سی۔ جنوری 1919 دا پہلا ہفتہ ختم ہون تک دھرم شالہ انپھلویزیا توں مکت نہیں سی۔ ایہہ بیماری کلو وچ بعد دے سہیں تک وی جاری رہی۔ (19) 1919 وچ وی اس بیماری نے کئی پرائتاں نوں پر بھوت کیتا۔ سپینش پھلو نے بنگال، سنیکت پرائنت، بمبئی، کیندری پرائنت اتے برما وچ ہزاراں لوکاں دی جان لے لی۔ (20)

سارنی II: انپھلویزیا کارن پنجاب وچ زلھا-واراموت در دے اکلڑے

Sr . No.	District	Population	Deaths
1	Gurgaon	7,59,389	63,071
2	Rohtak	7,14,834	61,049
3	Karnal	7,99,787	52,000

4	Ferozpur	9,59,657	50,000
5	Hissar	8,04,889	44,327
6	Lyalpur	8,57,711	35,539
7	Lahore	1,36,158	35,128
8	Sialkot	9,79,553	33,825
9	Jullundur	8,01,920	31,803
10	Gujrat	7,45,634	31,227
11	Gurdaspur	8,36,771	30,437
12	Amritsar	8,80,728	28,792
13	Ambala	6,89,970	28,001
14	Multan	8,14,871	27,751
15	Ludhiana	5,17,192	25,352
16	Hoshiarpur	9,18,569	23,857
17	Montgomery	5,35,299	22,751
18	Shahpur	6,87,366	21,912
19	Gujranwala	9,23,449	21,035
20	Dera Ghazi Khan	5,28,447	16,371
21	Muzzafargar h	5,69,461	15,919
22	Kangra	7,70,386	14,938
23	Rawalpindi	5,47,827	14,648
24	Jhelum	5,11,575	12,450
25	Jhang	5,15,526	12,000
26	Mianwali	3,41,377	9,940
27	Attock	5,19,273	3,608
28	Simla	39,320	616

سرور: سلکھیا (سینٹری)، مارچ 1919، نمبر 17-39، p.167، NAI, GOI

پہلے وشویدھ اتے سینکاں دی لہر نے بیماریاں نوں اک کھیتر توں دو جے کھیتر تک پہنچایا۔ دو جی ایجنسی ڈاک گھر دے کر مچاری سن۔
(21) سینٹری کمیشنر، پنجاب نے وشویدھ 1 دے نتیجے وجوں آر تھک ستھتیاں، اچ خوراکی قیمتاں، ددھ، کمبل اتے گرم کپڑیاں دی کمی اتے
بارش دی اسپھلانا نوں موت در لئی ذمہ وار ٹھہرایا۔ اکتوبر دے مہینے وچ سپاہیاں دی بھرتی وچ بھاری کمی سی۔ انپھلویئیرز نے بھرتی نوں پر بھاوت

کیتا۔ (23) الگ۔ تھلگ پینڈو کھیتر اوچ اسدی گھٹناواں گھٹ سن۔ یاترا، ریلگڈیاں، سنیما گھراں اتے جنگ اکٹھ دیاں ہور اجسیاں تھاداں
 دوارا لاگ تیزی نال پھیل گئی۔ (24) اکتوبر دے انت تک، سویڈن، ناروے، ہالینڈ، ڈینمارک سمیت دنیا دے ہر حصے وچ پھلو پھیل چکا سی۔
 امریکہ اتے افریقہ۔ اکلے بمبئی وچ، انپھلویںزادے آؤن دے چار ہفتیاں دے اندر لگبھگ 13,500 لوکاں دی موت ہو گئی سی۔ (25) پنجاب
 وچ، سینٹری کیشنر نے نوٹ کیتا کہ "موت دا اوسط کیس 5 پر تیشٹ توں کافی ودھ ہونا چاہیدا ہے۔" (26) بھارت وچ، جون۔ اکتوبر 1918
 دے دوران، پھلنے لگبھگ دو تہائی آبادی نوں ماریا اتے 60 لکھ توں ودھ بھارتیاں دی موت ہو گئی۔ (27) پنجاب وچ، 337,146,19 دی
 آبادی دے نال، انومانت انپھلویںزادی گنتی لگبھگ 317,16,8 سی۔ یعنی کل آبادی دا 4.2 فیصدی۔ 240,26,80,23 دی آبادی والے
 بریشیش بھارت وچ، مرن والیاں دی گنتی 725,99,48 سی، یعنی آبادی دا 2 پر تیشٹ۔ (28) تلنا تمک آبادی دے نال، پنجاب اتے بمبئی،
 سبھ توں ودھ پر بھادت صوبے سن۔ دبریشیش انڈیا۔ چار اتے تہائی سال دے دوران 20 ملیاں ویکتیاں دی۔ اس طرحاں، انپھلویںزادی مہانماری
 و شویدھ نالوں پنجننا گھانک سی کیونکہ لگبھگ 108 ملیاں لوک انپھلویںزادے مارے گئے ہون گے۔ (30)

انپھلویںزادے پوری دنیا وچ بے رحمی نال تباہی مچا دتی سی۔ پنجاب دے معاملے وچ، بے مثال ہنسا دا اندازہ اس تھ تھ توں لگایا جاسکدا ہے
 کہ 15 اکتوبر توں 10 نومبر، 1918 تک 25 دناں وچ، 4 توں 5 پر تیشٹ آبادی دی موت ہو گئی جو 8 لکھ توں ودھ سی۔ (31) گڑگاؤں وچ،
 لگبھگ 60,000 لوک مارے گئے، یعنی ضلع دی 9 فیصدی آبادی۔ اس توں بعد آؤن والے ہور ضلعے کرنال، روہتک، فرورپور، ہسار، لاہور،
 سیالکوٹ، جالندھر، گورداس پور اتے امرتسر سن جتھے موت در 30,000 سی۔ (32)

1918 دے انپھلویںزادے زیادہ تر نوجواناں نوں ماریا جودوں کہ بچے اتے مقابلتا بزرگ لوک بہت گھٹ پر بھادت ہوئے سن۔
 عورتاں اتے خاص طور اتے گریہ وتی خاص طور اتے 20 توں 40 سال دی عمر دے وچکار کھ شکار سن۔ اسنے موت در نوں دبا دتا جاں آؤن والے
 سالوں وچ "بیبی بوم" ول آگوائی کیتی۔ عورتاں دی کمزوری ادھناں دی پیڑت پر یوار دے میمبراں نال نیڑتا کارن سی۔ (33) عورتاں دی موت
 در 15 توں 40 سال دی عمر دے مرداں نالوں ہمیشہ مقابلتا ودھ ہندی ہے۔ (35) اکت اخبار وچ ایہہ رپورٹ کیتی گئی سی: "ہریک گھر وچ دو جاں
 تن مریض منجے اتے پے ہن۔" بھارت۔ اس لئی، لوک گرم کپڑے خریدن توں اسمر تھ سن کیونکہ قیمتاں ودھ گئیاں سن۔ غریباں نوں بہت ماریا
 گیا۔ اس توں علاوہ، پینڈو آبادی ڈاکٹری سہولتاں دی گھاٹ کارن کمزور سی۔ دستواں دی کمی اتے یدھ سمیں دی مہنگائی نے سستھتی نوں ہور گنجھل
 دار بنا دتا ہے۔ (37)

چھوٹے جے قصبے ہانسی وچ، قصبے دے پرکھ بازار وچ زیادہ تر دوکاناں بند رہیاں۔ شاید ہی کوئی اجیہا پر یوار ہووے جو اس بیماری توں پیڑت نہ ہووے۔ کجھ معاملیاں وچ، پر یوار دے سارے ممبر پر بھادت ہوئے سن اتے اوہناں وچ حاضر ہون والا کوئی نہیں سی۔ (38) اکت سہکالی، پنجاب دے سینیٹری کمیشنر نے موت دردی ترس یوگ تصویر پیش کیتی: ”ہسپتال اس لئی گھٹے ہوئے سن کہ ایہہ اسمبھوسی کہ جلدی مرے مرن لئی جگہ بناؤن لئی؛ شہراں دیاں چادراں اتے گلیاں مردیاں اتے مر رہے لوکاں نال بھریاں ہوئیاں سن؛ ڈاک اتے ٹیلیگرافھ سیواواں پوری طرحاں دوستھت سن؛ سڑدے گھاٹ اتے دفناؤن والے ستھان اصل وچ لاشاں نال بھر گئے سن؛ لگبھگ ہر گھر موت داسوگ منارہا سی اتے ہر پاسے دہشت اتے بھلبھوسا داراج سی۔“ (39) ٹریبون دے پترکار نے 31 اکتوبر 1918 نوں ہنداواں لئی امر ترس دے شمشا گھاٹ بارے لکھیا: ”شمشا گھاٹ روزانہ 100 توں گھٹ لاشاں داسیون کردا ہے۔ ہندورات 8 وجے تک اپنے پیڑاں نوں لیاؤنا جاری رکھدے ہن۔ ایہہ عام دھارنا دے الٹ ہے جو سورج ڈبن توں بعد مردیاں نوں ساڑن دی مناہی کردا ہے۔ پر اوہ بے بس ہن کیونکہ بچے ہوئے بچے گھر وچ رکھن نال ہور مصیبتاں داسا ہونا کرنا پیندا ہے۔“ گجراں والہ قصبے وچ ستھانک سیوا سستی اتے کمار سبھاواں لوں راحت کارج کروائے گئے۔ (40) اکت چھوٹے جے قصبے روحن وچ جتھے موت در بھیانک سی، ستھانک آریہ سماج ولوں روزانہ قصبے وچ دکھ-دکھ تھاواں تے وڈے ہون کیتے جا رہے سن۔ واناورن۔ سیالکوٹ وچ لالامتی شاہ بھابڑا، نھوشاہ، موتی شاہ نے غریباں نوں ددھ مفت پہنچاؤن داکم کیتا سی۔ شہر وچ انپھلونیوزا نال نچٹھن لئی۔ (42) بٹالا دے چھوٹے جے قصبے وچ، جتھے اکتوبر دے پچھلے تن ہفتیاں وچ روزانہ اوسطاً 35 لوکاں دی موت ہو گئی۔ احمدیہ بھائی چارا (44) شملہ وچ، رج اتے کراہیسٹ چرچ سکول نوں اکت استھائی ہسپتال وچ بدل دتا گیا سی۔ بہت ساریاں یورہ سٹن عورتاں نے نرسنگ لئی سوے۔ سیوی کیتا۔ (45)

19 ویں صدی دے ادھ اتے 20 ویں صدی دے ارنجھ وچ، ملیریا، پلیگ، چچک اتے ہیضہ ور گیاں کئی مہانماریاں نے پنجاب نوں تباہ کر دتا۔ 19-1918 دی انپھلونیوزا مہانماری ”بے مثال وائرس“ دی سی۔ وشو پدھر اتے، اسدی موت دردی تلنا پہلے وشویدھ نال کیتی گئی ہے، جس کارن چار اتے چوتھائی سالوں وچ 20 ملین لوکاں دی موت ہوئی سی۔ انپھلونیوزا نے گیاراں مہینیاں وچ 60 لکھ جاناں لے لئیاں، اس طرحاں پہلے وشویدھ نالوں پنچ گنا گھانگ بن گیا۔ اس دے پھیلن اتے گتی نے بھارت وچ بستیاواں سرکار سمیت ہر کوئی انجان ہو گیا۔ اکتوبر۔ نومبر 1918 دے اکت مہینے دے اندر۔ اندر، ایہہ لکھاں وچ ٹول ہو گیا۔ پنجاب وچ، اس نے صوبائی آبادی دا 4.2 پر تیشٹ گھٹایا جو کہ بھارتی اکٹریاں دا لگبھگ دگنسی۔

نوٹس اتے حوالے

- 1 بھائی کاہن سنگھ ناہہ، مہاکوش، پنجابی یونیورسٹی، پٹیالہ، 1960، پنے۔ 416۔
- 2 اینسائیکلو پیڈیا آف سکھ ہیریٹیج سوشل فلاسفی اینڈ سوشل ٹرانسپاریشن آف سکھس، بھاگ 3، (ایڈی۔ آر۔ این۔ سنگھ)، کامن ویلتھ پبلیشرز، نویں دلی، 2002، پی۔ 309۔
- 3 سکھ لٹریچر ڈائینسائیکلو پیڈیا، بھاگ دو، پبلیکیشن یورو، پنجابی یونیورسٹی، پٹیالہ، 2008، پنے 1051-1054
- 4 بلونت سنگھ ڈھلوں، ”دھرم شالہ: عین ارلی سکھ رلیجنس سینٹر“، گورونانک دیو اینڈ اورجن آف گردوارہ انسٹیٹیوشن، گورونانک دیو یونیورسٹی، امرتسر، 2009، پنے۔ 29۔

5 fiE/ pkpk g?o Xfo g{ik nk;D[EkgfD ;'nk..

f;X nk;fD ;fG irs d/ BkBe nkfd ws/ i/ e'nk..

- جوہ سنگھ، داراں بھائی گرداس: پانٹھ، لپی انٹرن اتے انواد، (وار پھلی، پوڑی 27)، بھاگ اکت، درشتی اتے ادم پرکاشک، پٹیالہ، 1998، پنے۔ 57۔

- 6 بلونت سنگھ ڈھلوں، ”دھرم شالہ: این ارلی سکھ رلیجنس سینٹر“، پنے۔ 29۔

- 7 گنڈا سنگھ، ”گورونانک دے اپدیش دا اس دے انویاٹیاں دے جیون اتے پر بھاو“، پنجاب بھوتکال اتے درتمان، پنجابی یونیورسٹی، پٹیالہ، اپریل، 1977، پنے۔ 42۔

- 8 سنیتا پری، سکھ رلیجن دا آگن: اکت سماجک-راجنیتک پریکھ، منشی ام منوہر لال پبلیشرز، نویں دلی، 1993، پنے۔ 152۔

- 9 سکھ لٹریچر ڈائینسائیکلو پیڈیا، پنے 1051-1054

- 10 ایم۔ ایل۔ آہوجا، وشدو دے پرکھ دھرم، یو۔ بی۔ ایس۔ پبلیشرز، نویں دلی، 2008، پی۔ 191۔

- 11 ہر چندر سنگھ دلگیر، سکھ ریفرنس بک، سکھ ایجوکیشنل ٹرسٹ، یونیورسٹی آف البرٹا، ایڈمنٹن، 1997، پنے۔ 50۔

12 fiE? ikfj pj? w/OK ;fsr[o{;' EkB[;[jktk okw oki/..

..bktk{fy w{fo X? b? bkfbnk[EkB' ;lyh;of]r سری گورو گرنتھ صاحب، (S.G.P.C.)، پنه. 450.

”سری گورو گرنتھ صاحب دا گور مکھی توں انگریزی انواد“، سنت سنگھ خالصہ دوار انواد: SGPC) <http://www.sgpc.net> دی ادھکارت ویبسائیٹ (وی دیکھو۔

..h;fj]gk'Mh ;'fj]nko{d[o]r 13

..h;fj]nko{d[o]r X'fj]sJ سری گورو گرنتھ صاحب، (S.G.P.C.)، پنه 730. ”سری گورو گرنتھ صاحب دا گور مکھی

توں انگریزی انواد“، سنت سنگھ خالصہ دوار انواد: <http://www.sgpc.net> (SGPC) دی ادھکارت ویبسائیٹ (وی دیکھو۔

14 انوقدھاری، ”گردوارے دی منتتا“، گورو نانک دیواتے گردوارہ سنستھادامول، گورو نانک دیویونیورسٹی، امرتسر، 2009، پنه-289; گرانام کور، ”پریم اتے نام اتے زور-اے سوشل ماڈل“، خالصہ اینڈ ڈاٹوئی فسٹ سینچری، انسٹیٹیوٹ آف سکھ سٹڈیز، چنڈی گڑھ، 1999، پنه

32-39

15 ایچ۔ ایس۔ سنگھ، سکھزم دا اینسائیکلو پیڈیا، ہیمنٹ پبلیشرز، نویں دلی، 2005، پنه 13۔

16 رگھیر سنگھ ناک، ”سکھ سوسائٹی انڈر گورو امر داس: اے سٹڈی“، جرنل آف سکھ سٹڈیز بھاگ۔ IX, No.2، گورو نانک دیویونیورسٹی، امرتسر، 1982، 72.; ایچ۔ ایس۔ سنگھ، سکھزم دا اینسائیکلو پیڈیا، پنه 147۔

...?hjn[rk]B[ehos ;zfr ;kX 17

..Š.†.%.o{d[kT{.f..?hjn[s/ EkB[r]n;fj] سری گورو گرنتھ صاحب، (S.G.P.C.)، p. 385.

”سری گورو گرنتھ صاحب دا گور مکھی توں انگریزی انواد“، سنت سنگھ خالصہ دوار انواد: SGPC) <http://www.sgpc.net> دی ادھکارت ویبسائیٹ (وی دیکھو۔

18 جے۔ میکم، سکھ آف د سکھس، ایشین ایجوکیشنل سروس، نویں دلی، 1986، پی۔ 185۔

19 ڈبلیو. اووین، کول، سکھزم اینڈ اس انڈین کنٹیکسٹ 1469-1706، ڈی. کے. ایجنسیاں، نویں دلی، 1984، پی. 232.

20 اے. سی. بینرجی، گورو نانک توں گورو گوہند سنگھ، راجیش پراکاشن، نویں دلی، 1978، پنه. 50.

21 رادھا کمل مکھرجی، دکچر اینڈ آرٹ آف انڈیا، جارج ایلمن اینڈ انون، لنڈن، 1959، پنہ 148

22 ntfb nbj B{o[T[gkf]nk e[dofs e/ ;G pzd/..

”سری (S.G.P.C.), p. 1349، صاحب، گورو گرنتھ صاحب، جی/ e B{o[s/ ;G[ir[T[gfink eT[B Gb/ e' wzd/..f..

گورو گرنتھ صاحب دا گور مکھی توں انگریزی انواد، ”سنت سنگھ خالصہ دوارا انواد: SGPC) <http://www.sgpc.net> دی ادھکارت ویب سائٹ (وی دیکھو۔

23 اینسائیکلو پیڈیا آف سکھ ہیریٹیج سوشل فلاسفی اینڈ سوشل ٹرسکھاں داروپ، بھاگ-3، پی-309۔ بلونت سنگھ ڈھلوں، دھرم شالہ: این اری

سکھ رلیجیئس سینٹر، پنہ وی دیکھو-36؛ رگھیر سنگھ ٹاک، ”گردوارے دی ساجک- سبھیاچارک منتا“، پنہ-77۔

24 گورو گو بند سنگھ، اس طرحاں سپیک ڈینتھ ماسٹر، انگریزی انواد گوپال سنگھ، پنجابی یونیورسٹی، پٹیالہ، 1978، پنہ-141۔

25 سریندر سنگھ کوبلی، گورو نانک دافلا سنی، پنجابی یونیورسٹی، پٹیالہ، 1969، پنہ 168

..,.,.,.koh ;/tk eoDh ;/tk B gktf; ;/tk cb[epj[B fpB[;/tk 26 سری گورو گرنتھ صاحب، (S.G.P.C.), پنہ 992۔

”سری گورو گرنتھ صاحب دا گور مکھی توں انگریزی انواد، ”سنت سنگھ خالصہ دوارا انواد: SGPC) <http://www.sgpc.net> دی ادھکارت ویب سائٹ (وی دیکھو۔

27 ftfu d[Bhnk ;/t ewk]hn?...

sk dorj p?;D[gk]hn?... سری گورو گرنتھ صاحب، (S.G.P.C.), p. 26۔ ”سری گورو گرنتھ صاحب دا گور مکھی توں

انگریزی انواد، ”سنت سنگھ خالصہ دوارا انواد: SGPC) <http://www.sgpc.net> دی ادھکارت ویب سائٹ (وی دیکھو۔

.. "T{sw ekwk... ;/tk iB eh 28 سری گورو گرنتھ صاحب، (S.G.P.C.), پنہ 164۔ ”سری گورو گرنتھ صاحب دا

گور مکھی توں انگریزی انواد، ”سنت سنگھ خالصہ دوارا انواد: SGPC) <http://www.sgpc.net> دی ادھکارت ویب سائٹ (وی دیکھو۔

29 تیجا سنگھ، گردوارہ سدھار لہراتے سکھ جاگروکتا، سکھ اتھاس ریسرچ بورڈ، ایس. جی. پی. سی. امرتسر، 2000، پی. 60۔

30 آر تھر. W. Heiweg, ”گردوارے دی بھومکا“، جرنل آف سکھ سٹڈیز، دول. 1993-94, XVIII, گورو نانک دیو یونیورسٹی،

امر تسر، پنہ 73-

ڈاکٹر: بلجیت سنگھ سہانک پروفیسر، جی. ایچ. جی. خالصہ کالج، گروسر سدھار، (لدھیانہ) پنجاب، بھارت۔ اس داڈاکٹری کم پنجاب چوناں
(1945-46) اتے را. جنیشکرن اتے ہے۔ بھارت اتے ودیشاں وچ نامور رسالیاں وچ اوہناں دے لگ بھگ 40 کھوج پتراں داسہرا ہے۔ اس
دی دلچسپی دے کھیتراں وچ بستینوادی اتہاس اتے پنجابی ساہت شامل ہن۔

پنجاب ودھان سبھا چونان (1946) وچ مسلم لیگ سبھ توں وڈی پارٹی بن کے ابھری۔ چونان وچ اوہناں نے 'اسلام ان خطرے' دی منگ کیتی۔ موقع پرست، دھارمک اتے برادری آگواں نے محسوس کیتا کہ یونینسٹ پارٹی اکت 'ڈبدا جہاز' ہے۔ برادری اتے دھارمک وفاداری کارن کئی پریوراں نے اسے مثال نوں اپنایا۔ اس سمیں یونینسٹ پارٹی لگ بھگ سارے پرکھ پیراں دی حمایت گواچکی سی۔ چونان وچ مسلم لیگ داکھ پرکھ مدعا ایہہ سن: (1) پاکستان اتے (2) مسلم لیگ مسلماناں دی اکواکت پر تیندھ اتے ادھکارت سنستھاسی۔ لیگ نے پنڈ پدھر اتے کساناں دی مدد لئی پرولیش کیتا، پرائمری شکاواں ستھاپت کیتیاں، میمبراں دی بھرتی کیتی اتے سارے پنجاب وچ میٹنگاں کیتیاں۔ اس پڑاہ اتے پیراں نے مسلمان جتناں لاسند کرن لئی اہم بھومکا نبھائی۔ اوہناں نے صرف پیری۔ مریدی سبندھاں دوارا اپیل ہی نہیں کیتی، سگوں مسلم لیگ اتے پاکستان دی منگ دے حق وچ فتوے وی جاری کیتے۔

پنجاب دے پیراں اتے ایماں نوں آکرشت کرن دے ادیش نال، لیگ نے لاہور وکھے جمعیت۔ ال۔ علما۔ اے۔ ہند دی اکت شکاوا دی ستھاپنا کیتی۔ چونان لئی مسلم لیگ نے پنجاب وچ ایسے دھارمک آگواں دی مدد لئی۔ جناح نے مسلم جتنا اتے ایہہ پر بھاد پاون لئی ایماوا دی مدد منگی سی کہ "لیگ اتے پاکستان لئی ووٹ اسلام لئی ووٹ ہے"۔ (1) 1945 دے اخیر وچ، پرکھ سدھاروا دی ایما دے ورودھ دا مقابلہ کرن لئی، اکت میٹنگ دیوبند دے مولانا شبیر احمد عثمانی دی آگوائی بیٹھ پاکستان کچھی ایما دے اکت سموہ دوارا آیوجت کیتا گیا سی۔ قرآن دیاں کاپیاں مسلم لیگ لئی اکت و شیش پر تیک وجوں لجانیاں گئیاں سن۔ فیروز خان نون اتے ہور نیتاواں نے کھل کے اعلان کیتا کہ لیگ نوں دتی گئی ہر ووٹ پوتر پیغبر دے حق وچ پائی گئی ووٹ ہووگی۔ (3) پیراں نے پنجاب وچ مسلم لیگ دی چون مہم وچ پرکھ بھومکا نبھائی۔ کچھ پیراں نے اپنے مریداں وچکار نجی دورے کیتے اتے ووٹراں نوں اپیل کرن لئی اپنے درگاہاں اتے سالانہ عرص (سنت دی برسی) دی ورتوں کیتی۔ اسلامی ایکٹا دے روپ وجوں مسلم لیگ داسر تھن کرنا اوہناں دا مدھلا فرض ہے۔ اسنے نوٹ کیتا کہ کچھ مسلم پارٹیاں نے پاکستان اندولن لئی کم کرن توں انکار کردتا ہے جس نال اسلامک ایکٹا کمزور ہووگی۔ اس نے کہا کہ مسلم لیگ دے سمر تھن وچ مشاکھ اتے سجادا نشین اکجٹ سن، اتے ایہہ سمر تھن، پرمانا نے چاہیا، یقینی طور اتے پاکستان دے ادیش لئی کھڑا ہووے گا۔ شاہ پور وکھے مسلم لیگ دی میٹنگ دوران ٹوانا دے چیلے۔ اس نے اعلان کیتا: "میں اپنی زندگی وچ پہلاں کدے بھیکھ نہیں منگی پراج میں ووٹاں دی بھیکھ منگن لئی گھروں نکلیا ہاں؛ مسلم لیگ نرول دھارمک لہر ہے جس وچ سارے امیر، غریب،

صوفی اے دودان بھاگ لے رہے ہن۔ میں نواب اللہ بخش خاں ٹوانا نوں وار۔ وار صلاح دتی ہے جو میرے مرید ہن اس نازک سمیں وچ مسلماناں نوں نہ چھڈن۔ ”اجسیاں اپیلاں نے مسلم لیگ نوں سمر تھن پر اپت کرن لئی بہت کجھ کیتا کیونکہ پینڈو آبادی وچ مالیا تے پیراں دے ڈکارن۔ اس دے سمر تھن وچ اوہناں وچوں کنیاں ولوں فتوے جاری کیتے گئے۔ ایہناں نوں چھوٹے پرچے اے کندھ پوسٹراں دے نال۔ نال اردو اخباراں جویں کہ نوا۔ اے۔ وقت اے انقلاب وچ پرکاشت کر کے پرسارت کیتا گیا سی۔ حضرت شاہ نور جمال دے درگاہ توں اکت گھوشا وچ کہا گیا ہے: ”میں اوہناں سارے لوکاں نوں حکم دندا ہاں جو میرے سلسلے وچ ہن، مسلم لیگ دی مدد کرن اے اس نوں اپنی ووٹ دین لئی ہر سنبھو کو شش کرن۔ ایہہ سارے لوک جو اس گھوشا نوں سار عمل نہیں کردے، اپنے آپ نوں ہن میرے سلسلے دے ممبر نہیں سمجھدے۔“ (8) پیر گولرانے گزر خان وکھے مسلم لیگ دے امیدوار دے حق وچ اک فرمان وی جاری کیتا۔ پیر سیال نے جھنگ ضلعے داوی دورہ کیتا اے مسلم لیگ دے حق وچ سنتنن ظاہر کیتا (9)

پیراں اے صاحب زادہ نشیناں نے پاکستان نوں دھرتی اے سورگ ورگا ہون دے وچار دا پرچار کرنا شروع کر دتا، جو کہ اسدی آبادی دیاں ساریاں بیماریاں لئی علاج پردان کریگا۔ ہندو شاہوکار دوارا کوئی غریبی نہیں ہووگی، کوئی پریشانی نہیں ہووگی، کوئی شوشن نہیں ہووے گا۔ ایہہ سمجھن دا سوال سی کہ جتنا نوں کی چاہیدا ہے: اسلامی شہداں نوں چنگی طرحاں سمجھیا جاندا سی۔ (10) پیراں دوارا بہت سارے فتوے جاری کیتے گئے سن۔ پیر جماعت علی شاہ دے پتر پیر حسین شاہ نے جیسلم تحصیل دا دورہ کر دیاں فتویٰ جاری کیتا کہ مسلم لیگ ہی اسلامی بھائی چارا ہے اے باقی سارے کافر ہن۔ ووٹر جیکر اوہ لیگ دی حمایت نہ کردے تاں اوہ مسلمان بننا بند کر دینگے۔ اوہناں دے ویاہ اویدھ ہون گے اے، جیکر ایہہ اوہناں نوں ڈرانہیں دندا، تاں اوہناں نوں کہا گیا سی کہ اوہناں نوں ایلو توں انکار کرن دا ساہمنا کرنا پویگا۔ اوہناں دے مردیاں نوں مسلم قبرستاناں وچ دفنایا جاوے گا: اے سموک مسلم پرار تھناواں وچ شامل ہون توں روکیا جاوے۔ جو مسلم لیگ نوں ووٹ نہیں دینگے، اوہناں دے ویاہ بھنگ کر دتے جائگے، اسدی تہنی اسنوں چھڈ دیوگی کہ اوہ اسلام اے پوتر پیغمبر داد ثمن سی، اے اسدی جگہ نرک وچ ہووگی۔ امیدواراں، پیراں، الیما تے وکھ۔ وکھ حلقیاں وچ پریس اے پینٹلاں راہیں۔

زیادہ تر پیراں اے مولویاں نے اس سبندھ وچ فتوے جاری کیتے سن، کھ طور اے جلال پور دے پیر فضل شاہ، علی پور دے پیر جماعت علی شاہ، مولوی غلام محمد، ماجرہ دے ہازی سید پیر یعقوب شاہ اے مسلم لیگ دے امیدوار سر فیروز خان نون، شوکت حیات خان، ممدوٹ دے نواب میاں اچھکھار حسین، راجا گنجپھر علی خان، نواب اللہ خان اے ہور بہت سارے مسلمان امیدوار، ایجنٹ اے اوہناں دے سمر تھک۔ ایہہ حقیقت

ہے کہ چوناں دوران مرن والے اکت جاں دووٹراں نوں اصل وچّ مسلم قبرستان وچّ دفناؤن توں انکار کردا گیا سی۔ (14) شریچھد-دین-بون علی قلندر دے پرانے ستھاپت چشتی گردوارے دا سجادا نشینن پاکستان وچّ سرگرمی نال کم کر رہا سی؛ شکرگڑھ دے قادری درگاہ دے سجادا نشینن، ملتان ضلعے دے کورنگا شریف دے سجادا نشینن، (15) اجیر دی وکاری درگاہ دے سجادا نشینن نے پنجابی مسلماناں نوں چیتاؤنی دتی: ”تھاڈی ووٹ قوم دی امانت ہے، کسے دی ذات جاں تنبھید دا سوال نہیں۔ اس سببیں دے بروری تھاڈے ساہمنے آوندے ہن۔“ (16)

ایہناں اہم چوناں دوران چشتی پیراں نے پنجاب وچّ لیگ دا سمر تھن کیتا۔ یونینسٹ پارٹی نے صاحب زادہ نشیناں دی حمایت حاصل کرن لئی کجھ سنگھٹ میتن کیتے سن پر اس نوں بہت گھٹ سفلتا ملی سی۔ سر چھوٹو رام نے اپنی موت توں ٹھیک پہلاں پارٹی لئی پرچار کرن لئی دھارمک پرچارکاں نوں نیوکت کرن دی یوجنا بنائی سی۔ پنجاب دے پردھان منتری خضر حیات خاں ٹوانا نے اپنے بھاشاں نوں قرآن دیاں آیتاں نال سجاؤنا شروع کیتا۔ اوہ قرآن دیاں یا کھیاواں راہیں یونینسٹ سرکار دوارا دتے آر تھک لایاں دی یا کھیا کرنگے۔ اس نے کہا کہ ’یونینسٹ پارٹی دی دھرم نرکچہ اتے غیر-فرقہ پینچ لیگ نالوں زیادہ اسلامی سی‘۔ پر لیگ دے دھارمک پرچار دے ورودھ اوہناں داسیاسی پرچار بے اثر ثابت ہويا۔ (18) یونینسٹ پارٹی نے پاکستان دی منگ دا ورودھ کرن والے جماعت-اے-علما-اے-ہند دے ایماں وی نیوکت کیتا۔ (19) مولانا داؤد غزنوی رکھنا چاہندا سی۔ تن مہینیاں لئی لیگ دیاں اسلامی ایپلاں دا مقابلہ کرن لئی کجھ مسلم پرچارک۔ ایہناں دی قیمت لگبھگ روپے دے وچکار سی۔ 20,000 اتے 30,000 (20) منگمری ڈسٹرکٹ زمیندار لیگ دے آگاہ برکت علی نے 1945 دے عرصہ سارو حال دوران بابا فرید دے استھان، پاکپٹن وکھے اکت کیپ لگایا۔ حالانکہ، ایہہ اوہناں لئی نرک سی کیونکہ درگاہ دے ادھیکاریاں نے اوہناں نوں گردوارے وچّ میٹنگ کرن دی اجازت دین توں انکار کردتا سی۔ ایہہ ویشیش ادھیکار صرف مسلم لیگ پارٹی لئی راکھواں سی۔ (21) راو اپنڈی دا اکت پر بندھک مدد لئی پیر ٹونسا گیا۔ اسنے پیر نوں کہا کہ جدوں مسلم لیگ ستا وچّ آوگی تاں سبھ توں پہلاں پاس کیتا ایکٹ اوکاف بل ہووے گا جو اوہناں دیاں ساریاں جائیداداں نوں لے کے اوہناں نوں گردوارہ بل توں بعد مہنتاں وانگ لگبھگ بے سہارا چھڈ دیوگا۔ کہ پاکستان قرآن دی سرکار ہووگی اتے لیگ اسلام لئی لڑ رہی سی، ہر مسلمان نوں اس جہاد وچّ حصہ لینا چاہیدا ہے۔ اس دے کارن دے پچھے صوفی سمر تھن۔ (24) جدوں کہ کجھ ممبر نزداد دھارمک ادھیکار والے ویکتی سن جویں کہ مانگی شریف دے پیر صاحب، پیر جماعت علی شاہ اتے ملتان دے مقدم رضا شاہ، جیہناں دی ستھانک اتے صوبائی راہنیتی وچّ کھتی سی۔ ممدوٹ دے نواب، شوکت حیات خان اتے فروز خان نون ورگے ہوراں نے پیراں دے آنریری خطاب لئے۔

(25) برادری آگوآں دے مسلماناں دی قسمت نوں نینترت کرن وچّ دو قسم دے آگوآں: پیر۔ اتے صاحب زادہ نشین (شادک طور اتے جو پرا تھنا دے کارپیٹ اتے بیٹھدا ہے، پر نہیں تاں، درگاہ دار کھوالا)۔ پیر وڈے زمیندار سن، اس طرحاں، پینڈورا جنیتی وچ موہری بھومکا بھاؤن لئی آدرش روپ وچ رکھے گئے سن۔ (26) دھارمک آگوآں نے مسلم لیگ اتے اوہناں دے امیدواراں دے حق وچ فتوے جاری کیتے۔ ہر ہلکے وچّ پیراں، مولویاں اتے صاحب زادہ نشیناں دی وڈی گنتی سی۔ ایہناں دھارمک آگوآں دے تیناں صدقہ ہی مسلم لیگ پینڈو کھیتر وچّ پیر پار سکی۔ یونینسٹ لیڈر شپ وی اوہناں اتے زبھر سی پر ہن اوہناں وچوں بہوتیاں نے یونینسٹ آگوآں وانگ اپنی وفاداری بدل لئی سی۔ اوہناں نے محسوس کیتا کہ اوہ مسلم لیگ دے کیچ وچّ سرکھیت رہنگے اتے یونینسٹ پارٹی نوں اک ڈبدا جہاز سمجھدے سن۔ اوہناں نے نہ صرف بھاشن دتے سگوں مسلم لیگ اتے اوہناں دے امیدواراں دے حق وچّ فتوے وی جاری کیتے۔ سیاتہ دا پیر میں اشارہ کیتا، "مسلم لیگ اک دھارمک لہر ہے اتے ملک خضر حیات خان اسدا وودھ کر کے ترک دی آگ وچّ ڈگت جاوے گا"۔ صاحب زادہ نشین درگاہ بو۔ علی۔ فلندر نے 18 جنوری 1946 نوں نوائی۔ اے۔ وکتنی وچّ اپنا بیان پرکاشت کیتا، "جے تسیں چاہندے ہو کہ رب دانا نام نغش نہ ہووے اتے اذان (دوآب دی آواز) دی آواز سنائی دتی جاوے۔ کن، پھر مسلم لیگ دے امیدواراں نوں ووٹ دیو" (27)

جھنگ۔ چچھمی ممدان ہلکے وچّ، پیراں، فقیراں اتے ہور دھارمک آگوآں نے مسلم لیگ دے امیدوار دی بینتی نال اپنے ہتھیاں وچّ قرآن لے کے ووٹراں نوں کیتا اتے اوہناں نوں صرف مسلم لیگ دے امیدوار نوں ہی ووٹ دین لئی کیتا۔ (28) مفتی مولی بخش نے کہا کہ:

مسلم لیگ کا ارادہ پاکستان بنے کا ہے۔ سنگھوادی کا کھساد ہندوستان مرد رہن کا ہے۔ Ub app ہائے انسپھ کرے پاکستان بنیوالا مسلمان مرغی، یار ہندوستان رہنوالا۔

پنجاب دے زمیندار اتے پیر دوکھ کارناں کر کے را جنیتی وچّ شامل سن: (اے) علاقے وچّ اپنی سستھی دی راکھی کرن لئی؛ اتے (بی) کھتی اتے سرپرستی و دھاؤن لئی۔ ایم۔ اے۔ جناح دی ایہہ منگ کہ انترم سرکار دے سارے مسلم نامزد مسلم لیگ دے ہون کارن شملہ کانفرنس دے ٹٹن نے اوہناں نوں اپنی کھتی اتے عہدے دی راکھی لئی مسلم لیگ دے نیڑے لیا یا۔ (29) غلام صدق نے اک بھاشن دتا۔ چونان توں ٹھیک پہلاں دکھنی قصبہ ممدان ہلکے دے سونپت وکھے مسجد نے کہا کہ نیاں دے دن جسرے لوک اوہناں نوں ووٹ نہیں پاؤنگے اوہناں نوں گلے نال کھچیا جاوے گا کیونکہ اوہناں نوں مسلم لیگ دی ٹکٹ دتی گئی سی۔ (30) پیر سید عارف 5 جنوری 1946 نوں نوائی۔ اے۔ وکتنی وچّ حسین، جلدور نے کہا:

ارج مسلمان کی زندگی اور موت کا ساول ہے اگر مذہب زند رہا تو برادر رول برے آدمی قائم ہو سکتی ہے۔ (31)

صاحب زادہ نشین دربار گھونسیا نے 27 جنوری 1946 نوں نوائی۔ اے۔ وکتسی راہیں اپنا بیان پرکاشت کیتا کہ جیکر اوہناں دا کوئی مرید

لیگ دے امیدوار نوں ووٹ دین دے اوہناں دے حکم دی اوگیا کریگا، تاں اوہ اسدا مرید نہیں ہووے گا۔ (32) پیر ولایت۔ شاہ نے کہا:

پاکستان مرد اسلامی حکومت ہوگی... مسلمان کے سامن قرآن کے سیوا کوئی پروگرام نہیں ہے... ہم وقت دور نہیں جب ہم اپنی عید آزاد

اور ٹھڈکھتار اسلامی حکومت یعنی پاکستان پرش مناوگے (33)

مسلم لیگ والیاں، پیراں، ملیاں دے نال۔ نال ورکراں نے پریس اتے پلیٹ فارم راہیں اکٹ ویاپک مہم شروع کیتی۔ اوہناں لوکاں نوں

یونین دے امیدواراں نوں ووٹ نہ پاؤن لئی کہا۔ مسلم ووٹراں نوں اسلام دی جائیداد قرار دتا گیا۔ اس وچ اگے کہا گیا کہ جس نے مسلم لیگ نوں

ووٹ دتی اوہ اسلام دا اصلی پیروکار سی اتے مومن سی، جدوں کہ جے اسنے اچھا نہیں کیتا تاں اوہ کافر ہے اتے نرک دی اگ وچ سڑیا جاوے گا۔

(34) شکر گڑھ ممدان ہلکے وچ، پیر سید علی حسین شاہ، پیر علی اکبر، پیر قطب نثار، پیر اسلم شاہ اڈا، گٹالا، لیرکلاں، بھجنا، کنجور، ڈڈوچک، نے

فتویٰ جاری کیتا کہ مقابلہ دکھ۔ دکھ امیدواراں وچکار نہیں بلکہ اسلام اتے کفر وچکار ہے۔) شیخوپورادے میاں محمد دین، سعید عالم شاہ، علی حسین شاہ،

شاہبزاز اختر حسین، مولوی بیبر رحمن نے میلووال، علی پور اتے ہور تھاواں اتے اپدیش دتے اتے اک جتھ وچ قرآن اتے دو جے جتھ وچ ہندواں

دیاں پوتھیاں چکیاں۔ اوہناں نے پرچار کیتا کہ مسلمان لیگ دے امیدوار نوں ووٹ پاؤن والے پوتر قرآن لئی اچھا کرنگے اتے جو اس دے رودھ

جانگے اوہ ہندواں دے پیروکاراں نال ہون گے۔ اوہ جہانم ول اپنارہ پاؤندے۔ یونینسٹاں دے سرتھک نیاں دے دن سوراں دی شکل دھارن

کرنگے۔ (36)

یونینسٹ پارٹی اتے اکالیاں نے وی ایہناں دھارمک آگواں دیاں سیواواں لین دی کوشش کیتی۔ حالانکہ اوہ مسلم لیگ وانگ کامیاب

نہیں ہو سکے۔ بہار شریف دے غلام شمس دین سچادا اتے خدا بخش نے علی پور محمد اہلکے وچ علاقہ دادورہ کیتا اتے اپنے چیلیاں نوں یونینسٹ

امیدوار نوں ووٹ پاؤن دا آدیش دتا۔ اوہ پولنگ دناں دوران پولنگ سٹیٹشناں اتے موجود رہے۔ اوہناں نے کہا کہ یونینسٹ پارٹی شدہ اسلام

نوں مڑسرجیت کرن لئی سنگٹھت اکٹ دھارمک سنستھا ہے۔

کی دفع قرآن کو ووٹ کرو، است۔ اے۔ رسول کو ووٹ کرو، اسلام کو ووٹ کرو۔ (38)

ضلع مسلم لیگ جیلم نے ”مسلمان“ سرلیکھ بیٹھ اکت پوسٹر پر کاشت کیتا: سچ اتے جھوٹھ دی اس لڑائی وچ ٹریل داسماں آ گیا ہے۔ اکت

پاسے دھرم ہے اتے دو جے پاسے سنسار کتا ہے۔ (39)

1. اک پاسے پاکستان ہے 1. دو جے پاسے کپھر ستان ہے۔

2. اک پاسے محمد (اس دے اترا دھکاری اتے اللہ دی اسیس ہووے) اتے علی (اس اتے خوش ہو سکدا ہے) دی شہہ شخصیت ہے 2. دو جے پاسے

بلدیو سنگھ اتے خضر حیات خان ہن۔

3. اک پاسے سوال کلمادے لوکاں نوں جتھیں بند کرن دا ہے 3. دو جے پاسے مورتی پوجا، بھائی چارا اتے ذات-پات دا ہے۔

4. اک پاسے سارے ہرے جھنڈے داسنمان (مسلم دھارمک جھنڈے دارنگ داہ اتے ہے) 4. دو جے پاسے خضر منتر الے دی سرکار ہے۔

مسلم کلین ورگ لئی ستادی پراپتی لئی، ایم. اے. جناح نے لوکاں نوں سرکھیت کرنا بہت ضروری سمجھیا، سوائے اوہناں دے دھارمک

دھرم نوں اپیل کرن توں۔ (40) Sh. ntiments. پنڈ میاں دی جامہ مسجد وکھے فضل حق نے کہا کہ "مقابلہ کوئی لڑائی نہیں سی، بلکہ کفر

اتے 'اسلام' وچکار لڑائی سی، اتے ایہہ کہ اوہ نجی ہتاں لئی ووٹاں نہیں منگ رہا سی۔ اسنے اسلام دے پوتر پیغمبر اتے قرآن دے نام اتے ووٹاں منگیاں

اتے اوہناں نوں ووٹ دین دا مطلب اسلام دی بہتری لئی ووٹ کرنا ہے، اتے رت اتے پوتر پیغمبر نوں خوش کرنا ہے (41)

مسلم لیگ دے اکت ور کر عبدل رحمن باغی نے کہا کہ جیکر یونینسٹ چوناں وچ کامیاب ہو جاندا ہے تاں اوہ پوتر قرآن دے گرنٹھ

نوں عربی توں ہندی وچ بدلوائے گا اتے گوتبتیا اتے پورن پابندی ہو ویگی اتے جھکا ماس دی مفت وکری ہو ویگی۔ صوبے دے ہر قصبے وچ۔ بنگال وچ

بھیانک کال لئی یونینسٹ پارٹی نوں ذمہ وار منیا گیا سی اتے یونینسٹ امیدوار نوں ووٹ دینا پاپ ہووے گا۔ (42) سر فیروز خان نون نے وڈی

گنتی وچ حاضری بھری اکت جننگ میٹنگ وچ کہا کہ ہندواں وچ اسیں اتے ساڈا دھرم سرکھیت نہیں ہووے گا۔ راج. "اسیں جیسے راج وچ اپنے

قرآن اتے اپنے دھرم نوں سرکھیت نہیں رکھ سکدے۔ برہمنیش راج وچ وی مسلمان وراثت دے بہت سارے مہتوپورن معاملیاں وچ اپنے کراٹک

قواناں نوں لاگو نہیں کر سکے۔ اسنے ووٹراں نوں دھرم دے ادھار اتے مسلم راج ستھاپت کرن دے وعدے اتے لیگ دوارا ستھاپت امیدواراں

نوں ووٹ پاؤن لئی پیرت کیتا۔ پیغمبر دا اتے اس دے سچے پیروکاراں لئی کاسٹ کیتا جانا چاہیدا ہے۔ کانگرس نوں اکت ہندو سنگٹھن دجوں

درساؤندے ہوئے، اسنے بھاء دتا کہ ہندو سبھانوں اس وچ ملاؤنا چاہیدا ہے۔ اسے طرحاں اہراں اتے ہور مسلم راشنروادیاں نوں لیگ پرتی

وفاداری کرنی چاہیدی ہے، جدوں کہ چھوٹیاں سکھ پارٹیاں نوں وی وکھری اکائی وجوں ہوند چھڈ کے اکالی دل وچ شامل ہو جانا چاہیدا ہے۔ کادرا باد وکھے سعید ریاض حسین، جھیر انوالی دے نوازش حسین، پیر فضل شاہ، ماسٹر مرزا خان، ماسٹر غلام حیدر اتے غلام رسول (ایم۔ ایل۔) نے اک کھبھے اتے بینر لگایا اتے کہا کہ جس نے وی اپنی ووٹ مسلم لیگ دے امیدواراں دے حق وچ دتی، اوہ رب لئی، پوتر پیغمبر اتے پوتر قرآن لئی ووٹ پاوانگے۔ (44) گجراں والہ اتے سیالکوٹ پولنگ سٹیشناں اتے مسلم لیگ پارٹی دے ورکراں نے اپنے پولنگ ٹیناں اتے پوتر قرآن دیاں کاپیاں دی پرورش کیتی جس وچ لکھیا سی کہ اک پاسے قرآن سی اتے دوجے پاسے۔ پاسے گاندھی ٹوپی سی اتے مسلماناں نوں پوتر قرآن نوں ووٹ دینا چاہیدا ہے نہ کہ گاندھی ٹوپی نوں۔ کلمہ موہر والے مسلم بادشاہاں دے پرانے سکے ووٹراں نوں اس ٹیٹی دے نال کھل کے پرورش کیتے گئے سن کہ مسلم لیگ سرکار قرآن شان ستھاپت کرن لئی چوناں توں بعد اجیہے سکے جاری کریگی۔ (45) سرفیروز خان نون نے میانوالی وکھے اکٹ بھاشن دتا: ”آؤن والیاں چوناں وچ تہاڈی ووٹ پیغمبر لئی ہے، امیدوار لئی نہیں۔ اکٹ پاسے حضرت مسلمان ہن؟ حضرت دیاں ووٹاں گاندھی لئی ووٹاں ہن، اوہ محمد، پوتر پیغمبر لئی نہیں ہن۔“ (46) پنڈچکٹ 267 آر بی وکھے علی محمد، جس وچ ڈاکٹر: تاج محمد نے ووٹراں نوں تاکید کیتی، ”تہاڈی پرکھ چل رہی ہے، ایہہ ہے۔ رب اتے پیغمبر دا حکم ہے کہ امام حسین دے سپاہیاں وانگ، تسیں مسلم لیگ دی فائیل وچ شامل ہوو۔ جیکر تسیں لیگ دے امیدوار نوں ووٹ نہیں دیندے ہوتاں تہاں ہمیشہ لئی کافر منیا جاوے گا۔“ (47)

ایہہ سوال پچھن یوگ نہیں ہے کہ کی مسلم لیگ نے اسلام نوں بچایا ہے، پر ایہہ سپیشٹ سی کہ اسلام نے مسلم لیگ نوں بچایا سی۔ (48) پیراں نے اکٹ مہتوپورن بھومکا بھائی سی۔ مسلم لیگ نوں سبھ توں ودھ ووٹاں (80 پر تیشٹ) اجیہے کھیتراں، جھنگ، ملتان، جیسلم اتے کرناں وچ پراپت ہوئیاں، جتھے اس نے پرکھ پیراں اتے جت پراپت کیتی سی۔ مسلم لیگ پارٹی دی جت داوڈا سہرا بناناں شک مسلم پیراں نوں جاندا ہے۔ اوہناں دے تیناں نے سارے پنجاب وچ اتے زیادہ تر مسلم حلقیاں وچ انوکھی تبدیلی لیاندی۔ ایہہ سچ ہے کہ پیراں نے مسلمان ووٹراں نوں مسلم لیگ دے حق وچ لاہند کرن وچ گتی شیل بھومکا بھائی۔

نوٹس اے حوالے

1. پی. ہارڈی، بریٹیش انڈیا دے مسلمان، کیمبرج یونیورسٹی پریس، کیمبرج، 1972، 238.

2. Ibid., 242.

3 ڈیوڈ گلہارٹن، "اکٹ شاندار تحفہ"، سماج اے اتہاس وچ تلنا تمک ادھسین، وول. 40، نمبر 3، جولائی 1998، 427. ایہہ وی دیکھو، ڈیوڈ

گلہارٹن، سامراج اے اسلام، 215؛ ان ٹیلوٹ، پھر یڈم کرائی، اوپو پی، نیویارک، 1996، 90.

4 گلینسی ٹو ویول، 27 دسمبر 1945: ایل. کارٹر (ایڈی.)، پنجاب پالیٹکس: 1944-47، 159. رگھویندر تنور، پنجاب دی ونڈ دی

رپورٹنگ؛ پریس، پبلک اینڈ اور اوپینینسز، منومر، نویں دلی، 2006، 771

5 ڈیوڈ گلہارٹن، "اکٹ شاندار تحفہ"، سماج اے اتہاس وچ تلنا تمک ادھسین، وول. 40، نمبر 3، جولائی 1998، 427. جیہلم ضلعے وچ جالاپہ

دے پیر فضل شاہ نے 2 لکھ توں دودھ چیلیاں داد عموہ کیتا: ان ٹیلوٹ، پنجاب اینڈ داراج (1849-1947)، منومر، نویں دلی، 1998

6 رگھویندر تنور، "راشٹری یونینسٹ پارٹی دا ابھار اے پتن"، پنجاب دا اتیت اے ورتمان، بھاگ XXV-II، اکتوبر 1991، 139؛ ان

ٹیلوٹ، "اجاڑ سہیوگ؛ پنجاب یونینسٹ پارٹی دے ابھار اے پتن دا سیاسی چھوکر"، اسپیریکل اینڈ کامنولتھ ہسٹری دا جرنل، اکتوبر 1982،

871

7 ڈیوڈ گلہارٹن، سامراج اے اسلام: پنجاب اے پاکستان دانرمان، اوپو پی، نویں دلی، 1984، "د 1946 پنجاب چوناں"، ماڈرن ایشیئن سینٹ

udies, Vol. 14، بھاگ-2، 1980، 82.

8 نوا-اے-وقت، 19 جنوری 1946، ان ٹیلوٹ، "د 196 پنجاب الیکشنز"، ماڈرن ایشیئن سینٹریز، وول. 14، بھاگ-2، 1980، 82؛

ان ٹیلوٹ، صوبائی راجنیتی اے پاکستان مووینٹ، 99.

9 ڈیوڈ گلہارٹن، سامراج اے اسلام، 219.

10 رگھویندر تنور، "پنجاب نیشنل یونینسٹ پارٹی دا ابھار اے پتن"، پنجاب بھوکال اے ورتمان، بھاگ XXV-II، اکتوبر 1991، 138

11 امرجیت سنگھ، پنجاب ونڈیا: مسلم لیگ اتے ونڈ دی راجنیتی (1935-1947)، کنشک، نویں دلی، 2001، 162; ڈیوڈ گلہارٹن، سامراج اتے اسلام، 218.

12 سر بی. جے. گلینسی ٹو سکاونٹ ویول، 16 جنوری 1946: نکولس مانسیرگھ (ایڈی.)، ڈٹرانسفر آف پاور، وول. VI, 807; عائشہ جلال، سول سپوکسمین، کیمبرج یونی. پریس، 1985، 47; گلینسی ٹو ویول، 2 فروری 1946: ایل. کارٹر (ایڈی.)، پنجاب پالیٹکس: 1944-47، 171، 167; پنجاب گزٹ، 26 جولائی 1946، 549; جی. ڈی. کھوسلا، سٹرن رکوٹنگ، اوپوپی، نویں دلی، 2007، 30.

13 جی. ڈی. کھوسلا، سٹرن پیکوٹنگ، 31.

14 ڈیوڈ گلہارٹن، ”دھارمک لیڈرشپ اتے پنجاب وچ پاکستان اندولن“، ماڈرن ایشیئن سٹڈیز، وول. 13، نن: 3، 1979، 516.

15 ان ٹیلیوٹ، پنجاب اینڈ داراج (1849-1947)، 214; ان ٹیلیوٹ، ”1946 پنجاب چوناں“، ماڈرن ایشیئن سٹڈیز، بھاگ 14،

نمبر | 86، II

16 مسلم لیگ چون پوسٹر دانگر یہہ، 3، عبدل عزیز سنگریہہ وچ، ڈیوڈ گلہارٹن، سامراج اتے اسلام، 216-17 وچ حوالہ دتا گیا ہے۔

17 ڈیوڈ گلہارٹن، ”ر لیجیٹس لیڈرشپ اینڈ پاکستان موومینٹ ان دا پنجاب“، 514

18 رگھویندر تور، ”پنجاب نیشنل یونیننسٹ پارٹی دا ابھار اتے تپن“، پنجاب بھونکال اتے ورتمان، بھاگ-II، XXV، اکتوبر | 1991، 139

19 ڈیوڈ گلہارٹن، ”ر لیجیٹس لیڈرشپ اینڈ پاکستان موومینٹ ان دا پنجاب“، ماڈرن ایشیئن سٹڈیز، وول. 13، نن: 3، 1979، 515-

.16

20 گوپی چند توں سردار ٹیل، 15 نومبر 1945: درگاداس (سمپادک)، سردار ٹیل دا پتہ-وہار (1945-1950)، بھاگ. II، 148.

21 ان ٹیلیوٹ، خضر ٹوانا: پنجاب یونیننسٹ پارٹی اینڈ پارٹیشن آف انڈیا، قرضن پریس، سری، 1996، 130

22 ان ٹیلیوٹ، پھرڈم کرائی، 92.

23 Ibid., 508, 514-15.

1943 24 وچ، مسلم لیگ نے مسلم دھارمک کھیاں، پیراں اتے صوفیاں نوں اک آزاد اتے سنتتر مسلم بھارت: ان ٹیلیوٹ،

پنجاب اتے راج (1849-1947)، 11-201 پر اپت کرن وچ مسلماناں دی مدد کرن لئی بیعتی کیتی۔

25 عائشہ جلال، اکو سپو کسمین، 11-210

26 رگھویندر تھور، ”پنجاب میٹشل یونیورسٹی پارٹی دا بھارتی پتن“، پنجاب بھوکال اتے ورتمان، بھاگ۔ XXV-II، اکتوبر 1991، 133-

190134 | دے لینڈ اینیشن ایکٹ دے اپندھاں دے تحت، پنجاب دے بہت سارے گروہاں دے صاحب زادہ نشیناں نوں اس طرحاں

زمینی قبائلی ادھارت نیتاواں دی اس شریخی وچ شامل کیتا گیا سی جو برٹیش پرنسپل ڈی ریڈھ دی ہڈی بندے سن۔ : ڈیوڈ گلہارٹن، سامراج اتے

اسلام، 52.

پنجاب گزٹ، 2 اگست 1946، 590 |

27 پنجاب گزٹ، 23 اگست 1946، 726 |

28 | ان ٹیلیوٹ، ”پنجاب وچ مسلم لیگ دا وکاس (1937-1946)، جرنل آف کامونیلٹھ اینڈ کمپیوٹیو پولیٹکس، دول. 13، نن. 1،

19، 1982.

29 پنجاب گزٹ، 16 اگست 1946، 707 |

30 پنجاب گزٹ، 26 جولائی 1946، 518؛ پنجاب گزٹ، 23 اگست 1946، 727؛ پنجاب گزٹ، 13 ستمبر 1946، 883، پنجاب

گزٹ، 12 جولائی 1946، 433 |

31 پنجاب گزٹ، 2 اگست 1946، 590 |

32 پنجاب گزٹ، 23 اگست 1946، 728؛ پنجاب گزٹ، 26 جولائی 1946، 519-20 |

33 پنجاب گزٹ، 5 جولائی 1946، 407، 415-16؛ پنجاب گزٹ، 16 اگست 1946، 670؛ پنجاب گزٹ، 26 جولائی 1946،

528، 537-540 |

34 پنجاب گزٹ، 26 جولائی 1946، 556؛ پنجاب گزٹ، 21 جون 1946، 294؛ پنجاب گزٹ، 6 ستمبر 1946، 810 |

35 پنجاب گزٹ، 6 ستمبر 1946ء | 810

36 پنجاب گزٹ، 9 اگست 1946ء | 621

37 پنجاب گزٹ، 5 جولائی 1946ء | 404

38 پنجاب گزٹ، 2 اگست 1946ء | 589

39 بی. ایم. بھائی، ہسٹری اینڈ سوشل ڈویلپمنٹ: ایلینس ان ماڈرن انڈیا، وکاس پبلشنگ، دلی، 1974ء | 327

40 پنجاب گزٹ، 23 اگست 1946ء | 728

41 پنجاب گزٹ، 19 جولائی 1946ء | 80-479

42 پنجاب گزٹ، 2 اگست 1946ء | 595

43 پنجاب گزٹ، 5 جولائی 1946ء | 408

44 پنجاب گزٹ، 19 جولائی 1946ء | 479

45 پنجاب گزٹ، 2 اگست 1946ء | 591

46 پنجاب گزٹ، 13 ستمبر 1946ء | 843

47 این. آئی. سنگھ، پنجاب ویچ فر تو ہنسا (1947)، انپرکاشٹ پی. ایچ. ڈی. تھیسس، جی. عین. ڈی. یو.، امرتسر، 2002ء، پی. 32.

ڈاکٹر: جسیر سنگھ پی. ایچ. ڈی. ایم. پھل ایم. اے.، پنجاب یونیورسٹی اتھاس وبھاگ، ای۔ میل: history@pu.ac.in

ڈاکٹر: جسیر سنگھ پنجاب یونیورسٹی چنڈی گڑھ دے اتھاس وبھاگ دے سہانک پروفیسر اتے مکھی وجوں سیواواں نبھاء رہے ہن۔ اس دیاں کھوج رچیاں بستیاوا دی اتے اتر۔ بستیاوا دی پنجاب دے اتھاس، ساہت اتے سبھیاچار وچ ہن۔ ادھناں دی دیکھ۔ رکھ بیٹھ اک پی. ایچ. ڈی اتے تن ایم. پھل دیاں ڈگریاں سفلتا پوروک نیہرے چڑھیاں۔ اس ویلے 6 سینیج. ڈی و دیار تھی کھوج نگران کر رہے ہن۔ اسنے راشٹری سیمیناراں وچ پیپر پیش کیتے ہن اتے نامور راشٹری اتے انتر راشٹری رسالیاں وچ پیپر پرکاشت کیتے ہن۔

گیانی ہیرا سنگھ درداتے سکھ سیاست

ڈاکٹر: جسیر سنگھ

گیانی ہیرا سنگھ درداکت کوی، لیکھک اتے راجنیتک ورکر سن جیہناں نے ویہویں صدی دے مڈھلے دہائیاں وچّ ساہت، پترکاری اتے راجنیتک دے کھیتر وچّ وڈلائیگدان پایا۔

گیانی ہیرا سنگھ درداکت کوی، لیکھک اتے راجنیتک ورکر سن جیہناں نے ویہویں صدی دے مڈھلے دہائیاں وچّ ساہت، پترکاری اتے راجنیتک دے کھیتر وچّ وڈلائیگدان پایا۔ 30 ستمبر 1889 نوں پنڈ گھگرٹ، ضلع راولپنڈی (ہن پاکستان وچ) وکھے ہويا۔ گیانی ہیرا سنگھ دے پتا ہنس سنگھ براہمن پرپوار نال سنبندھ رکھدے سن اتے پنجھ توں آکے راولپنڈی وس گئے۔ اتھے اوہناں نے سکھ دھرم دھارن کر لیا۔ ہیرا سنگھ نے کرپچن مشن سکول توں اپنی ودیا حاصل کیتی اتے نیو سینپل کمیٹی وکھے نوکری کر لئی۔ گیانی ہیرا سنگھ نے ودوان اتے گیانی دی پڑھائی پوری کر لئی اتے لکھنا شروع کر دتا۔ اوہناں دیاں پہلیاں لکھتاں وچّ 'اپکاراں دی وگنی' اتے 'سکھ بچو جاگو' آدی شامل سن۔ اسے دوران اوہناں گردوارہ رکابگنج، اندولن وچّ سمولیسٹ کیتی اتے کجھ پینفلٹ وی لکھے جیہناں نے سکھ مانسٹا نوں جھنجوڑیا۔ بعد وچّ اکالی پترکا دے سہائک سہادک وی بنے۔ گیانی ہیرا سنگھ درد نے راشٹری اندولن وچّ ودھ چڑکے بھاگ لیا۔ اوہ بھارت چھڈو اندولن دوران گرفتار ہوئے، سکھ لیگ دے سکتر بنے، پنجاب پردیش کانگریس کمیٹی اتے آل انڈیا کانگریس کمیٹی دے وی ممبر بنے۔

راجنیتک طور تے کریا شیل ہون کر کے اوہناں دے وچار اتے ٹپنیاں کافی سار تھک منتتا رکھدے ہن۔ اتہاس دی منتتا بارے گیانی ہیرا سنگھ درد لکھدے ہن کہ "اتہاس قوماں دی زند جان ہندا ہے اتے آؤن والیاں نسلوں لئی سدا چانن منارے داکم کردا ہے۔ منکھ اپنے وڈے۔ وڈیریاں دے چنگے کم تے بہادری والے کارنامیاں اتے مان کردا آیا ہے اتے اوہناں توں پریرنا لے زندگی نوں ڈھالن دایتن کردا ہے۔" گیانی ہیرا سنگھ درد اصل وچّ اک جاگروک اتہاسکار دے طور تے کم کردے۔ اوہناں دی نظر وچّ "اتہاس جاں اتہاسک گھٹناواں دے باہر لے لکھاری عام جتنا نالوں ویکتی نوں زیادہ مہانتا دیندے ہن۔ اوہناں دے خیال وچّ خاص مہان ویکتی قدرتی طور تے پیدا ہندے ہن اتے اوہی اتہاس نوں بناؤن والے ہندے ہن پر وگیا تک سدھانت انوسار اتہاس نوں بناؤن والی وڈی تے بلوان کھتی جتنا ہندی ہے۔ کوئی اک ویکتی نہیں ہندا۔ خاص-2 سمیں کسے دیش دی آر تھک تے راجسی حالت مطابق آگو پیدا ہندا ہن، پر اوہ لوکاں دے پیدا کیتے ہندے ہن تے اوہناں دی مہانتا وی ہندی ہے پر اسے حد تک جس ہتک اوہ لوک بھلائی دے پروگرام مطابق قربانیاں کردے ہوئے لوکاں نوں اگے ول لے کے جاندے ہن۔" دوسرا گیانی ہیرا سنگھ درد

"Natural leaders" دے سدھانت نوں وی ونگار دے ہن۔ اس سدھانت انوسار "قدرتی نیتا راجیاں، مہاراجیاں، جاگیرداراں تے دھوناناں وچوں نکلدے ہن پر دیہویں وچ جدوں پرانے لیڈراں اپر جنتک بے اعتباری پرگٹ ہوئی تاں انگریزی سامراجی بڑے گھبرائے۔ اوہناں نے لوکاں نوں پریرنا، لالچاں تے ڈراویاں نال قدرتی لیڈراں دے مگر لاؤن دی پوری واہ لائی پر کوئی پیش نہ گئی۔ لہراں ابھر دیاں ہن، نویں وچار پیدا ہندے ہن نیتا پیدا ہندے ہن پر لوک لوک ہی رہندے ہن" |

ایہہ اوہ دور سی جس وچ گوردواریاں اپر مہنتاں دا قبضہ سی اتے گوردواریاں وچ بھر شٹا چار دا بول بالا سی۔ گیانی ہیرا سنگھ درد لکھدے ہن کہ "متھراتے ہنار س دے پانڈیاں دیاں ٹھگیاں دیاں گلاں تاں سنیاں سن پر اچ دربار صاحب وی دیکھ لیا" | اس سمیں بہت سارے پجاری اوہناں براہمنوادی رسماں رواجوں نوں اپنا چکے سن جیہناں نوں گورو صاحب نے نکاریا سی۔ اس طرحاں اپنیاں دھارمک زمیوریاں توں دور جا چکے سن۔ دھارمک سمتی نوں نچی سمتی نوں بنا چکے سن۔ اوہناں پجاریاں دی زندگی مکھ روپ وچ ایشو آرام اتے بھوگ ولاس نکت سمیت سی۔ جیسے حالات ہی بعد وچ گوردوارہ سدھار لہر دے جنم دے کارن بنے۔ گوردوارہ سدھار لہر دے شروع ہون کر کے گیانی ہیرا سنگھ درد 1920 دے سال نوں راجسی موڑ دا ورا مندے ہن۔ ایہہ سال اس کر کے وی راجنیتک موڑ والا ہے کیونکہ اسے سال اکالی پتر کا شروع ہندی ہے۔ ایہہ پتر کا اپنی مقبول ہندی ہے کہ پنجاب دے ہندو۔ مسلمان اسنوں پڑھن دے لئی گورکھی سکھدے ہن۔ دو جے پاسے سرکار حمایتیاں نے وی اپنے پرچے شروع کیتے ہوئے سن جسرے کہ عام لوکاں نوں نمک حلالی اتے راج بھگتی سکھاؤندے سن۔

گیانی ہیرا سنگھ درد انوسار 'اکالی' اخبار داسرو کیتا جانا نہ کیول پترکاری دے کچھ توں ہی مہتوپورن سی بلکہ سکھاں دے لئی دھارمک اتے سیاسی طور تے وی مہتوپورن سی۔ گیانی جی دے کتھن انوسار گوردواریاں دے مہنت ایاشیاں تے دراجاراں وچ مست ہو کے سکھ گروآں دیا پوتر روایتاں نوں پیراں بیٹھ لتاڑ رہے سن۔ دلش بھگتاں تے آزادی پروانیاں وردھ سکھ تختاں تے گوردواریاں ولو پتت ہون دے فتوے پڑھے جانڈے سن اتے جلیہیاں والے باغ دے قاتل اڈوائرنوں سری دربار صاحب سروپے دے کے سمنانیا گیا سی۔ گیانی جی لکھدے ہن کہ اوہ دلش دی آزادی دے نال نال گوردواریاں نوں سکھ سنگت دے پر بندھ ادھین لیاؤن دے پروگرام بارے زیادہ سچیت نہیں سن۔ پر دلش اتے قوم لئی کچھ کرن دا جذبہ ٹھاٹھاں مارا سی۔ کانگریس دا امرتسر دا اجلاس اوہناں لہے اکت میل پتھر ثابت ہو یا کنک اس اجلاس وچ اوہناں نے پہلی وار مہاتما گاندھی، سری تلک، پنڈت موتی لال، مدن موہن مالویا، ممد علی اتے سوکت علی آدی آگواں دے درشن کیتے اتے اوہناں دے لکچر سن کے اتساہ

وی ملیا۔ اتھے ہی گیانی ہیرا سنگھ دردنوں ماسٹر سندر سنگھ لائلپری رہا ہون توں بعد ملے اتے راجسی وچار وٹادرا کیتا۔ ایہہ ملاقات ہی اصل وچ 'اکالی' اخبار دی شروعات دی وجہ بنی۔ ماسٹر سندر سنگھ لائلپری نے گیانی ہیرا سنگھ دردنوں کیہا کہ، "گیانی جی لوک سانوں بڑے طعنے مار دے ہن، ایہہ طعنے منیا دے تیر ہن سبہ نہی جان دے۔ سکھ آگواں، گوردواریاں دے مہنتاں تے راجیاں نے انگریزی راج دی وفاداری تے راج بھگتی نوں دھرم بنا کے سکھ قوم نوں دنیاں وچ بدنام کر کے رکھ دتا ہے۔ ہن سانوں مدان وچ اترا نا پویگا۔"

گیانی جی دے بچھن تے ماسٹر سندر سنگھ لائلپری نے دسیا کہ مارشل لاء دے اتیا چاراں ورو دھ کاگر س پڑتالی کمیٹی دے ساہنے سکھ جھٹانے تاں نڈر ہو کے گواہیاں دیتاں پر منے پر ونے سکھ آگواہی دین تو بھج دے سن اک آشرم دے پر مبدھک نے تاں اتھے تک کہہ دتا سی کہ "اسیں تیار بر تیار سکھ ہو کے انمتیاں پاس گواہی نہیں دے سکدے۔" ماسٹر سندر سنگھ انوسار اصل گل ایہہ سی کہ ایہو جسے سکھ آگواہی سرکار دی وفاداری ۱/۲ نوں ہی دھرم سمجھ دے سن۔ انمتیاں دے پر دے بیٹھا اپنی راج بھگتی نوں چھپاؤ دے سن۔ وفاداری اصل وچ ایہو جی سکھی ہی منگدی سی۔ مدن موہن مالویا نے ماسٹر سندر سنگھ نوں طعنے ماریا کہ "ماسٹر جی سکھ اتہاس والے شہید سکھاں دے نمونے کتھے چلے گئے؟ بند بند کٹاؤن تے کھوپریاں اتراؤن والے شہیداں دیاں ساکھیاں تاں گوردواریاں وچ ہن جو کیر کیر کے سنائیاں جان دیاں ہن، پر تہاڈے سکھ آگواہیاں صحیح گل دی گواہی دین توں وی تھر تھر کب دے ہن۔" ماسٹر سندر سنگھ بہت دکھی سن کنگ اوہ جان دے سن کہ اس سمیں سکھاں دی آگوائی جاگیر داراں تے راجیاں نے سمبھالی ہوئی سی۔ جس دے قوم نوں انگریزی راج دی وفاداری تے نمک حلائی دا ہی اپدیش دیندے رہندے سن۔ ماسٹر سندر سنگھ نے جواب دتا کہ "پنڈت جی سکھ جھٹاؤ وچ دھرم اتے دلش لئی قربانیاں دی ہن وی کمی نہیں۔ غدر پارٹی دے سورپیراں نے جس طرحاں پھانسیاں اتے عمر قیداں قبولیاں کی تسیں بھل گئے ہو۔ فکر نہ کرو، اسیں ہن سکھاں دے اتہاجی حضوری لیڈراں نوں بدل کے منی سنگھ تے تارو سنگھ ورگے لیڈر پیدا کر کے دکھاوانگے اتے سکھ قوم نوں دلش دی آزادی دے گھول وچ مہرلی قطار وچ کھڑا کر کے دکھاوانگے۔"

اس مقصد دے نال ہی ماسٹر سندر سنگھ لائلپری نے پروفیسر زرنجن سنگھ، سردار ہر چند سنگھ، تیجا سنگھ سمندری تے کچھ ہور دلش اتے پنٹھ دھرمیاں دی صلاح نال اکت روزانہ اخبار کڈھن دا وچار کیتا۔ ماسٹر سندر سنگھ، گیانی ہیرا سنگھ نوں اوہناں دے گرم خیالی اتے دلش بھگتی دے جذبے کر کے ہی 'اکالی' اخبار وچ لے کے آئے۔ اس طرح 21 مئی 1920 نوں گوردوار جن دیو جی دی شہیدی دوس موقعے 'اکالی' دا پہلا پرچہ کڈھن دا فیصلہ کیتا گیا۔ ماسٹر منگل سنگھ اتے گیانی ہیرا سنگھ دردنوں آپنا نوکریاں تو اتنے دے دے کے اس اخبار دے سمپادکی منڈل وچ شامل ہوئے۔ اس ویلے سکھاں دا کوئی راجسی اخبار روزانہ نہی سی آؤندا۔ کچھ ہفتے وار اردو اتے گورکھی اخبار سن۔ پر اوہ نرم خیالی دے سن۔ اوہ دھیرے مذہبی اتے

وڈیک لیکھ لکھدے سن پر آزادی پریم والا کوئی روزانہ اخبار نہیں سی۔ 1914 وچ اسپاڈھنڈورا لائل پورتوں جاری ہو یا پر حکومت نے چھ مہینے بعد بند کر دتا سی۔

'اکالی' اخبار پہلاں دے سرکار پکھی اکھبار اتوں الٹ اکت دینگ سرکار ورو دھی پترکاری پرتی وچنبدھ سی۔ اس داسپاد کی منڈلی ہر طرحاں داد من اتے تسد سہن لئی تیار سی۔ ایہہ سکھاں دی وراثتی اتے قدرتی لیڈر شپ دے پوری طرحاں ورو دھ سی۔ اکالی دے پہلے پرچے وچ پنج نکاتی پروگرام تیار کیتا گیا۔ ایہہ پنج نقطے سن: پجاریاں تے مہنتا نوں ہٹا کے گوردواریاں نوں سکھ سنگت دے جموہری پر بندھ وچ لیاؤنا؛ خالصہ کالج امرتسر نوں سرکاری پر بندھ وچو کڈھ کے جموہری پر بندھ وچ لیاؤنا؛ گردوارہ رکابگنج دی دیوار دی مڑاساری کرواؤنا؛ سکھاں وچ راجسی چیتنا پیدا کر کے اہنا نوں دیش دے آزادی گھول وچ شامل کرنا؛ پنچا ستی اسولامطابق سکھاں دی پر تیندھ جتھیںندی بناؤنا کنگ چیف خالصہ دیوان وچ سرکار پوجک نامزد کیتے جان دے سن۔ جموہری قدراں قیمتاں اتے انقلابی قربانیاں لئی سکھاں نوں پریرنا ہی اکالی اخبار نوں پہلے اپر لیاں تو نکھیر دی سی۔ اس اخبار دی خاصیت اس گل وچ سی کہ اس نے سکھاں دی بدل دے ہوئے راجنیتک حالات وچ ابھر دے ہوئے مدعیان تے آگوائی کیتی۔ 'اکالی' اخبار دی پر زور اپیل اتے و شلیشن تو بعد ہی اکالی پرچارک اتے عام سکھ جذباتی پدھرتے کم کر دے سن۔ اصل وچ اس اخبار نے گردوارہ سدھار لہر دے لئی اکت جذباتی ادھار تیار کیتا۔ ایہہ اخبار اکالی پھولا سنگھ دے جذبے تو پریرت سی اتے پہلے پرچے وچ ہی گیانی ہیرا سنگھ درد نے اکت کوتا لکھی جس داسر لیکھ سی "آگیا پھر اکالی ہے"۔

اکھا کھولو ڈھلا ویرو، اکھی وکھ بے ادبی ہندی، کربانی دا امرت پی کے،

آگیا پھر اکالی ہے۔ ویر نہ کدے ساہار سکے۔ غیرت موئی جوا یگا۔

جھنڈا ڈریاں ہتھ سچ دا، جس نے سیس تلی تے دھریا، ٹھوٹھا پھڑھ کے دردر منگن،

جوت ماردی لالی ہے۔ اسنوں کوئی نہ مار سکے۔ وادی دور ہٹا یگا۔

جس دے ہندے قوم ساڈی ول، نہ کوئی اسدا کالج کھوے، اپنے اتے بھروسہ رکھنا،

اکھ نہ کوئی اٹھاندا سی۔ نہ کوئی کھوہ دربار سکے۔ ایسا یاد کرا یگا۔

سکے ناں اکالی جی دا، اکت اکالی باجھوں یارو،

کنناں نوں ہتھ لانداسی بن گئی قوم پرالی۔ اسیں ہند دے ہندا ساڈا،

راجا شیر پنجاب جیہاوی، اکھا کھولو ڈھلڑ ویرو، بچہ بچہ گاویگا۔
 اس کولو بھے کھانداسی۔ مسے نالو ودھ مسیا۔ دور ہون گے دکھڑے سارے،
 سچا پھرے دار۔٪ قوم دا، پے گئی وچ ڈر بار تکو۔ ورتگی خوش حالی ہے۔
 پھولا سنگھ سدانداسی۔ پیارے منی سنگھ دی رونہ نو، اکھا کھولو ڈھلڑ ویرو
 کنتاپیا، نیر بھراو، پچھ کے اج اکت وار تکو، آگئے پھر اکالی ہے۔
 باغ اجاڑے مالی ہے۔ نوکریاں تے جاگیراں بدلے،
 اکھاں کھولو ڈھلڑ ویرو، وکدی قوم بازار تکو۔
 اف تے ہائے نہ مونسو نکلے،
 سینہ دردوں خالی ہے۔
 اکھاں کھولو ڈھلڑ ویرو

بہت جلدی ایہہ اخبار حرمن پیارا ہو گیا، شہراں اتے پنڈاں وچ عید دے چن وانگ 'اکالی' دی اڈیک ہون لگ پئی، 'اکالی' نے سرکار پٹوآں دی رنج کے کوچنا کیتی اتے اکت سرکار ورو دھی سکھی دا پرچار کیتا۔ جس دلیری تے زبھیتا نال انگریزی سرکار دا ورو دھ کیتا گیا اتے قومی ایکتا دی گل کیتی گئی، اوہ باقی اخباراں وچ نہیں سی۔ اس کر کے کئی ہدوآں تے مسلماناں نے اکالی اخبار پڑھن لئی ادوہی گورکھی سکھی۔ اکالی پترکانے دھارمک راجنیتک اتے ودیک مدیا نون ابھاریا۔ ماسٹر منگل سنگھ دے دوروہی لیکھاں اتے ہیرا سنگھ دردیاں کویشری اتے قصہ کاری طرز تے لکھیاں کویتاواں نے شہادت، کربانی اتے زسوار تھ دیاں پر مپراوانوں رجبے اجاگر کیتا۔ اکالی اخبار نے گردوارہ سدھار لہر لئی جتھیاں نون اکٹھا کرن وچ وی وڈی بھومکا نبھائی۔ گردوارہ رکا گنج لئی پہلے جتھے دی اپیل کرن لئی سردار سردول سنگھ کویشر نے اکالی وچ اکت بھاوک لیکھ لکھیاں اتے 100 بندیوں دے اکت شہیدی جتھے دی منگ کیتی۔ اس پہلے جتھے وچ ہوراں تو علاوہ اکالی پترکا دا اسپاد کی منڈل وی شامل سی۔

اس اخبار نے عام لوکاں وچ خاص کر کے سکھاں اندر جاگرتی لیاؤن وچ وڈا یوگدان ادا کیتا۔ پنڈاں دے پنڈاپنے آپ نون اکالی اکھواؤن وچ مان محسوس کرن لگے۔ سرکار نے دمنکاری اپنائی، برابر پرچے چلوائے، پر لوکاں نے اوہناں پر جیاں نون نکار دتا۔ 1922 تک 10-12 ایڈیٹر گر پھتار ہوئے۔ 40 ہزار دے ہتک عجت دے مقدمے ٹھو کے اتے ڈگریا ہوئیاں۔ لاہور وچ اکالی نون پر لیس داملنا مشکل ہو گیا۔ کجھ سماں تاں

اسنوں اکت دوکان دی چھت توں وی چلایا گیا۔ 1922 وچ ہیرا سنگھ درد، منگل سنگھ، ماسٹر سندر سنگھ اتے گوپال سنگھ قومی دے گرفتار ہون گمرو ایہہ اخبار امر تر تو آؤ دارہا۔ بعد وچ 'پردیسی خالصہ' نال رلیواں کر کے اس داناں 'اکالی تے پردیسی' رکھ دتا گیا۔ پرمان سروپ ایہہ ہن اکالی لہر دا پرچہ بن کے رہ گیا تے پہلے دو سالوں والاں قومی جذبہ جاندارہا۔ 1926 وچ ہیرا سنگھ درد نے دکھ ہو کے پھلوڑی رسالہ شروع کر لیا جو کہ پنجابی ساہجک جگت وچ اکت وڈا پرا لاسی۔

1920 تک گیانی ہیرا سنگھ اپنے کتھن انوسار کیول سنگھ سہاتے ہو سکھ جتھیندیادا ممبر بن کے کم کردے رہے تے ودھیرے خالصہ سکولوں نال سنبندھت رہے۔ ہو کسے سانجھی، راجسی جاں سماجک جتھیندی دے میسر نہی سن۔ پر اجھ راجسی پستکاں تے اخباراں پڑھ کے اتے دلش دے راجسی اتے آر تھک اندولن تو پر بھاوت ہو کے اوہناں دی دلچسپی دلش پیار اتے آزادی دے مالمیا وچ بہت ودھ گئی سی۔ اوہ کہندے ہن کہ عام سکھاں دی وی حالت ایہو جی ہی سی۔ ورتمان راجنیتی دے بارے اوہ کہندے ہن کہ اس دامطلب سی جموہری اصولوں مطابق کوئی سانجھی قومی جتھیندی بناؤنی تے اس دے راہی راج پر بندھ دے سدھار لئی اس وچ ودھ توں حصہ لینا اتھو آزادی پر اپت کرن تے جموہری سدھاتاں مطابق ذمہ وار لوک راج ستھاپت کرنا۔

گیانی ہیرا سنگھ مطابق 1885 وچ ستھاپت ہوئی کانگرس، دلش دے بندے حلات مطابق ودھدی اتے وکاس کردی نوی اتے اخیر نوں وڈی تے بلوان قومی جتھیندی بن گئی۔ پر اس دی آگوائی ہمیشاں برزواجی دے ہتھ وچ رہی اتے برزواجی دے سماج وچ آر تھک پر بندھا انوسار اس دی نیٹی، پروگرام تے دام پچاں وچ تبدیلی ہندی رہی۔ اس ویلے دیاں سکھ جتھیندیاں تے آگوائی طرح دی کھلے ڈلے راجنیتی وچ بھاگ لین توں ڈر دے سن۔ دو جا اوہ آر تھک تورتے کھسال اتے راجسی طور تے راجنیتک سرپرستی حاصل لوک سن۔ اس کر کے اوہناں نوں راجنیتی وچ حصہ لین دی ضرورت وی نہی سی۔ بہت سارے سکھ باہر گئے۔ اتھو دے واپو منڈل نے اوہناں نوں پر بھاوت کیتا۔ اس لئی اوہناں نے غدر پارٹی بنائی اتے انگریزی راج دا تختہ پلٹن دی کوشش کیتی پر کامیاب نہ ہوئے۔ سکھ پنٹھ لئی بڑے مان والی گل سی کہ سکھ نوجواناں نے گورو گوبند سنگھ دے پورنیا تے چل دیاں دلش دی آزادی لئی کربانیاں دتیاں۔ پر سکھ آگواں نے ایہناں نوں وی گمراہ اتے پتت سکھ کہہ کے بھنڈیا۔

اصل وچ ایہہ پرانی لیڈر شپ دادور سی جس دے تحت جنگیر داراں اتے سرداراں دی مذہبی لیڈر شپ سکھاں نوں ورتمان راجنیتی توں دور رکھن دی کوشش کردی سی۔ چیف خالصہ دیوان تے سنگھ سہادے ودیک پر چارتے سدھار کار جاں نے سکھاں وچ شلا گھا یوگ جا گرتی لیاندی۔ پر ایہہ لوک ورتمان راجنیتک معاملیاں بارے کھلے ساگما جا اخباراں وچ چرچہ کرن توں سکوج کردے سن۔ چیف خالصہ دیوان تاں عام سکھ رائے

دی بہت گھٹ پرواہ کر داسی۔ 1920 تک سکھ جتنا تے لیڈر شپ وچ پاڑ پے چکا سی۔ 1914-18 دے دوران دلش دے راجسی اتے آر تھک حلات اس قدر بدلے کہ سکھ جتنا در تمان را۔ جنیتی وچ آپ مہارے حصہ لین لگ پئی سی۔ 1920 وچ پنڈا ہوئی زبردست لہر پچھلے 20-25 سالہ دا گھانا پورا کر گئی۔ پرانے پچھانہ کچھو وچاراں والی لیڈر شپ دیا نندنیوگ کاروائی نے سکھ جتنا دے متھے تے جسڑی کالک ملی سی، اوہ ہن سکھ جتنا دیا قربانیاں نے دھودتی سی۔

1916 دے لکھنؤ پیکٹ اتے مانگیو دے اعلان دوران سکھاں نوں انگو لیاں کر دتا گیا۔ اس کر کے ایہناں ہلاہتاں نے سکھ لیگ نوں جنم دتا۔ بھادویں چیف خالصہ دیوان نوں اس دی ورودھتاں نہ کیتی پر اس دے لیڈر اوچو کوئی وی سکھ لیگ وچ شامل نہ ہویا۔ سکھ لہر دے مڈھلے نیتا دی نرم کھیا لے تے انگریز بھگت سن۔ ایہہ مسلم لیگ وانگ کم کرنا چاہندی سی تا کہ مذہبی مفاد لیا جاسکے۔ 1920 وچ سکھ لیگ دی نوں چون ہوئی اتے اس اتے نوجوان اتے اگادو آگواں دا تہجہ ہو گیا۔ نوی سکھ لیگ دا سیشن کھڑک سکھ دی پردھاگی بیٹھ بریڈلے حال وچ ہویا۔ ایہہ ساگم در تمان را۔ جنیتی وچ سکھاں دے ستھان دا فیصلہ کرن والا اتہاسک ساگم سی۔

گیانی بھیرا سنگھ درد انوسار 1920 وچ پنجاب دی راجسی منڈل وچ کالی گھٹا چھائی ہوئی نظر آ رہی سی۔ کدھرے حکومتی ظلم دی بجلی کڑکدی رہی سی تے کدھرے جنتک جوش دی ہنیری جھل رہی سی اتے کدھرے انقلابی فکر لین والے گڑھیاں دی گڑھ۔ گڑھابٹ سنائی دے رہی سی۔ گاندھی جی نے گھوشت کیتا کہ جے اوہناں دے پروگرام نوں منیا جاوے تاں اوہ اکت سال وچ سوراہ لے دیگے۔ اکالی اخبار نے مہاتما گاندھی جی نہ ملورتن پروگرام دی پوری طرحاں حمایت کیتی اتے گردوارہ سدھار لہری مننتی پر بند ورودھ اتے دلش دی آزادی لئی حکومت ورودھ نہ ملورتن دے پروگرام انوسار فکر لین لئی سکھ جتنا دی آگوائی کرنی آرنبھ کردتی۔ مہاتما جی اپنے پروگرام نوں انگریزی وچ Non Cooperation تے ہندی وچ اسیوگ کہندے سن۔ اردو وچ اسداناں 'عدم تعاون' رکھیا گیا سی۔ ماسٹر سنڈر سنگھ نے پنجابی وچ 'نہ ملورتن' شبد گھڑیا سی۔ جسڑا پنجاب وچ سبھ تو دھ پروان اتے پرچلت ہو یا۔

گیانی بھیرا سنگھ درد کہندے ہن کہ کچھ غدری یودے جسڑے کہ جیلاں تو ریاہ ہو چکے سن اوہناں نے وی اس گھول داسا تھ دینا سر و کر دتا سی۔ بھادویں اوہ محسوس کردے سن کہ گاندھیوادی پروگرام سدھار وادی ہے اتے انقلاب نہیں لیا سکدا پر اوہ پچھلے تجربے توں محسوس کردے سن کہ جتنا نوں انقلاب لئی اگے ودھاؤن واسطے جنتک لہراں وچ شامل ہونا ضروری سی۔ پنجاب داراجسی ماحول ملورتنی اتے ناملورتنی دے دھڑھیاں وچ ونڈیا گیا سی۔ کھڑک سکھ دی پردھاگی نے ملورتنی پاڑھے دی چتا ہو روی ودھا دتی سی۔ سکھاں وچ دو نا پروگراماں بارے گما۔ گرمی بحث چھڑ پئی۔

پر: جودھ سنگھ نے اکت دار 'خالصہ' اخبار وچ لکھیا سی کہ "سکھ سکا برود ہن۔ نہ ملورتن جاں ستیا گرہ اکت تیلی ہے۔ اس اتے عمل کر کے جے ایہہ بھڑک پئے تا سکھ پنٹھ دی تباہی ہو جانی سی"۔ اسنوں پنٹھک ہنک سمجھیا گیا۔ خالصہ اخبار اتے پرود: جودھ سنگھ درودھ جلسے ہوئے اتے متے پاس ہوئے۔ 'اکالی' اخبار نے وی اپنا یوگدان پایا۔ اکالی اخبار اتے نویں آگو آں دا پر بھاوا اپنا ودھ گیا سی کہ ایہناں دے بیاناں نوں سکھ جنتا پتھرتے لیک سبھ کے یقین کر لیدے سن۔

سکھ لیگ داساگم وڈی ساندار جت سی۔ کانگرس دے پرسدھ نیتا وی آئے تے ایہہ تسلی لے کے گئے کہ سکھ جنتا ہن قومی گھول تو پچھے نہی ہئیگی۔ ساگم تو اکت دن پہلاں کوی سمیلن (ایہہ تاں ڈھول سہاونا دور دا لے) ہو یا تے ملورتنی دھڑاں پوری طرحاں مایوس ہو گیا۔ سکھ لیگ دے ساگم تو کجھ دن مگروہی گردوارہ رکاب گنج دی کندھ دی اساری کروا دتی گئی، خالصہ کالج امرتسر دا پر بندھ سکھاں دے سپورن کرن تے دربار صاحب تے اس نال سنبندھت گوردواریاں دے پر بندھ لئی 36 میبراں دی کمیٹی داگٹھن کرن دا اعلان کیتا گیا۔ ہن نویں آگو میدان وچ آگئے جسڑے جموہیریت اتے آزادی دے اصول مندے سن اتے سکھ جنتا وی ہن کانگرس وچ اتے جنتک جتھیندیاں وچ شامل ہو کے بڑے اتشاہ نال ناملورتن دے متے دی پیروی کردیاں ہو یاں دلش دی آزادی لئی دھڑا دھڑا قربانیاں کرن لگ پئے۔ اس کر کے گیانی دی 1920 دے ورھے نوں سکھ اتہاس دا اکت میل پتھر مندے ہن۔ اس ورھے سکھ اتہاس دا اکت نواں یگ شروع ہندا ہے جسدے تحت اکت نویں سکھ لیڈر شپ پیدا ہوئی جسنے آزادی دے گھول وچ ودھ چڑ کے حصہ لیا۔ اس طرحاں اکالی اخبار نے سکھاں اندر راجسی چیتنا پیدا کرن وچ بہت رول ادا کیتا۔

1. Harbans Singh (ed.), *The Encyclopedia of Sikhism, Vol. II* Punjabi University, Patiala, 2001 (Second Edition), p. 274. See also, Joginder Singh, *Sikh leadership: Early Twentieth Century*, Guru Nanak Dev University, Amritsar, 1999, pp. 206-207; Giani Hira Singh Dard, (Punjabi), Language Department, Patiala, 1960, p. i; Jeet Singh Seetal, “Hira Singh Dard: Jeevan te Rachna”, Giani Hira Singh Dard, (Punjabi), Language Department, Patiala, 1960, pp; Kapur Singh Ghuman, “Prabeen Patarkar”, Giani Hira Singh Dard, (Punjabi), Language Department, Patiala, 1960.

2 Ibid., p.275.

3 Ibid., p.275.

4 jhok f;zx dod, rdo dh bj{ ozrh ejkDh, :{Bh;Nko, w[jkbh, 2016(woB T[goKs), gzBk, 66H

5 jhok f;zx dod, w/ohnK e[M fJfsjk;e :kdK, XzBgs okJ/ n?Av ;zBI, ibzXo, 1955, gzBk, 5.

6 T[jh, gzBk,13

7 T[jh, gzBk,13.

8 Harbans Singh, *Encyclopedia of Sikhism, Vol. I*, p.44.

9 For details see, Mohinder Singh, *Akali Movement*, Macmillan, Delhi, 1978; Ruchi Ram Sahni, *Struggle For Freedom in Sikh Shrines*, SGPC, Amritsar; K.L Tuteja, *Sikh Politics(1920-40)*, Vishal Publications, Kurukshetra, 1984; ;'jD f;zx i';a, nekbh w'ofunK dk fJfsjk;, nko;h gpbhe;/aBi, BthA fdZbh; Harbans Singh, *Heritage of the Sikhs*, Manohar, New Delhi, 1999 (First Published 1983), pp. 235-53; J.S. Grewal, *The Sikhs of the Punjab*, Cambridge University Press, New Delhi, 2002 (Reprint), pp. 159, 160; Ruchi Ram Sahni, *The Gurdwara Reform Movement and the Sikh Awakening*, n.p,1922.

- 10 jhok f;zx dod, w/ohnK e[M fJfsjk;e :kdK, gzBk,115-22.
- 11 T[jh, gzBk,136.
- 12 Joginder Singh, Punjabi Journalism (1900-1947): Issues and Concerns, Punjabi University Patiala, 2012, p.7.
- 13 jhok f;zx dod, w/ohnK e[M fJfsjk;e :kdK, gzBk, 123
- 14 For his biographical details, see, Joginder Singh, Sikh Leadership, pp. 314-15.
- 15 jhok f;zx dod, w/ohnK e[M fJfsjk;e :kdK, gzBk, 123
- 16 T[jh, gzBk, 126
- 17 T[jh, gzBk,126
- 18 ;'jD f;zx i';a, nekbh w'ofunK dk fJfsjk;, gzBk, 28,29
- 19 jhok f;zx dod, w/ohnK e[ZM fJfsjk;e :kdK, gzBk, 126,127
- 20 T[jh, gzBk,127. eJhnK B/ sK fJZE'A sZe efj fdZsk fe nzroIh je{ws dh oZfynk eoBk ykb;/ dk Xow j?: Joginder Singh, Punjabi Journalism, p.7.
- 21 jhok f;zx dod, w/ohnK e[ZM fJfsjk;e :kdK, gzBk, 127
- 22 T[jh, gzBk, 127.
- 23 Sumail Singh, Contesting Visions of Sikh Identity In Punjab: 1800-1930, Unpublished Ph.D Thesis, Jawaharlal Nehru University, New Delhi, 2007, p. 153.
- 24 Sumail Singh, Contesting Visions of Sikh Identity in Punjab, p.153. jhok f;zx dod, w/ohnK e[ZM fJfsjk;e :kdK, gzBk,127 128.
- 25 jhok f;zx dod, w/ohnK e[ZM fJfsjk;e :kdK, gzBk, 129
- 26 Sumail Singh, Contesting Visions of Sikh Identity in Punjab, p. 152.
- 27 jhok f;zx dod, w/ohnK e[ZM fJfsjk;e :kdK, gzBk, 131
- 28 T[jh, gzBk, 132

- 29 Sumail Singh, *Contesting Visions of Sikh Identity in Punjab*, p. 152.
- 30 jhok f;zx dod, w/ohnK e[ZM fJfsjk;e :kdK, gzBk, 132-35
- 31 T[jh, gzBk, 136
- 32 Sumail Singh, *Contesting Visions of Sikh Identity in Punjab*, p.153.
- 33 Ibid., p.153.
- 34 Ibid., p. 154.
- 35 jhok f;zx dod, w/ohnK e[ZM fJfsjk;e :kdK, gzBk,
- 36 Joginder Singh, *Punjabi Journalism*, p,11.
- 37 jhok f;zx dod, w/ohnK e[ZM fJfsjk;e :kdK, gzBk ; Joginder Singh, *Punjabi Journalism*,p,11.
- 38 jhok f;zx dod, w/ohnK e[ZM fJfsjk;e :kdK, gzBk, 136, 37
- 39 Joginder Singh, *Punjabi Journalism*,p,17; Dharam Singh, *Punjabi Khoj da Itihaas*, Punjabi Academy, Delhi, 2004, p.104. Phulwari and Central Punjabi Sabha were his twin efforts in Punjabi activism, which' provided the requisite space for Bawa Budh Singh, Ishwar Chander Nanda, Maula Bakhsh Kushta, Dhani Ram Chatrik and others to articulate a secular Punjabi identity, built around the Punjabi language: Sumail Singh Sidhu, *Contesting Vision Of Sikh Identity In Punjab*, p. 175.
- 40 jhok f;zx dod, w/ohnK e[ZM fJfsjk;e :kdK, gzBk, 151
- 41 T[jh, gzBk, 151
- 42 T[jh, gzBk, 151
- 43 T[jh, gzBk, 152
- 44 T[jh, gzBk, 153. For Details on Ghadar Movement, see, Harish K. Puri, *Ghadar Movement: Ideology, Organization, Starategy*, Guru Nanak Dev

University, Amritsar, 2013 (First Published 1983); jhok f;zx dod, rdo dh bj{
ozrh ejkDh, :{Bh;Nko, w[jkbh, 2016

45 Ujh , gzBk,155

46 Ujh , gzBk,155

47 T[jh, gzBk, 155

48 T[jh, gzBk, 156

49 T[jh, gzBk, 165; jhok f;zx dod, rKXh ih dhnK f;woshnK,
:{Bh;Nko, w[jkbh, 2016 (woB T[goKs), gzBk, 6

50 T[jh, gzBk, 166

51 T[jh, gzBk,167, 68

52 T[jh, gzBk,168 69

53 T[jh, gzBk, 170, 171

54 T[jh, gzBk, 179, 180

55 T[jh, gzBk, 180

56 T[jh, gzBk, 180, 181

سکھ یو سنگھ سوہل پروفیسر (سیواکت)، اتہاس و بھاگ، گورو نانک دیو یونیورسٹی، امرتسر (پنجاب)، بھارت ہن۔ نامور رسالیاں اتے پرسدھ رسالیاں وچ 140 توں ودھ کھوج پتراں، لیکھاں اتے کتاباں دیاں سمیکھیاواں دا سہرا اس دے سر ہے۔ اس کول 40 ایکسٹینشن لکچر ہن۔ اس نے 10 سیمینار اتے ورکشاپاں دا آؤجن کیتا ہے۔ اسدی دلچسپی دے کھیتراں وچ بستیوادی پنجاب دی سماجک اتے سبھاچارک تبدیلی اتے راجنیتک آرٹھتاشامل ہے۔ اسنے دمیکنگ آف د نڈل کلاسز ان دا پنجاب (1849-1947) اتے کریڈٹ، رورل ڈیٹ اینڈ دا پنجاب پیژینٹری (1849-1947) لکھیا ہے۔ اسنے تنّ مونو گراپھاں دا سماپدن کیتا ہے۔ اسنے 31 ایم پھل کھوج بنندھاں دے نال اکت درجن ڈاکٹریٹ تھیسس دی نگرانی کیتی ہے۔ اسنے اتہاس و بھاگ (2010-13)، سکول آف سوشل سائنسز (2008-13) اتے غدر لہر دے ادھمیں لئی چیئر، گورو نانک دیو یونیورسٹی، امرتسر (2015-17) دی اگوائی کیتی۔ اوہ اتہاس و بھاگ وچ کوآرڈینیٹر، (2013-15) SAP, UGC سی۔ اوہ پروفیسر۔ ان۔ چارج، پریس اتے پبلیکیشن بیورو، گورو نانک دیو یونیورسٹی، امرتسر (2014-15) سن۔ اوہ جرنل آف ریجنل ہسٹری (چار اٹک) دا سماپدک اتے جرنل آف سکھ اینڈ پنجاب سٹڈیز (بھاگ 26، نمبر 1 اتے 2، 2019)، کیلیفورنیا یونیورسٹی، سینٹا باربرا، یو ایس اے دا مہمان سماپدک سی۔

پنجاب پارٹیشن سنیما (1947-1971) دی مٹ سیکھیا

سکھریو سنگھ سوہل پروفیسر

1947 وچ پنجاب دی ونڈ ہنسنا، ڈر، غلبے، فرق، وچھوڑے اتے سمسیاواں دے اسٹنٹیشن تک حل داکیندرت روپک بن گئی ہے۔ بھارت اتے پاکستان وچ سماج وگیاہی اتے سرجنا تمک لیکھکاں نے اکت محاورے، مادھم اتے انوکول بندودی کھوج شروع کردتی جتھوں ونڈ نوں دیکھنا ہے۔ بھارتی اتہاس دالیکھن۔ (3) بھارت وچ سنیما بھائیچارے نے اس تراسدی دی پوری کھوج نہیں کیتی۔ ایہہ اکثر دوش لگایا جاندا ہے کہ یورپ وچ سر بناش دے سنیما دے چترن دی تلنا وچ ونڈ دے سنیما بارے اکت 'سموہک' بھلیکھا ہے۔ حالانکہ، اس نوں اکت سمیں وچ اکت وار پر سارت کیتا گیا سی۔ (5) اصل وچ، زما تا ونڈ اتے فلماں دی حمایت کرن توں جھجکدے ہن اتے سادو دھان ہندے ہن، خاص طور اتے جے ایہہ اکت عورت دے انوکول بندوتوں ہن۔ (6) اکت سبھیاچارک اتپادان وجوں سنیما اتے بہت پر بھاو پیندا ہے۔ بھارت اتے پاکستان دے لوکاں دی زندگی وی ایہہ اکت تھئیٹر دے روپ وچ اکت جنتک ستھان وچ جنتک سوگ دی سمبھادنا پر دان کردا ہے۔ ایہہ بھاوناواں اتے پروارک سبندھاں دے نجی کھیتر وچ بہت زیادہ نویشن کردا ہے۔ (7) ہر سال دوویں راشٹر اوہناں لکھاں لوکاں دے دکھاں نوں یاد کردے ہن اتے جشن مناوندے ہن اتے اوہناں نوں یاد کردے ہن جیہناں نے بریٹیش دی 'جلدی' اتے 'شرم ناک اڈان' دی اچھ قیمت ادا کیتی ہے، جیہناں نوں منیا جاندا سی۔ (8) مٹھی بھر فلماں نے ہنارے دے صدے نوں دوبارہ بنایا ہے اتے بہت گھٹ فلماں نے اس نوں گنہگار بنا لیا ہے۔ ایہہ محسوس کیتا جاندا ہے کہ سنیما دا اگھتی شالی مادھم اوہناں دکھاں نوں دل اتے روح نوں ادھار دے سکدا ہے جو ویکیتی اپنی چڑی اتے جھلدے ہن۔ 1971 دے بھارت-پاکستان یدھ دے انت تک سنیما، اکت پڑا جدوں درشکاں نوں بھارت اتے پاکستان وچ بنائیاں گئیاں فلماں تک پہنچ سی۔

میں: میموری، ہسٹری اتے سنیما

یادداشت اتے اتہاس پورک ہن۔ یاد کرنا اتے بھلنا آپسی سمیت ہن۔ میموری اکثر ملکیت ہندی ہے؛ اتہاس دی دیا کھیا کیتی جاندی ہے۔ حالانکہ، اتیت نال یادداشت دا سبندھ انت وچ بھاونامک ہے نہ کہ بودھک۔ (10) آدھونک تکنیکاں ساڈیاں یاداں اتے پرسارن نوں ڈیجیٹل روپ وچ ودھار ہیاں ہن۔ اس توں علاوہ، تکنالوجی سمیں نوں سکچت کر رہی ہے اتے دکھ-وکھ سمیں دیاں تصویراں اتے مدعیان نوں جوڑدی ہے۔ بھلن اتے یاد رکھن بارے سندر بھ سرکاراں توں اوہناں ویکتیاں دل بدل رہا ہے جو اکثر اتہاس دیاں سبھ توں سنوید نشیل گھٹناواں بارے سبھ توں مضبوط محسوس کردے ہن۔ اتہاس ہن اتیت نوں کچھ چھڈن والی اکت انومان دھارا نہیں ہے۔ اتیت درتھان وچ پہلاں نالوں کتے ودھ پھیلدا

ہے۔" (11) اصل وچ، یاد کھتی کھتی لئی سنگھرش ہے اتے بھوکھ دا فیصلہ کون کر دا ہے۔ سماجک اساری وجوں اتیت اتے ورتماں دا سبندھ ہے۔ اتیت اراجنیتک سنگھرش اتے گل بات دے ستھان 'وچ' ابھر دا ہے۔ (12) پر کریا وچ، اتہاسک یاد "شدھ" یادداشت نوں ختم کر دیندی ہے، اتے اکت ہو اتہاس بن جاندی ہے۔ ڈویر ناں وچ سیٹ کیتے گئے ہن کیونکہ ودھ توں ودھ یادگاری میموری ہندی ہے۔ اتہاس دے سنچاں دوارا اراجنیتک اتے یادداشت دا بد با ختم ہو جاندے۔ (13)

سنیما کجھ طریقیاں نال ویہویں صدی دا سبھ توں وڈا اتے سبھ توں ویاپک ویاکھیا تمک دستاویز ہے۔ (14) سنیما نوں اکت اتہاسک سروت منیا جا رہا ہے۔ فلم اتہاسک رکارڈاں وچ 20 ویں صدی دا 'انوکھا یوگدان' ہے۔ اتہاسک رکارڈاں وچ اسدا دکھن یوگدان ہے۔ (15) اصل وچ، سنیما ادوں پر سدھ ہو یا جدوں اتہاس نے اکت اکادمک وشے وجوں اکت پڑھے لکھے لوکاں اتے اپنی پکڑ مضبوط کر لئی سی۔ اس لئی، فلماں پردے اتے نویں اتہاس دے ابھرن دیاں سمبھادناواں نوں کھولھیاں ہن۔ فلم لکھتی اتہاس لئی سبھ توں وڈی چنوتی ہے۔ کیمرہ درشکاں اتے اکت کھتی شالی اتہاسک پر بھاد پیدا کر دا ہے۔ جنتک یادداشت دے ہت وچ وزوئل اتے لکھتی اتہاس وچ اکت نواں رشتہ ہے اتے اکت سماجک طور اتے ڈھکواں اتہاس ہے۔ (16) سنیما منکھ دے وچاراں دے شمشے وجوں چترکاری، سنگیت، نرت، تھئیٹر، ساہت اتے پراتن قلعواں نوں جوڑ دا اتے پھیلاؤندا ہے۔ آرکیٹیکچر ایہہ رچنا تمک پر گناوے دا سبھ توں پریرک اتے کل مادھم ہے، اصلیت دے نزدیکی پر جنن توں لے کے سبھ توں اسادھارن کلپنا تک۔ (17) سنیما نہ صرف سبھیاچار نوں درساؤندا ہے؛ ایہہ سبھیاچار نوں وی آکار دیندی ہے۔ فلماں لوکاں دے جیون نوں ڈھالن وچ اہم بھومکا نبھاندیاں ہن۔ پر چار دے اکت کھتی شالی سادھن دے روپ وچ اسدا مل دینا وچ لے سبھ توں ماننا پراپت ہے۔ (19) سنیما جنتک دکھائی یادداشت دی گل بات وچ مدد کر دا ہے۔ (20) کجھ طور اتے، سنیما منورنجن دا اکت سادھن ہے۔ ایہہ بہت زیادہ درشکاں نوں اپیل کر دا ہے۔ فلم وچ اکت و شیش اتے دھرم زچکھ اپیل ہے۔ (21) اکت وچار ہے کہ سنیما سماج لئی اکت جائز روپک ہے۔ ایہہ سماج نوں بہتر طریقے نال سمجھن وچ ساڈی مدد کر دا ہے۔" (22) اصل وچ، فلم اصلیت دے آیام نوں جوڑدی ہے۔ (23)

|| ڈاکٹر سنیما (1947-1971): اریلی پیٹرن اتے چنناواں

1940 دے دہاکے وچ، پنجاب دی راجدھانی لاہور، فلم بناؤن والے دوجے سبھ توں مہتوپورن شہر وجوں ابھریا سی۔ (24) بستیاوادی بھارتی سنیما بریٹیش سامراج دے سنیما دے مقابلے اکت "بچاؤادی سنیما" سی۔ (25) 1950 دے دہاکے دے شروع وچ، اکت نویں سنتتر سماج وچ سنیما دی بھومکا بارے ودھ رہی جا گروکتا سی۔ 1952 وچ، پہلا انتر راشٹری فلم پھیسیٹیول نوں دلی وکھے آجوت کیتا گیا سی۔ اسنے

بھارتی درشکال اتے فلم نرماناواں نوں اٹالوی اتے جاپانی فلماں داساہنا کیتا۔ (26) ونڈ نے جیون دے ہر کھیتر نوں پر بھارت کیتا۔ اس نے ویکتیاں، پریواراں، سماجاں اتے قوماں نوں ونڈیا۔ سنیما کوئی اپواد نہیں سی، 1947 وچ، لاہور، تیجے سبھ توں وڈے فلم کینڈر نوں اک بھاری جھکا لگا جدوں اداکار، نرمانا، نزدیک بھارت چلے گئے۔ بمبئی ول کوچ پہلاں ہی شروع ہو چکا سی۔ کوچ اٹل اتے اٹل بن گیا۔ (27) پلینسٹیک لئی ورتے جان والے گا نکال دی گنتی گھٹ گئی، کیونکہ بہت سارے گانک اتے سنگیت نزدیک پاکستان چلے گئے۔ (28) اصل وچ، بمبئی بھارتی فلم اڈیوگ لئی 'گوروتا دے کینڈر' وجوں ابھریا۔ ایہہ اک آدھونک بندرگاہ سی، یورپی پر بھاوا والا شہر۔ اس توں علاوہ، ایہہ 'دھارک جنون پرتی نرکھ' دکھائی دندا ہے۔ (29) اتہاس "ونڈ دی دکھائی، نسل کشی ہنسا دے ایچ' نوں پیدا کرن اتے اسے سمیں اس نوں دور کرن لئی کم کردا ہے"۔ (30) پاکستانی فلم اڈیوگ نوں تباہ کن انوبھو ہویا۔ سماج دے سماج تانے۔ بانے دا خور۔ ونڈ کارن اس نوں پونجی، کلاکاراں اتے تکنیشیناں دی گھاٹ داساہنا کرنا پیا۔ (31) سنیما گھراں وچ بھارتی فلماں دکھائیاں جانیاں رہیاں، اتے ریڈیو پاکستان نے بھارت۔ پاکستان یدھ تک پھامش (بینتی) پروگراماں وچ بھارتی گیتاں نوں چلایا۔ 1965 (32)

ہزارے نے میلیاں اتے تیوہاراں راہیں منائے جانے سانبھے پنجابی سبھیاچار نوں بھاری سٹ ماری۔ اس نے انونڈے بھارت دے دو پرکھ کینڈراں۔ ممبئی اتے لاہور نوں اجاڑ دتا۔ نور جہاں، ضیاع سرحدی اتے غلام محمد ورگیاں مہمان فلمی ہستیاں پاکستان لئی روانہ ہو گئیاں۔ کپور، ٹنڈن، چوڑہ، ساہنی، گلزار، گووند نلانی اتے ہور کلاکاراں دے لاہور توں ممبئی چلے جان نال بالیوڈ خوش ہو گیا۔ سعادت حسن منٹو بمبئی توں لاہور چلے گئے؛ اے کے ہنگل کراچی توں بمبئی۔ ونڈ دابی، آر۔ اتے زیادہ پر بھاویا۔ چوڑہ جو 1947 وچ لاہور وچ سی۔ (33) اس تبدیلی نے فلم اڈیوگ دا 'پنجابیکرن' ودھایا۔ (34) سفل مسلم نرمانا جویں کہ محبوب اتے شوکت حسین رضوی لاہور گئے اتے سٹوڈیو خریدے؛ دلکھ اتے شوری ورگے ہندو نرماناواں نے اپنے سٹوڈیو وچ دتے۔ گریش کرناڈا کہنا ہے کہ 1947 توں بعد بھارتی سنیما دے درشک اک اکھڑے ہوئے آبادی توں بنے ہوئے سن جو کہ ونڈ کارن شہراں وچ آگئے سن۔ (35) 1948 وچ، بمبئی دے مشہور میگزین پھلمینٹڈیا نے سنیما نوں 'اکت اجیہا مادہ سم کیہا جو ہو سکدا ہے اتے ہونا چاہیدا ہے۔ قوم دیاں اکھاں اتے کن'۔ اسنے سنیما لئی سر وچ بھومکا داد عوہ کیتا۔ (36) 1950 اتے 1960 دے دہاکے دا سنیما اکٹ پر سدھ ڈھنگ نال گمبیر ویشیاں نال نچھدا سی۔ پر میراگت اتے آدھونک دبدبے درمیان لکرا نال بھریا پروارک نالک۔ (37) امرتا پریتم، بھیشم ساہنی، خشونت سنگھ، رجندر بیدی، سعادت حسن منٹو اتے سیچھو دین سیف ورگے لیکھک اتے ناول کار، جیہناں نے ونڈ بارے

لکھیا، نوں وی اس دوران اجاڑے اتے صدے داسا ہننا کرنا پیا۔ بٹوارے (38) فلم ادیوگ داوادھا اسدی منتتا دی گواہی دندا ہے۔ 1930 دے اخیر تک، بھارت دنیا دا تیا سبھ توں وڈا فلم نرمانا دلش سی؛ اتے 1970 دے دہاکے دی شروعات تک، سبھ توں وڈا (39)

دستاویزی فلم دبریشیش اینپائران کلرنے ونڈ نال سبندھت قتل عام نوں ریکارڈ کیتا۔ اس نے اپنے تیار تھوادی چترن نال پوری دنیا دے درشکاں نوں حیران کر دتا۔ (40) ممبئی اتے کولکاتہ توں بعد، لاہور بھارتی اپ۔ مہاندیپ وچ سنیمادا تیا سبھ توں وڈا کینڈر سی۔ پاکستانی سنیمانے تن پڑا ویکھے: (i) سنگھرش پڑا (54-1948); (ii) مقابلے دا پڑا (65-1955) جدوں ایہہ بھارتی سنیمانال سدھے مقابلے وچ سی؛ اتے (iii) پیک پڑا (79-1966) جدوں بھارتی سنیماسنسر شپ ادھین آیا۔ پاکستانی سنیمانوں و پارک سفلتا ملی۔ (41) سنتتر بھارت دی پہلی پنجابی فلم چن دا پری میسر رتن سنیمان، میکلیو ڈروڈ، لاہور وکھے 6 اگست، 1948 نوں کیتا گیا سی۔ فلم دیکھن والے زیادہ تر پاکستان وچ رہ گئے سن، جدوں کہ فلم ادیوگ نوں چلاؤن والے لوک سن۔ لاہور توں بھارت آگئے۔ ایہہ اکت پریم نکون سی۔ ایہہ فلم اکتوبر وچ ممبئی وچ اتے نومبر 1948 وچ سٹی لائٹ سنیمان، امرتسر وچ رلیز ہوئی سی۔ ایہہ کافی ہٹ فلم سی۔ (42) فلماں جو لاہور وچ شروع ہوئیاں سن، ممبئی وچ پوریاں ہوئیاں سن۔ جسزیاں فلماں ممبئی وچ چل رہیاں سن، اوہ کدے ختم نہیں ہو سکدیاں سن۔ 1947 وچ روپ کے شورے دی آگوائی وچ فلم ڈاکٹر چن لاہور وچ مکمل ہوئی۔ ایہہ 1948 وچ چن دے روپ وچ رلیز ہوئی سی۔ (43) 1950 وچ، نور جہاں دے پتی شوکت حسین حیدر نے چن وے دانرمان کیتا جو پوربی اتے چچھمی پنجاب دوواں وچ اکت بھگوڑا سفلتا سی۔ حالانکہ، 1950 دے دہاکے دے ادھ وچ دوواں دیشاں وچ پنجابی فلماں دا عدان۔ پردان بند ہو گیا۔ (44) 1949 وچ لاہور فلم بنائی گئی۔ اس وچ سریلارومانس سی۔ ایہہ پاکستانی نسلی ہنسائے عورتاں دے اغوائے اوہناں دی سماجک سویکرتی نوں لیندی ہے۔ اسدی ویاپک طور اتے پرشناس کیتی گئی سی اتے اس توں بعد اسنوں بھل گیا سی ter. اے. کے. عباس نے اسنوں 'ہن تک بنائیاں سبھ توں مہتو پورن فلماں' وچوں اکت کہا۔ (45) 1954 وچ، فلم ناسٹک دانرمان کیتا گیا سی جس وچ ہیر ونے ونڈ دی دہشت وچ رت وچ اپنا وشواس گوادتا سی۔ ایہہ ونڈ دوار اجاڑے گئے اکت شرنا تھی پر یوار دے تزریریاں نال نچھٹیا گیا سی۔ (46) ایہہ ونڈ دے سمیں کھیڈے گئے انکھیتا اتے موت دے ناچ دی اکت کھتی شالی آلوچنا سی۔ (47) ایہہ ورتوں کرن والی پہلی فلم سی۔ سرحد دے دوویں پاسیاں توں لوکاں دے 'وڈے کوچ نوں دکھاؤن لئی' شرنا تھیاں دی دستاویزی پھٹیج۔ کوی پردیپ دا مشہور گیت "کتنا بادل گیا انسان" شرنا تھیاں دی اصل پھٹیج دی پچھو کڑ وچ چتریا گیا ہے۔ اس نے دھرم دے ناں اتے ہنسادی کھوج کیتی۔ ایہہ سنگٹھت دھرم اتے اس دے دربانان اتے گھناؤنی حملہ سی۔ (48)

پاکستان نے ترنت نویں سمیتھی داجواب دتا تے ونڈ توں پہلاں والے پنجاب اتے اس دے سنیکت سبھیاچار نوں یاد کیتا۔ اس دامقابلہ بھارتی سنیمانال سی۔ 1959 وچ، سیپھو دین سیف نے کرتار سنگھ دائرمان کیتا جو اکت ریکارڈ توڑ بلا کبیسٹر پنجابی فلم بن گئی۔ ایہہ پوربی پنجاب وچ وی اونا ہی پرسدھ سی جتھے ایہہ تن سالوں تک دکھایا گیا سی۔ ایہہ بلیک اینڈ وائٹ اتے پاکستان اتے بھارت وچ بنی پہلی ونڈ فلم سی۔ آئیڈیلک پنڈ لازمی طور اتے قصبیاں وچ شروع ہون والے ہنسک سنگھرش وچ کھچیا جاندا ہے۔ ایہہ فلم 1947 دیاں اصل زندگی دیاں گھٹناواں اتے آدھارت ہندواں، مسلماناں اتے سکھاں وچکار جھگڑیاں داورن کردی ہے۔ اکت مسلم سڑی نوں اکت سکھ لڑکے نے اغوا کر لیا ہے جسوں اس دے اپنے پتے کڑی دی عزت بچاؤن لئی مار دتا ہے۔ لڑکی نوں واپس پاکستان بھیج دتا گیا ہے۔ کرتار سنگھ دا بھرا شہر وچ فر تو ہسا وچ مارا گیا۔ ہسا پنڈ وچ وڑ گئی۔ فلم دا ہیر و کرتار سنگھ اکت معمولی اپرادھی ہے جسوں مسلمان پولیس افسر نے بچایا ہے۔ کرتار سنگھ دے دل وچ تبدیلی آئی ہے۔ اوہ مسلم پولیس افسر دی پریشانی نوں بچاؤندا ہے اتے اسنوں پاکستان بھیج دندا ہے۔ پاکستان وچ کرتار سنگھ دے لگاتار حملے شک پیدا کر دے ہن اتے اسنوں مار دتا جاندا ہے۔ (49) اشتیاق احمد اس نوں امر تر ضلع دے اکت پنڈ دی اصل جیون کہانی اتے آدھارت مندا ہے۔ (50) اصل وچ، فلم دا کیندری وشا امرتا پریتیم دے اج اکھاں وارث شاہ نو دا تھیم گیت چل رہا ہے۔ فلم دے نزدیک سیف امرتا پریتیم نوں نجی طور اتے جان دے سن اتے ادھناں نے ایہہ فلم اوہناں نوں سرپت کیتی سی۔ ایہہ فلم 'پنجابوادی سوخم پیشکاری' سی۔ ایہہ پنڈ شانتی دا نا پو ہے جتھے وارث شاہ دا گائون سادھک دوارا کیتا جاندا ہے۔ اکت وار ونڈیاں اتے دراراں وکست ہون توں بعد، ایہہ سبھ توں ودھ دردناک بن گیا اتے خون دی بھاونوں ودھادتا۔ (51) بھارتی سنیمانال دے اس کھیتر وچ آؤن توں پہلاں پاکستانی فلم وچ ونڈ نوں پہلی وار کھوجن دے طریقے دا ایہہ سبھ توں ودھیا نمونہ ہے۔ (52) ایہہ فلم پاکستانی فلم انڈسٹری دیاں سبھ توں ودھ کمائی کرن والیاں فلماں وچوں اکت سی۔ ایہہ پوربی پنجاب (بھارت) وچ لگاتار تن سال چلیا۔ 1965 دی بھارت-پاک جنگ دوران پاکستان وچ بھارتی فلماں اتے پابندی لگادنی گئی سی۔ (53)

ونڈ توں پہلاں دے بھارت وچ کے. آصف، کمال امر وہی اتے سوہراب مودی دوارا نرمت اتے نزدیکت اتہاسک اتے سماجک فلماں دی اکت شاندار شبلی سی۔ یگ بھاسکر 1947-62 دے وچکار دے سمیں نوں پہلا پڑا مندا ہے جو کہ ونڈ دے پرواس، اغوا کیتیاں عورتاں، بھارت اتے پاکستان دے راسٹر راجاں دوارا اوہناں دی رگوری دوارا پر بھادت سی۔ بچے ونڈ دا پردرشن کردے ہن۔ ریلوے اتے سٹیشن سبھ توں دکھائی، سبھ توں ودھ دردناک، اتے سبھ توں خون پر تیندھتا پراپت کردے ہن۔ ٹریناں مقابلے والیاں تھواں بن گئیاں۔ اس اتے پہلی فلم چھلیا (1960) سی۔ (55) 1961 وچ، بی. آر. چوڑہ، جولاہور توں پرواس کر گئے سن، نے دھر مپتر دائرمان کیتا۔ اس دائریشن اس دے چھوٹے بھرا ایش چوڑہ

نے کیتا سی۔ اس نوں ونڈ اتے بنی پہلی فلم منیا جاندا ہے۔ فلم 1925 وچ دلی وچ شروع ہندی ہے۔ ہندو اتے مسلمان آزادی دی لڑائی وچ اکجٹ ہن۔ 1946-47 دے سالوں وچ شانتی بھگ ہوئی۔ (56) فلم نے دھارمک کٹھن، کٹھن اتے فرقہ پرستی دے مدے نال نچھیا۔ اس نے سنیکت سبھیا چار دے اٹل پتن دا پتہ لگایا۔ اس توں علاوہ، ایہہ سیاسی سپیکٹرم دے سارے درگاں نوں پرگٹا دے دندا ہے۔ اکت مسلمان لڑکا ویاہ توں پیدا ہو یا اتے اکت ہندو جوڑے دوارا پالیا گیا۔ خون اتے وشواس دے مدعیوں نے تناء پیدا کیتا کیونکہ ایہہ ساہنے آؤندا ہے کہ پاتر دلپ، اکت کٹھن ہندو، جوہر مسلمان نوں پاکستان بھجین لئی درڑھ سی، نوں اکت بھیانک خلاصے داسا ہننا کرنا پیا کہ اوہ اکت مسلمان سی۔ سخت شہداں وچ اسنشلینا۔ فلم، اکت وپارک اسپھلتا، اکت سنتتر راشٹر راج دے اندر سمپر دانک سد بھاونائی اکت بھاون پورت اپیل دے نال ختم ہندی ہے۔ (58) ایہہ اکت دلیر فلم سی جس نے ونڈ دے غصے نوں درسا یا اتے باکس آفس اتے استھر ہنگار اپر اپت کیتا کیونکہ زخم ادوں بہت تازے سن۔ اس نے ونڈ وچ ہندو کٹھواد دے مدے نوں پیش کیتا۔ اس توں علاوہ، اس وچ محمد اقبال دی "سارے جہاں سے اچھا، ہندوستان ہمارا" شامل ہے۔ (59) فلم وچ ونڈ دے قافلے اتے ریلگڈیاں دے پرالیکھک پھینچ دی ورتوں کیتی گئی ہے جس نے ونڈ دا پر بھواتے وشالتا پیدا کیتی۔ (60) فلم دے نزدیک لیش چوڑہ، اس نوں ونڈ اتے فرقہ ہناسا نال سنیے دی شمولیت کیہا 'nce'۔ فلم اکت سنتتر راشٹر راج دے اندر سمپر دانک سد بھاونائی بھادک اپیل دے نال ختم ہندی ہے۔ (61)

پنجابی سنیما کدے دی ونڈ دے جھٹکے توں ابھر نہیں سکیا۔ (62) ونڈ دے وشے اتے ہور فلماں سن 1964 وچ توبہ جو لیس۔ اے۔ حافظ دوارا بنائیاں گئیاں سن؛ رضا میر دوارا ازمت 1967 وچ لکھوں میں ایک؛ حسن طارق دوارا 1968 وچ بیہن بھائی؛ 1977 وچ پہلی نظر۔ (63) حالانکہ، بٹوارے اتے نشچت فلم لکھوں میں ایک 'سی'۔ ایہہ ضیاع سرہادی دی کہانی داروپا تر ہے۔ (64) ایہہ کتھانک 1948 دے کشمیر وچ ونڈ دے کارن ہوئے فرقہ دنگیاں دے وچ گھڑیا گیا ہے۔ ایہہ اکت ہندو کڑی (شکنتلا) دے آئے۔ دو آئے گھمدی ہے جس نوں دنگیاں دوران اکت ہندو دوست دوارا اکت مسلمان دی دیکھ بھال وچ چھڈ دتا گیا سی۔ اس دوران مسلم پر یوار نے فرقہ چھڑا۔ دپھڑی وچ پتر نوں گوادتا۔ لڑکے نوں اکت پٹھان نے پالیا ہے۔ واستو وچ، شکنتلا نوں پیار ہو جاندا ہے جو اس دے پالک پتا، اکت مسلمان دا پتر نکھدا ہے۔ سٹ لگن کارن لڑکا اپنی لمبی یادداشت گواچکا سی۔ اسنے اپنی چھوٹی یادداشت گوادتی اتے لمی یادداشت حاصل کر لئی اس طرحاں ہندو لڑکی (شکنتلا) لئی اپنے پیار نوں بھل گیا۔ اس نوں بھارت لجا یا جاندا ہے اتے اکت ہندو لڑکے نال ویاہ کر لیا جاندا ہے جس نوں اکت مسلمان لڑکے نال اس دے پیار دا پتہ لگ جاندا ہے۔ اوہ مسلمان لڑکے نوں مارن دے ارادے نال سرحد اتے آؤن لئی بھاؤندا ہے۔ گولیباری وچ شکنتلا دی موت ہو گئی۔ فلم دا برتانت پوری طرحاں ونڈ دی کہانی

نوں روپمان کردا ہے۔ ایہہ ونڈ دے برتانت توں راجنیتک نوں گنجھل دار کرن والی اکت اتم شرینی وجوں پیار نوں درساوندا ہے۔ فلم نے پاکستان وچ اکت پنٹھ دادر جہ گرہن کیتا۔ (65) اس نوں اس دے ودیک تھیم لئی کئی وار مڑ پر درشت کیتا گیا سی۔ (66) پاکستانی فلم لکھاں میں ایک (1967) نے اکت پنٹھ دادر جہ پر اپت کیتا اتے اسدی کہانی نوں بھارتی فلماں جویں کہ مینا (1991) وچ دہرایا گیا۔ پنجر (2003) اتے ویر زارا (2004) (67)

III: پارٹیشن سنیمادے طریقیاں دی ونڈ

بھارت۔ پاک یدھ (1965; 1971) اتے بھارتی فلماں دے بایکٹ دے سدے نے پاکستان وچ فلم ادیوگ دی 'ہولی موت' کیتی۔ اس توں علاوہ فلم اکیڈمی دا کوئی سنکلیپ نہیں سی۔ اتھوں تک کہ 1970 دی اکواک ریگولیٹری سنسٹھائٹیشنل فلم ڈویلپمنٹ کارپوریشن نوں بعد وچ بند کردتا گیا سی۔ (68) 1971 توں بعد، پاکستان دا سنگھرشیل فلم ادیوگ 'سک' گیا، اتے سنیمیا 'بس الوپ ہو گیا'۔ مارشل لاء دے لمبے عرصے نے کلا تمک اتے سبھی چارک پرگٹاؤے نوں ہور زراش کیتا۔ (69) دھر مپتر (1961)، ویر زارا (2004) دی طرحاں اکت جماعتی کاروائی سی کیونکہ اس نے کوڑے کارگل سنگھرش توں بعد بھارت۔ پاک دے زخماں نوں بھرن وچ مدد کیتی سی۔ اس نے اس نوں 'سرحد دے دوویں پاسے رہن والے لوکاں دی ایکٹائی نمر شر دھا نجلی' کیتا۔

فلماں دی شیلی نے بھارت اتے پاکستان اتے بنگلہ دیش دے لوکاں دی پرسدھ مانسکتا نوں روپ دین وچ اکت سدیوی پر بھاؤ چھڈیا ہے۔ (71) ونڈ دے نال، بھارتی سنیمیا راشنر زمان دے اکت سموک۔ یتن وچ پھس گیا سی، جو چنوتیاں نال گل بات کرن والے برتانت پیش کردا سی۔ اتے اسدی آبادی داسا ہمناکرن والیاں چوناں۔ وناش کاری گھٹنا فلم زما ناواں دی کلپنا نوں اگت دیندی رہندی ہے۔ (73) ونڈ سنیمیا بھاوناواں اتے پروارک سبندھاں دے نجی کھیتر وچ بہت زیادہ نویش کردا ہے۔ ایہہ ایہہ وی درساوندا ہے کہ پرائیویٹ ڈومین سیاسی ہے۔ (74) ونڈ سنیمیا صدے نوں تماشے وجوں مناؤندا ہے اس طرحاں جویں کہ سنیمینک تماشہ اکت گلوبل میڈیا مارکیٹ دیاں منگاں دوارا چلایا جاندا ہے۔ ونڈ اتے پرسدھ سنیمیا نوں "اتہاس کرن" دے اکت ڈھنگ وجوں سمجھیا جاسکدا ہے۔ ایہہ درساوندا ہے کہ ایہہ "نازک اتہاس" وچ کویں شامل ہو سکدا ہے۔ (76) ونڈ دا صدمہ بہت زیادہ رہندا ہے؛ راشنر راج یاد کرن دی بجائے جشنائے اتے کیندرت کردے ہن۔ اس طرحاں، صرف مٹھی بھر فلماں ہی زمانے نوں مڑسرن جن اتے پیڑا نوں حاصل کرن دے یوگ ہوئیاں ہن۔ (77) ونڈ سنیمیا نے پنجاب دی بے رحمی نال واپر رہی دردشا، صدے اتے تراسدی نوں درسایا ہے۔ ایہہ نمائندگی دا اکت نواں روپ سی جس نے جنگ سوگ اتے راشنری داعوے دی آگوائی کیتی۔ حالانکہ

دوواں پنجاباں نے اس موڈ نوں ہنگارا دتا اتے فلماں نوں خوب ہنگارا ملیا۔ 1965 اتے 1971 دیاں بھارت-پاک جنگاں نے سنیمینک عدان-پردان نوں ڈو نگھئی سٹ ماری۔

نوٹس اتے حوالے

1. رنبیر سادار، بھارتی راشنری ڈی جیونی (1947-97)، سچ، نویں دلی، 2001، پنے۔ 22.
2. سلل مشرا، "1947 وکھن طور اتے دکھائی سی"، ڈٹریون، جالندھر، 12 ستمبر، 2021، پنے۔ 16.
- 3 آرتی سیٹھی، "دی سمسیا: سنیمادے سرکٹ" سیمینار، نویں دلی، نمبر 598، جون 2009، پنے۔ 12.
- 4 هولوکاسٹ میوریل میوزیم، واشنگٹن ڈی. سی. دے پرالیکھاں وچ 5000 تون دودھ دستاویزی اتے فلماں ہن۔ بھارتی فلم ادیوگ نے مٹھی بھر فلماں دتیاں ہن: شکنتلاراؤ، "سموہک امنیشیا: ونڈا سنیماکتھے ہے؟"، ڈٹریون، جالندھر، 17 اگست، 2007 حالانکہ هولوکاسٹ فلم آؤپٹ دے پچھے، فلم اتھارکار بھیم راج گرگ دا کہنا ہے کہ 1947 تون دیش دی ونڈا اتے آدھارت فلماں دی گنتی وچ وادھا اکٹ سواکتیوگ وادھا ہے: فلم اتھارکار بھیم راج گرگ نے ڈٹریون، جالندھر، 14 اگست، 2017 وچ لکھیا۔
- 5 اشتیاق احمد، بھارتی سنیمادچ ونڈ تون پہلاں دے پنجاب دایوگدان، آکار، دلی، 2022، پنے۔ 171-
- 6 نونکا سنگھ، "پارٹیشن، ووٹن اینڈ سنیمیا"، ڈٹریون، جالندھر، 20 مارچ، 2022، پنے۔ 1 (سپیکٹرم)۔ ایم. ایس. پرسدھ فلم گرم ہوادے زمانا، ستودا کہنا ہے کہ بہت سارے فلم زمانا، زمانا، اداکار ونڈ تون سدھے طور اتے پر بھادت ہوئے اتے سبھ کچھ گواچکے سن، اکت تھیم وجوں ونڈ تون چھوہن لئی تیار نہیں سن: سگاتا شریو اسر جو، "ساڈے بدھیجویی حالیہ اتھاس تون پریرت نہیں ہن"، آؤٹلک، نویں دلی، دول، XLV، نن.
- 33، اگست 16-22، 2005، p. 54.
- 7 گیتاوشونا تھن اتے سلما ملک، "پرسدھ سنیماراہن 1947 دی مڑ سیکھیا: بھارت اتے پاکستان دا تلنا تمک ادھنن"، آر تھک اتے راجنیتک ہفتہ واری، دول، XLIV، نن، 36، ستمبر 5، 2009، پی۔ 61.
- 8 سینٹلی وولپرٹ، شرم ناک اڈان: بھارت وچ برٹیش سامراج دے آخری سال، ادیوپی، آکسفورڈ، 2006. ایہہ وی دیکھو، ڈی. اے لوہ اینڈ ہادرڈ، ریسٹڈ (اینڈر)، آزادی، صدمہ، نرترتا: اتری بھارت اتے آزادی، سچ، نویں دلی، 1998.
- 9 نونکا سنگھ، "سیلوونڈ اتے ٹرومارینولڈ"، ڈٹریون، چنڈی گڑھ، 13 اگست، 2017، پنے۔ 8. ایہہ وی دیکھو، نونکا سنگھ، "پارٹیشن سنیمالیزاے کوشنری ٹیل"، ڈٹریون، جالندھر، مئی 19، 2024، پنے۔ 4 (سپیکٹرم)۔

10 ڈیوڈ ڈبلیو. بلائیٹ مارک اے۔ گرین دوار احوالہ دتا گیا، "یاد رکھن داگرٹڈ والا کاروبار: اتہاس، یادداشت اتے پراکھ"، آرکائیول مدعے، دول۔
28، نمبر 2، 2003-2004، پی۔ 96.

11 گیرٹ ڈبلیو. گونگ، "اتہاس دی شروعات: رنیتک مدعیاں نوں یاد رکھنا اتے بھلنا"، واشنگٹن تہاہی، دول۔ 24، نمبر 2، بسنت 2001، پنہ
48-45.

12 بی. اولسن، ان ڈینس آف تھنگز: آرکیولوجی اینڈ انٹولوجی آف آجیکٹ، الٹامیرا پریس، لیننیم، 2010، پی۔ 128.

13 میکس پیٹسی، "کریٹیکل تھیوری اینڈ پالیٹکس آف میموری"، فلاسفی ٹوڈے، دسمبر 2008، پی۔ 6.

14 رنیر سمدار، "دہسٹوریو گراپھکل اوپریشن: میموری اینڈ ہسٹری"، اکنامک اینڈ پولیٹیکل ویکلی، ممبئی، دول۔ XLI، نن۔ 22، جون 3، 2006،
پی۔ 2238.

15 آرتی سیٹھی، "دی سسیا: سنیما دے سرکٹ" سیمینار، نویں دلی، نمبر 598، جون 2009، پنہ۔ 12.

16 مارٹن جے۔ جیکسن، "اتہاس وچ فلماں دی بھوکھ دی بھومکا"، دہسٹری ٹیچر، دول۔ 3، نمبر 3، مارچ 1970، پی۔ 22.

17 ازردھ دیشپانڈے، "اتہاسک سروتاں جاں وکلیک اتہاس دے طور تے فلماں"، آر تھک اتے راجنیتک ہفتہ واری، دول۔ 39، نن۔ 40،
اکتوبر 2-8، 2004، پنہ 4455-56، 4458-4459، 1898 وچ، اکت روسی اتہاسکار نے سفارش کیتی کہ فلماں نوں "لمنی اتہاسک
ریکارڈ" وجوں سرکھیت رکھیا جاوے: مارٹن جے جیکسن، "اتہاس وچ فلماں دی بھوکھ دی بھومکا"، دہسٹری ٹیچر، دول۔ 3، نمبر 3، مارچ 1970،
پی۔ 22.

18 گیان داآند، بھاگ۔ 31، اورینٹل پبلیشنگ ہاؤس، لنڈن، 1987، پی۔ 1760

19 موتی گوکلسنگ، انڈین پاپولر سنیما: اے نریو آف کلچرل چینج، ٹریینٹھن بکس، یو کے، 2004، پی۔ 11.

20 بھارتی سنیما ٹو گراپھ کمیٹی دی رپورٹ، (1927-28)، سرکاری پریس، کلکتہ، 1929، پنہ 1-2۔ ایہہ وی دیکھو، پول وینڈر بلٹ، "فلماں
وچ اتہاسک سمگری دی ورتوں"، یونیورسٹی فلم پروڈیوسرز ایسوسی ایشن دا جرنل، دول۔ 13، نن۔ 1، پتھمبر 1960، پنہ 4-8.

21 ایرا بھاسکر، "پرسدھ فلماں اتے میل-سلاپ"، دکھنی ایشیا وچ میل-سلاپ اتے سپوزیٹم دی کاروائی: بھو-بھاگ دی کھوج، وسکوم، مارچ،

17-19، 2005، پنہ۔ 50.

- 22 وائی. اے. پھولجھوئے، ڈانڈین فلم: اے رویو، بے ریڈیو پریس، بمبے، 1939، پی. 6.
- 23 اکبر ایس. احمد، "بابے پھولجھوئے: سنیمائیز میڈیا پھر فار انڈین سوسائٹی اینڈ پالیٹکس"، ماڈرن ایشیئن سٹڈیز، وول. 26، نمبر 2، مئی 1992، پی. 289.
289. سنیمائیز امریکہ ویج میڈیا ادھنن پر وگرام دا حصہ بن گیا ہے۔ اسنے سنیمائیز سماجک تبدیلی دے اکت ریڈیکل سادھن وجوں دیکھیا: سمیتا چکرورتی، "ٹیچنگ انڈین سنیمائیز"، سنیمائیز جرنل، وول. 47، نمبر 1، پتھمبر 2007، پی. 105-06.
- 24 پال وینڈر بلٹ، "فلمائیں ویج اتھاسک سمگری دی ورتوں"، یونیورسٹی پروڈیوسرز ایسوسی ایشن دا جرنل، وول. 13، نمبر 1، 1960، پی. 5.
- 25 اشتیاق احمد، بھارتی سنیمائیز ویج وڈتوں پہلاں دے پنجاب دا یوگدان، پی. 18.
- 26 پریاجیکار، سامراج دے انت ویج سنیمائیز: برٹین اتے بھارت ویج تبدیلی دی راجنیتی، سیگل بکس، کلکتہ، 2007، پی. 236-238
- 27 بی. ڈی. گرگا، راج توں سوراج: بھارت ویج غیر-گلپ فلم، پی. 148. فلم اتھاسکاراں دوارا 1950 دے دہاکے نوں بھارتی سنیمائیز سنہری یگ انیا جاندا ہے: موتی گوکلسنگ، بھارتی پرسدھ سنیمائیز: سبھیچارک تبدیلی دا برتانت، پی. 17.
- 28 ہرچیت سنگھ، "پنجابی سنیمائیز"، اجیت (پنجابی)، 13 مئی، 2012، بمبئی چھڈن والے پرکھ ویکتیاں ویج بھائی دیبا، بھائی شیلا، نورجہاں، خورشید بانو، سورن لتا، آشا پوسلے، رانی کرن، خواجہ خورشید انور، لالاشامل ہن۔ یعقوب، ہسندین، غلام محمد، محمد اسماعیل، بھائی غلام حیدر امرتسر، ظہور راجا، ماسٹر غلام قادر، ہمالیہ والا، مسعود، الاؤالدین، ولی صاحب، اے. شاہ شکار پری، انوپ ضامن، داؤد چند، باباجی، اے. چستی، غوری عرف نظیر احمد غوری، حمید بانو، گیتا نظامی، مسعود پرویز، فروز نظامی، نصرت کاردار، سعادت حسن منٹو، رشید عطرے، زبیدہ خانم، منور سلطانہ، رفیق غزنوی، اتے استاد جھنڈے خان۔ لاہور توں بھارت ویج عبدل رشید قادر، ہیرالال، شیم، خریتی بھنگا، او. پی. نیر، اوم پرکاش، درگا موٹا، پران، او. سی. تلوار، کلدیپ کور، کرن دیوان، بلراج متہ، سرینا، جگدیش سیٹھی، ستیش بٹرا، باگھ سنگھ، رام اوتار، وسطی، منورما، پنڈت دینا ناتھ مدھوک، جے. کے. نندہ، رمیش ٹھاکر، ارملہ، رجندر سنگھ، شانتی پرکاش، بخشی، شیم سندر، رام لال، ارن آہوجا، آئی. ایس. جوہر، من موہن کرش۔ ہان، کمل کپور، کامنی کوشل، وینا، مہربانو، جے. ایم. درانی، سندر سنگھ، ایس. ڈی. نارنگ، امر ناتھی، اندرا بلی، اندرا بانسل، نٹی، جاکئی داس، سنیل دت، گوپال سہگل، ملک راج بکھا کھری، ایس. میندر، سردول کوٹرا، چمن لال شغل، دیوکار: مندیپ سنگھ سدھو، "ڈیٹھونڈے ونڈی

پنجابی فلم سنات، پنجابی ٹریبون، جالندھر، 31 جولائی، 2022، پنہ-7 (دستک)۔ ویرویاں وچ فلم کلاکاراں دے پرواس لئی دیکھو، اشتیاق احمد، ونڈ توں پہلاں دے پنجاب دا بھارتی سنیما وچ یوگدان، چو. 3.

29 بھگھا جھنگن، ”د سنگر، د سٹار اینڈ د کورس“ سیمینار، نویں دلی، نمبر 598، جون 2009، پنہ-60.

30 اکبر ایس. احمد، ”باسے پھلمز: د سنیما لیز میٹا پھر فار انڈین سوسائٹی اینڈ پالیٹکس“، ماڈرن ایشیئن سٹڈیز، وول. 26، نمبر 2، مئی 1992، پی. 290.

31 گیانیندر پانڈے، ری میسبرنگ پارٹیشن: وائلینس، نیشنلزم اینڈ ہسٹری ان انڈیا، سیوی پی، نویں دلی، 2001، پی. 45.

32 حمزہ راؤ، ”سٹ ا بھل“، دلیر پاکستان فلماں، ڈیلی ٹائمز، لاہور، 1 دسمبر، 2017 ایہہ وی دیکھو، اشتیاق احمد، بھارتی سنیما وچ ونڈ توں پہلاں دے پنجاب دا یوگدان، پنہ-165.

33 اشتیاق احمد، بھارتی سنیما وچ ونڈ توں پہلاں دے پنجاب دا یوگدان، پی. vi.

34 گیتا وشونا تھن اتے سلما ملک، ”پرسدھ سنیما راپن 1947 دی مڑ-وچار کرنا: بھارت اتے پاکستان دا تلتا تمک ادھسین“، اکنامک اینڈ پولیٹیکل ویکلی، وول. XLIV، نن. 36، ستمبر 5، 2009، پی. 62. ایہہ وی دیکھو، ضیاع اس سلام (ایڈ.)، ہاؤس پھل: ہندی سنیما دا سنہری گیگ، اوم بکس انٹرنیشنل، نوڈا، 2012.

35 ریپبل ڈوائر، لیش چوڑہ: بھارتی سنیما وچ پنجاہ سال، رولی بکس، نویں دلی، 2002، پی. 37.

36 کویتا دانیہ، ہنسک شروعات: ونڈ، لنگ اتے پوسٹ کلونیکل انڈیا وچ راشٹری سبھیاچار، ٹیمپل یونیورسٹی پریس، پھلاڈیلپھیا، 2011، پنہ 87، 116 |

37 بھاسکر سرکار، راشٹر داسوگ: ونڈ دے مد نظر بھارتی سنیما، اورینٹینٹ بلیکسوان، نویں دلی، 2010، پی. 56.

38 ضیاع اس سلام، ”جنتا دی انیم“، پھر ٹلائین، وول. 30، نن. 20، اکتوبر 5-18، 2013، پی. 24.

39 دسترت و شلیشن لئی، دیکھو، جسیر سنگھ، ہنس، صدمہ اتے نقصان: پنجاب دی ونڈ دی ساہک پر تیندھتا (1947)، انپرکاشٹ پیسج. ڈی تھیس، گورونانک دیو یونیورسٹی، امرتسر، 2009.

40 ششی کمار، ”کنٹریبلنگ انڈین سنیما“، پھر ٹلائین، چینئی، وول. 30، ن. 20، اکتوبر 5-18، 2013، p. 14.

41 بی. ڈی. گرگا، راج تون سوراج: بھارت وچ غیر-گلاب فلم، pp. 31-40.

42 گیتا وشوناتھن اتے سلما ملک، ”پرسدھ سنیما راہیں 1947 دی مٹ سیکھیا: بھارت اتے پاکستان دا تلنا تمک ادھسین“، آر تھک اتے راجنیتک ہفتہ واری، وول. XLIV، ن. 36، ستمبر 5، 2009، پی. 62.

43 فلم اتہاسکار بھیم راج گرگ ڈریون وچ، جالندھر، 14 اگست، 2017 فلم چن دانرڈیشن روپ کے. شورے نے کیتا سی۔ اس وچ مینا شوری، کرن دیوان، کلپ کور، اوم پرکاش، منجواتے گلاب دی کاسٹ سی۔ اس وچ تہا مگیٹکر دی آواز سی: ”1940 دے دہاکے دیاں پنجابی فلماں دی سوچی“، وکیپیڈیا، (23 مئی، 2024 نوں ایکسیس کیتا گیا)۔

44 مندپ سنگھ سدھو، ”دیشوند نے ونڈی پنجابی فلم سنت“، پنجابی ٹریون، جالندھر، 31 جولائی، 2022، پنه. 7 (دستک)۔

45 اوہ اتے اس دے پتی نے بمبئی چھڈ دتی۔ اسنے ہندی فلم زماناواں دے پچھے چھڈے گئے اکت سٹوڈیونوں حاصل کیتا اتے شاہنور سٹوڈیو لاناچ کیتا۔ 1951 دے اخیر وچ، نور جہاں اتے تہا مگیٹکر دوویں نو میمز لینڈ، واگھا بوڈر پوسٹ دکھے ملے اتے کچھ گھنٹے اکٹھے بتائے: پران نیول، ”نور جہاں اپنے گیتاں وچ رہندی ہے“، ڈریون، چنڈی گڑھ، 19 دسمبر، 2004

46 فلم دانرڈیشن ایم. ایل. آئند۔ ستارے کرن دیوان، نرگس اتے کلپ کور سن: کویتا دانی، ہنسک شروعات: ونڈ، لنگ اتے اتزی بستیاوا دی بھارت وچ راشٹری سبھیاچار، پی. 90.

47 ایہہ آئی. ایس. جوہر دوار اندر دیشٹ اتے لکھیا گیا سی؛ رما جوہر دوار اپنکلتھا۔ ستارے سن نلتی جیونت، اجیت، الہاس، راج مہرا، لیلیا مشرا۔ ایہہ پھلمسٹن لمٹڈ دوار اتیار کیتا گیا سی: کویتا دانی، ہنسک شروعات: ونڈ، لنگ اتے راشٹری سبھیاچار پوسٹ کلونینل انڈیا وچ، پی. 154.

48 اشتیاق احمد، بھارتی سنیما وچ ونڈ تون پہلاں دے پنجاب دا یوگدان، پی. 42.

49 ریپبل ڈوائر، پھلنگ دگوڈس: رلیجن اینڈ انڈین سنیما، رولٹیج، لنڈن، 2006، پی. پی. 138-139 اس نوں شروع وچ 1960 دے

دہاکے وچ پابندی شدا اتے ریز کیتا گیا سی: سکھپریت کابلوں، ”ٹربولینٹ ٹائیمز وچ سوال کرن والے وشواس: I. S. Johar's Nastik (1954)“، Cinestaan، 14، اگست، 2018 (آنلائین)۔

50 ایہہ سیچھو دین سیف دوارا لکھیا، زردیشت اتے نرمت کیتا گیا سی۔ اوہناں نے ایہہ فلم امرتا پریتیم نوں سرپت کیتی۔ سیچھو دین امرتا توں پر و اس کر گیا۔ اسنے جھکاء چھڈ دتا سی۔ ایہہ فلم پاکستان 'چ عید الاضحیٰ اتے ریز ہوئی سی۔ اس دے بول امرتا پریتیم، وارث لدھیانوی اتے سیچھو دین سیف دوارا لکھے گئے سن۔ اس دے ستاریاں وچ الاؤ دین، مسرت نظیر، سدھیر، لیلیا اتے عنایت حسین بھائی شامل سن۔ پنجاب کو یاں دی اکادمی (پاکستان) نے امرتا پریتیم نوں وارث شاہ، بلے شاہ اتے سلطان باہو دے مقبرے توں چادراں نال سمنانت کیتا: ہمائے وسین، ”فلم سکریٹنگ: ٹیلز آف پاکستان گونجے کرتار سنگھ“، ڈائیکسپریس ٹریبون، لاہور، 17 اگست، 2015 (آن لائن)۔ ایہہ وی دیکھو، ریجینالڈ میسی، ”امرتا پریتیم: اپنے پنجابی لوکاں دے دکھاں بارے بھاوک کوی“، ڈیگارتھ، لنڈن، 3 نومبر، 2005 (15 اگست، 2010 نوں ایکسیس کیتا گیا)۔

51 اشتیاق احمد، ونڈ توں پہلاں پنجاب دایو گدان ڈیان سنیمما، پی، 171۔

52 گیتا وشونا تھن اتے سلما ملک، ”پرسدھ سنیماراہیں 1947 دی مڑ-وچار کرنا: بھارت اتے پاکستان دا تلنا تمک ادھنیں“، اکناک اینڈ پبلیشکل ویکلی، ول، XLIV، نن، 36، ستمبر، 5، 2009، پی، 64۔

53 وناک رازدان، ”کرتار سنگھ (1959)“، اکناک اینڈ پبلیشکل ویکلی، 01 جولائی، 2014 (بلوگ)۔

54 اشتیاق احمد، بھارتی سنیمما وچ ونڈ توں پہلاں دے پنجاب دایو گدان، pp.vi, 171، ایہہ وی دیکھو، فلم اتھاسکار بھیم راج گرگ، ڈریبون، جاندر، 14 اگست، 2017 وچ۔

55 ایرا بھاسکر، ”پرسدھ فلماں اتے میل-ملاپ“، دکھنی ایشیا وچ میل-ملاپ اتے سمپوزیم: ٹونسری باسواتے ستوتی بھٹنا گردوارا پورٹ کیتی گئی بھومی دی پڑچول، ”پھار مولینگ ڈسکورسز: دمیزیا اینڈ انڈیا پاکستان رلیشنز“، وسکام سیٹی ورکنگ پیپر، 10، 02، پی، 117۔

56 پربھوت پرمار، ”فلماں اتے ونڈ: اتھاس دی ریلگڈی“، ڈریبون، چنڈی گڑھ، 5 اگست، 2007، پنہ۔ 1 (سپیکٹرم)۔

57 ایہہ فلم 26 جنوری، 1962 نوں مراٹھامندر وچ رلیز ہوئی سی۔ بی آر چوڑہ دنگیاں توں بچ گیا سی۔ اسنے دعوہ کیتا کہ اسنے سڑکاں اتے دنگے دیکھے اتے سکریں اتے دکھایا: ریچل ڈوائر، لیش چوڑہ: بھارتی سنیمما وچ پنجاہ سال، پنہ 53-54 نوں کاسنگھ، ”سیلو لوئڈ اتے ٹرو مار یٹولڈ“، ڈریبون، چنڈی گڑھ، 13 اگست، 2017، پنہ۔ 8۔

58 فلم داندیشن لیش چوڑہ نے کیتا سی۔ ایہہ اچار یہ چتر سین شاستری دے ہندی ناول داروپاتری اتے اخترا ل-ایمان دوارا لکھیا گیا سی۔ اس نوں سر بوتم ہندی فلم لئی راشتری پرسکار اتے اخترا ل-ایمان دوارا سروتم سنواداں لئی پھلپھیسر پرسکار ملیا۔ اس دی کاسٹ اشوک کمار، راجندر کمار، ششی کپور، مالا سنہا، من موہن کرشنا، نوپارائے: اے۔ پی۔ ایس۔ ملہوترا، ”بلاست پھروم دا پاسٹ: دھر مپتر (1961)، دہندو، چینئی، 5 فروری، 2010 سی۔ فلم جت گئی۔ ہندی وچ سروتم فیچر فلم لئی راشتری دا چاندی دا نگما: نوٹکاسنگھ، ”ٹرو مارینولڈ آن سیلولوئڈ“، ڈٹریون، چنڈی گڑھ، 13 اگست، 2017، پنہ۔ 8۔ ایہہ وی دیکھو، سدار تھ بھائی، ”رومانس توں ودھ: لیش چوڑہ نوں شردھا نجلی“، دہندو، چینئی، اکتوبر 22،

2010 |

59 دیپک مہان، ”ان لوڈ لو“، دہندو، چینئی، اکتوبر 26، 2012 | حالانکہ، در شک دور رہے کیونکہ 1947 دیاں یاداں اوہناں دے مناں وچ بہت تازیاں سن، سکرین اتے طرسر جیت ہون لئی بہت کمزور سن: بھاسکر سرکار، دلش داسوگ: ونڈ دے مد نظر بھارتی سنیمیا، پی۔ 122۔

60 ضیاع اس سلام، ”وبھاگ دے غصے توں رومانک سندھی تک“، دہندو، چینئی، اکتوبر 21، 2012 |

61 گیتا وشونا تھن اتے سلما ملک، ”پرسدھ سنیماراہیں 1947 دی مڑ-وچار کرنا: بھارت اتے پاکستان دا تلنا تمک ادھنیں“، اکناک اینڈ پولیٹیکل ویکلی، وول XLIV، نن۔ 36، ستمبر 5، 2009، پی۔ 63۔

62 بھاسکر سرکار، راشٹر داسوگ: ونڈ دے مد نظر بھارتی سنیمیا، پنہ 120-121۔

63 وشو بھارتی، ”1947 توں بعد، بھارت دی پہلی پنجابی فلم“، ڈٹریون، جاندر، 14 اگست، 2017 |

64 گیتا وشونا تھن اتے سلما ملک، ”پرسدھ سنیماراہیں 1947 دی مڑ-وچار کرنا: بھارت اتے پاکستان دا تلنا تمک ادھنیں“، اکناک اینڈ پولیٹیکل ویکلی، وول XLIV، نن۔ 36، ستمبر 5، 2009، پی۔ 62۔

65 نیٹ رابے، ”ساؤنڈ آف لولہوڈ: لکھوں میں ایک وچ 1947 دے ان کہے زخماں دی یاد“، 27، Scroll.in، اگست، 2017 (آن لائن)۔

66 فلم داندیشن رضامیر دوارا کیتا گیا سی اتے افضل حسین اتے رضامیر دوارا نرمت سی؛ اس دے ستارے سن شمیم آرا، اعزاز، تالیش اتے ساقی۔ ضیاع سرہادی 1958 وچ پاکستان چلے گئے۔ مارشل لاء دوران اوہناں نوں اتیاچار داسا ہمنہ کرنا پیا اتے اوہ لنڈن وچ سیٹل ہو گئے: گیتا وشونا تھن

اتے سلما ملک، ”پرسدھ سنیماراہیں 1947 دی مڑ سمیکھیا: بھارت اتے پاکستان دا تلنا تمک ادھنیں“، آر تھک اتے راجنیتک ہفتہ وار، بھاگ۔
XLIV, نن, 36, ستمبر 5, 2009, پی. 68.

67 حمزہ راؤ، ”ست اہل“، دلیر پاکستان فلماں، ڈیلی ٹائمز، لاہور، دسمبر 1, 2017

68 بھاسکر سرکار، راشٹر داسوگ: ونڈ دے مد نظر بھارتی سنیمیا؛ ایہہ وی دیکھو، رینوسرن، بھارتی سنیمیا دیاں 101 ہٹ فلماں۔

69 گیتا وشونا تھن اتے سلما ملک، ”پرسدھ سنیمادوارا 1947 دی مڑ سمیکھیا: بھارت اتے پاکستان دا تلنا تمک ادھنیں“، آر تھک اتے راجنیتک
ویکلی، وول. XLIV, نن, 36, ستمبر 5, 2009, پی. 62.

70 پاکستان نے شاندار ٹیلیویشن سیریل بنائے جیہناں نے پاکستان فلم ادیوگ دے تابوت وچ میکھاں مار دتیاں۔ اس توں علاوہ، شہری پنجاب وچ
اردودی پہنچ سمیت سی: اکبر ایس۔ احمد، ”بجے پھلمز: د سنیمالیز میڈیا پھور فار انڈین سوسائٹی اینڈ پالیٹکس“، ماڈرن ایشیئن سٹڈیز، بھاگ۔ 26, نمبر
2, مئی 1992, پی. 317.

71 دیک مہان، ”ان لوڈ لو“، دہندو، چینئی، اکتوبر 26, 2012

72 گیتا وشونا تھن اتے سلما ملک، ”پرسدھ سنیماراہیں 1947 دی مڑ سمیکھیا: بھارت اتے پاکستان دا تلنا تمک ادھنیں“، آر تھک اتے راجنیتک
ویکلی، وول. XLIV, نن, 36, ستمبر 5, 2009, پی. 62.

73 بھاسکر سرکار، راشٹر داسوگ: ونڈ دے مد نظر بھارتی سنیمیا، پی. 50.

74 نوٹا سنگھ، ”سیلولوئڈ اتے ٹروماریٹولڈ“، ڈٹریون، جالندھر، 13 اگست، 2017

75 گیتا وشونا تھن اتے سلما ملک، ”پرسدھ سنیماراہیں 1947 دی مڑ-وچار کرنا: بھارت اتے پاکستان دا تلنا تمک ادھنیں“، اکناک اینڈ پولیٹکل
ویکلی، وول. XLIV, نن, 36, ستمبر 5, 2009, پی. 69.

76 بھاسکر سرکار، راشٹر داسوگ: ونڈ دے مد نظر بھارتی سنیمیا، پی. 279.

77 گیتا وشونا تھن اتے سلما مالی

چیرمین دے ڈیسک توں پتر

سنیل بھائیادواراپی. ایچ. ڈی

اک دن میرا دوست دور-دراڑے پنڈ دے کولوں لنگھ رہا سی، اسنوں بہت پیاس لگی اتے اسنوں اک ٹٹی ہوئی چھت والی مٹی دی جھونپڑی ملی۔ جویں ہی اوہ اس دشاول و دھیا، اسنے دیکھیا کہ 90 دے دہاکے دے اخیر وچ اک بہت بڈھا ویکتی ٹٹے ہوئے منجے اتے بیٹھاسی۔ اس نے پین لئی پانی منگیا۔ اسنے اپنا ہتھ جھونپڑی ول دھایا اتے کہا کہ اتھے اک مٹی دا گھڑا ہے اتے تسیں اس وچوں پی سکدے ہو۔

جویں ہی اسنے اندر جا کے دیکھیا تاں ڈبہ اک صدی پرانا اتے بہت گندہ سی۔ اوہ پانی پین لئی لین توں تھوڑا جھجکیا۔ کسے طرحاں اسنے اپنی پیاس بجھاؤن لئی تھوڑا جیہا پانی لیا اس امید وچ کہ اسنوں اس دے سفر وچ پین والا پانی ددھیال جاوے گا۔

اوہ دھنواد نوٹ لے کے جان والا سی۔ اس بڈھے نے اسنوں آرام کرن لئی کہا۔ اس نے کہا، ”میری وٹ تینی بچے ہاں دے تے جرر ددھ جاں لسی دیندے۔ یہ سدا پنجاب دا سبق دستور ہے۔ مینوں افسوس ہے کہ میں تہاڈی مہمان مہمان نواز دادھیان نہیں رکھ سکیا۔ ایہہ ساڈے پنجاب دے سبھیاچار دے ورودھ ہے کہ کوئی وی ساڈے گھروں بناں کھانا لئے واپس پرت جاوے۔

پنجاب دے سبھیاچار بارے گل کرن والے بزرگ نوں دیکھ کے اوہ تھوڑا حیران سی۔ اس نے دھرم دا ذکر نہیں کیتا۔ ساڈی اکھوتی پیڑھی نے سبھ توں پہلاں کسے اجیسے ویکتی نال گل کیتی جس نوں کدے اپنے دھرم اتے آر تھک ستھتی دا پتہ سی۔ وتی ستھتی والے ویکتی دا نرنا کرنا وپارک سنسار دا اک تازہ آدھونک ورتارا ہے جو اسیں کچھم توں ادھار لیا ہے جسدی مالکی اتے دولت دے لابھ نقصان اتے ویاپک نر بھرتا ہے۔ ایہہ ساڈا قصور نہیں ہے کہ ساڈے دلش دی نیہہ دھرم اتے رکھی گئی سی اتے ساڈا سماجک میل-جول اسے نیہہ توں شروع ہندا ہے۔ بڈھے آدمی دے دھرم نوں جان کے اس دے من وچ تھوڑی جیہی پریشانی ہوئی۔ اسدی مالکی اسدی وتی ستھتی نوں درساؤندی ہے۔ اسیں کدے وی کسے ویکتی

نوں اسدی ادارتا، دیکھ بھال اتے سنوید نشیلتا دوارا نہیں پر اسدی سریرک اتے اس دے رہن۔ سہن دی شیلی نال ترنا کر دے ہاں۔ اوہ نال۔ منول نہ کر سکیا اتے اس نے جانچ۔ پڑتال کر دیاں اس نوں سوال کیتا، ”تسیں اپنی اکلتا وچ کیوں رہ رہے ہو؟ کوئی دی تہاڈے نیڑے نہیں ہے“

اسنے اکھاں منچ کے کہا، ”میں اپنی پتی اتے ماتا۔ پتاسمیت دو پتراں اتے دھیاں دے پر یوار نال رہ رہا سی۔ مینوں ایہہ زمین، اتے کھیت اپنے ماتا۔ پتا توں وراثت وچ ملے ہن۔ اکت وار بہت پہلاں اکت بھیڑنے اندروڑ کے میرے سارے پر یوار نوں مار دتا۔ کیا ایہہ اجارہ سی۔“

اس دیاں اکھاں مینوں سوال کر رہیاں سن، ”اوہ اجاڑا کی سی؟“ میں کیا ایہہ 1947 دی گل ہے جدوں انگریزاں نے سانوں آزاد کر دتا سی اتے اس دیش نوں چھڈن توں پہلاں پنجاب نوں دو حصیاں وچ ونڈیا سی۔ اکت نوں مسلماناں لئی پاکستان کیا جاندا سی اتے دو جا بہو گنتی ہندواں لئی بھارت۔“

اسنے سوال کیتا، ”کی گورے چلے گئے؟“ کی انگریز ایہہ دیش چھڈ کے چلے گئے ہن؟ میں ہاں وچ سر ہلایا۔ اس نے اگے اکتوں کہا۔ میں دسیا، 1947 ”وچ، تسیں اسے سال اس اجارے دا شکار ہو گئے ہو۔“ اوہ بہت ہولی۔ ہولی بولیا، ”کن واسال چل رہیا۔“ موجودہ سال کی ہے“

میں 2024 'کیہا اتے اس دے پر تیکرم دی اڈیک کیتی۔ ”میری طبیعت سانوں ترہ جاوی پہلی سی کوئی فرق نہیں پیا“ پر میری حالت اوہی رہی جو انگریزاں ویلے سی (- اوہ وشواش دے موڈ وچ نہیں سی کہ انگریز بہت پہلاں چھڈ گئے سن۔ ”آپے ہوں دے آون تھوڈے کر دے۔“ (جے ساڈے لوک راج کر رہے ہندے تاں اوہ انگریزاں وانگ دوہار نہ کر دے)۔ میں اس نوں دکھی نہ کرنا محسوس کیتا۔ میں سوچیا کہ ساڈے لوکاں نے ہر قسم دے ماڑے نیماں نوں پار کر لیا ہے اتے چھڈی وراثت دی پالنا کیتی ہے۔ جیکر تسیں کسے وی شاسک دی چڑی نوں کھر کدے ہوتاں اوہناں دی جیون شیلی دا آئندمانن لئی ساڈے سیاستدان اکت قسم دی شاہی ادا سین جماعت ہن۔

اوہ بہت درد وچ سی اتے اسدی ترس یوگ حالت نال اسدا دل دکھ رہا سی۔ اس نے بھاری من نال پچھیا۔ ”تسیں بھیڑ دے حملے توں بعد کسے ہور تھاں اتے کیوں نہیں چلے گئے؟“ اسنے کہا، ”میرے پرکھے... اتے میں اوہناں نوں اس دنیاں وچ اکتا کوں چھڈ سکدا ہاں۔ ایہہ میرا نیتک فرض ہے اتے ساڈے گرد آں نے سانوں بزرگاں اتے ہوراں دا شکار کرنا سکھایا ہے۔“

میں سوال کیتا، ”تسین جانڈے ہو کہ تسین کتھے رہندے ہو۔“ اس نے کہا، ”ایہہ میرا جدی اتے ساڈے گرداں داستھان ہے۔“

اس نے اپنی گل بات توں سپیشٹ کیتا کہ اوہ مسلم بھائیچارے نال سبندھت نہیں ہے۔ اسنے کہا، ”تھاڈی زمین پاکستان دے فیصلہ آباد وچ ہے اتے پہلاں لائل پور دے نام نال جانی جاندی ہے۔“

جوانی دے اتیت وچ کھسک کے اس دیاں اکھاں خالی ہو گئیاں اتے بھگت سنگھ دا گیت ”دے گورے کتیں آہی“... کیوں انگریز... بڑ بڑایا۔ میرے ماما۔ پتا دے نیڑے اتے کدے۔ کدائیں اس کھیت دا دورہ کیتا جتھے میں بیٹھا ہاں۔ اوہ میرے پتاجی نوں ”چاچا جی“!! انکل (!) کہہ رہا سی۔

میں چپ چاپ اس سکھ بزرگ نوں بھاری ہر دے نال چھڈ دتا جو دھارک آدھار اتے پنجاب دی ونڈ توں انجان سی۔

اوہدے دماغ وچ بڑ بڑائی جارہی سی ”گورے چلے گئے پر اسیں اوویں دے اوویں اوہ پے ہوئی ہیں۔ کوئی تبدیلی نہیں آئی“ انگریز سانوں چھڈ گئے ہن پر ساڈی سستھتی وچ کوئی بدلاہ نہیں آیا۔ اسیں اوہی ہاں جویں کہ اسیں بریٹیش سبیں وچ سی۔)

اس دے قدم بھاری سن اتے اوہناں سیاسی جماعتاں نوں گالھیاں کڈھیاں جو اپنی جیون شبلی دا آئند لین لئی جتنا دے شوشن دے فلسفے اتے چلن دے موڈ وچ رہندیاں سن۔ عام لوکاں دی بھلائی اتے ایچ پدھر دی کوئی چتتا نہیں۔ اس حاکم جماعت دا اوہی کردار ہے جو دو جے حاکماں دا ہے۔

اکت وار میرے پتاجی دے دوست ساڈے گھر آئے اتے اوہ مول روپ وچ ساڈے جدی پنڈ گجراں والہ دے رہن والے سن۔ پاکستان وچ . میں اوہناں نوں بہت اداس موڈ وچ پایا۔ اوہناں دے جان توں بعد میں اپنے پتانوں پچھیا، ” اوہ کدے خوش نہیں دکھائی دتے۔ اسنے کہا، ”اسدی اکلوتی دھی گجراں والہ وچ گم ہو گئی سی جدوں ستھانک پولیس نے اسنوں سسترتا اندولن دے کسے معاملے وچ پچھ گچھ لئی چنیا سی۔ اس نوں اوہناں دے گھروں اکت انگریز انسر دی نگرانی بیٹھ انچھاتی تھاں اتے لجا گیا اتے بعد وچ، اوہ اسنوں لبھن وچ اسپھل رہے۔ اوہ اپنی لہڑ عمر وچ سی، پڑھائی وچ ہشیار سی، اوہ اس دا ٹھکانہ جانن لئی ایچ ادھیکاری نوں ملن گئے۔

تھاڈی دادی اتے ساڈے پرپوار دے میمبراں داسر تھن کیتا گیا اتے جدوں اوہ اوچ ادھیکاریاں نوں ملن گئے تاں اوہناں دا کوئی سراغ نہیں ملیا۔ جتھے کدے کوئی کھندا تیری دھی درگی مورتی اس شہر وچ دیکھی سی۔ میرا دڈا بھرا اتے اسدا پتا اسنوں لبھن لئی دوڑے۔ ہر کوشش وار تھ ثابت ہوئی اتے اکت سال بیت گیا۔ ونڈ دا سال نیڑے آ رہا سی۔ پر اسدا کوئی سراغ نہیں۔

اکت وار میرا چھوٹا بھرا جو پنجاب یونیورسٹی دا ٹیچر سی، اس دی پر اپنی لئی سمنانت ہو یا، لاہور آیا اتے راوی دریا دے کنڈھے نوں دیکھن بارے سوچیا۔ اس نے دیکھیا کہ اکت لڑکی مانسک طور اتے وگڑی ہوئی حالت وچ بھیکھ منگ رہی سی۔ اس نے اپنی دھی دی موجودگی بارے اس دے مایاں نوں سوچت کیتا۔

اوہ آ کے اس نوں گھر لے گئے۔ اس دا کجھ مہینیاں توں علاج چل رہا سی اتے اس دے ماما۔ پتا چاہندے سن کہ اس دا ویاہ کسے نال ہووے۔ اوہ بالکل سادھارن کڑی سی پر ویاہ کرن توں انکار کردتا۔ اسدی ماں نے میری ماں نوں ایہہ کم سوچیا کہ اوہ ویاہ وچ اسدی ارچی دا کارن لھ سکے۔

میری ماں نے اسنوں کجھ دن ساڈے کول رہن لئی بلایا۔ اکت دن جدوں اسدا موڈ خوشحال پایا گیا تاں اسنے سوال کھڑا کیتا کہ اسنوں کی سوچیا گیا سی۔ اسنے کہا، ”بے بے، میں ویا کرن لئی نہیں۔ گوری پولیس ڈے اپھرن نئی منو تھالے ڈنڈے مار مار کے سانوں نں باڑی لکڑی نال صاد دیتا تے منو پاگل کر کے راوی دے کے کنڈے چڑدا۔ جدوں میں ہوش گوا بیٹھا تاں اوہناں نے بلدی سوئی نال میرے گپت انگ نوں ساڑ دتا) میری ماں گھنٹیاں بدھی روندی رہی اتے کھندی ”پتر جن دی رہ۔ توں میری دھی ہیں تیری ہندیں سدا نال رانی) ”میرے پتر! لمی عمرے جیو۔ توں میری دھی ہیں تے ہن ساڈے نال رہیں۔ (دوویں گھنٹیاں بدھی روندے رہے۔ اسنے سراپ دتا ”گورین دا خاک نہ رہے۔ میری دھی دی چندڑی برباد کر دیتی۔) انگہ نہ برباد ہو جان۔ اوہناں نے میری دھی دی زندگی خراب کر دتی۔)

اوہناں نے ونڈ توں پہلاں گجراں والہ چھڈ دتا اتے ساڈے پرپوار نوں بہت بعد وچ امید سی کہ ایہہ دنگے متھے سمیں تے گھٹ جائنگے اتے اسیں پہلاں وانگ ہی جوئندے رہائنگے۔ اوہناں دی امید غلط ثابت ہوئی اتے ستمبر 1948 وچ اکت سال بعد گھر چھڈ دتا۔

میں دونوں جواناں دا پوڈکاسٹ سن رہا سی جو سال 2024 وچ بریٹیش شاسن دے گمبیہر معاملے بارے خوشی دے موڈ وچ گل کر رہے سن کیونکہ بریٹیش دی آلوچنا کرن وچ کوئی وی گمبیہر نہیں سی۔ اوہ تیبہ دے دہاکے دے اخیر وچ سن اتے اوہناں دی گل بات توں میں محسوس کیتا کہ اوہناں دے پریوار وچوں کسے نے وی آزادی دی لڑائی وچ حصہ نہیں لیا اتے نہ ہی ونڈ دا شکار ہویا۔ سبھ توں چنگی گل ایہہ ہے کہ اوہناں دے جدی علاقے نے کدے وی آزادی سنگرام دی کوئی نشانی نہیں دیکھی، سگوں اس علاقے دے لوک انگریزاں دا ساتھ دے رہے سن اتے اوہناں دی سرپرستی دا آندمان رہے سن۔ اوہناں نے آزادی دے سنگھرش بارے کسے کتاب دا ادھین نہیں کیتا۔ اوہ دیش دے اس حصے نال سبندھت ہن، جس نے کدے آزادی دے سنگھرش دی اگ نہیں دیکھی اتے نہ ہی کسے نے سنگھرش وچ حصہ لیا ہے۔ اوہ اصل بریٹیش شاسن بارے انجان سن اتے موبائل فون کلینگاں دے سروت بارے سستی گیان رکھدے سن۔ اگ انگریزاں دی تعریف وچ بکواس کردا رہا اتے دوجا ایہہ کہہ کے سمرتھن کر رہا سی کہ ”جلھیانوالا باغ نوں بھارتیاں نے ماریا سی اتے انگریزاں نے گولی چلاؤن دا حکم دتا سی۔ تسیں انگریزاں تے کیوں دوش لگا رہے ہو؟ اوہ بھارت وچ عالیشان جیون شیلی بتیت کر رہے سن اتے اوہناں نے کدے وی کچھ نہیں کیتا۔ اوہناں دا کم آرڈر پاس کرنا سی۔ اس دا دوش بھارتی ہی ہے۔“ میں اس گل نال سمت ہاں کہ پہلی وار پولیس سنکاپ نوں قانون اتے دوستھائی رکھن لئی عام لوکاں لئی اچ جاتی دے لوکاں دی بھرتی کر کے پیش کیتا گیا سی۔ ایہہ پنجاب توں بہت دور دکھن وچ اگ ستھان سی۔ پنجاب آزادی دی لڑائی لڑ رہا سی اتے باقی حصے آزادی اندولن توں گھٹ پر بھادوت ہوئے سن۔ شروعاتی دنوں وچ پولیس ایکٹ 1861 دی انہوند وچ بریٹیش نے اچ جاتی دے ستھانک لوکاں وچوں کر چاری بھرتی کیتے۔ انگریزاں نے پایا کہ اچ بھائیچارے دے لوک بیٹھلے اتے حاشیے دے لوکاں پر تپنی انے بے رحم سن کہ اوہناں نوں قانون دے ادھین لیاؤن لئی پولیس ایکٹ 1861 بناؤن لئی مجبور کیتا گیا سی اتے اوہ کم نہیں کرن لئی جو اوہ کرنا چاہندے سن۔ کمیٹی دی رپورٹ دے پہلے پنے تے پہلی لائن ہے، 'ایہہ بریٹیش سرکار دی کلپنا توں پرے ہے کہ کوئی وی اپنے لوکاں نال اینا بے رحم کوں ہو سکدا ہے اتے اوہناں نوں بریٹیش سرکار دے حکماں دی پالنا کرن لئی اسیں پولیس ایکٹ 1861 بنا رہے ہاں'...

میں اوہناں دے سستی گیان توں حیران سی پر اس وشے تے اگ ادھیکار وچوں پیش کیتا۔ اگ گل ایہہ سی کہ اوہناں دا کتھا پہلی وار سنن والیاں نوں قائل کردندا سی۔ ایہہ مینوں ستادھاری پارٹی دے ایجنڈے نوں لے کے جا پدا سی جس نے کدے وی آزادی سنگرام وچ حصہ نہیں لیا

سی، سگوں آزادی سنگرام دے سمیں اپنے نیتاواں دوارا بنیتی کیتی سی کہ 'بے تسیں اس دیش نوں چھڈو گے تاں اسیں انا تھ ہو جاواں گے' ef ... نوں بے اثر کرن دا دیش سنترتا سنگرام وچ کانگرس دی بھومکا دا قلعہ اتے اوہناں سالان وچ غیر-بھاگی داری والی موجودہ بھومکا دی اگوائی کرنا۔

اوہ بھل جاندے ہن کہ جلیھیا نوالا باغ وچ جہزل ڈائر موجود سی اتے اس دی نگرانی کیتی گئی سی۔ اس نے بندو کدھاریاں اتے ٹینک نوں باہر نکلن والے گیٹ 'تے اجبھی تھاں 'تے رکھیا، جتھے کوئی وی بچ نہ سکے۔ اسدا دیش بھارتیاں نوں سبق سکھاؤنا سی اتے سپیشٹ سنڈیش سی کہ 'دوبارہ اجیہا کرن دی ہمت نہ کرو' اتے اسنے پچیاں نوں مارن وچ وی نہیں بخشیا۔ جلیھیا نوالا باغ دے آئے۔ دوآلے کوئی چار دیواری نہیں ہے پر گھر دے پچھلے حصے دی اپجی کندھ 'باغ' دے آئے۔ دوآلے نال-نال جڑی ہوئی ہے، جس نال قدرتی اپجی-اپجی چار دیواری بندی ہے۔ اتھے اکت پرولیش دوار سی اتے اوہ باہر جان دا گیٹ وی سی۔ میری نانی نے اس اگت وچ اپنے پتی نوں گوادتا سی پر اسنے سو توں ودھ زخمیاں اتے مرے ہوئے لوکاں نوں اکلے ہی سرکھیت تھاں 'تے چکت لیا۔

اس توں بعد گجر نوالا نے بھیڑ نوں قابو کرن لئی جلیھیا نوالا دکھے بریشیش شاسن دے ورودھ گولباری کیتی بریشیش رائفل ایئر فورس نے غصے وچ آئی بھیڑ نوں گولی مارن لئی اکت ہوئی جہاز دی در توں کیتی اتے بریشیش افسراں دوارا کئی گیڑاں وچ کئی ویکتیاں نوں مار دتا۔

سنترتا سنگرام وچ پنجاب دی بھاگی داری لگ بھگ 85% اتے بنگال وچوں 10% اتے باقی بھارت وچوں 5% سی۔ 85% توں ودھ پنجابی پھانسی 'تے لٹکا دتے گئے اتے 'کلپانی' انڈیمان نکو بار گولا کار جیل سمندر نال گھری (سخت قید ہوئی)۔

انگریزاں دے تشدد دے کم نوں پنجابی اتے بنگالی توں بناں بھارت دا کوئی ہو رہا نہیں چار انہیں سمجھ سکدا۔ اوہ نوٹا لھیا وچ رہندے ہن۔ انگریزاں دے ہتھوں پنجابیاں نے کی سنتاپ بھو گیا ہے، ایہہ اوہناں دی کلپنا توں پرے ہے۔ مینوں مان ہے کہ گجراں والہ توں مہاراجہ رنجیت سنگھ دی موت توں بعد اتے انگریزاں دی اکت دہاکے دی غلامی توں بعد پنجاب دے لوکاں نے انگریزاں توں آزاد ہون لئی ویاپک اندولن کیتے، پنجاب انگریز حکومت دوارا تجبہ کیتا گیا آخری راج سی۔ ایہہ پنجاب ہی سی جو کجھ دہاکیاں تک غلام رہا پر انگریزاں نے اپنے نیماں وچ پنجابی دے اندولن دا لگاتار ساہمنہ کیتا۔ بھارت دے ہو حصے اکت ہزار سال توں ودھ سمیں تک مغلان توں انگریزاں تک لگاتار ودیشی شاسن ادھین رہے۔

وڈتوں پہلاں پنجاب دے پنجابی صدیاں توں ہنوں کسے ماڑی اچھا دے رہے سن۔ لڑائی دے کارن دی کہاوت ہے جر (اچل) (جورو عورت) (اتے زمین) زمین (ایہہ کسے نال لڑن دے کارن ہن پر کدے شکار نہیں ہندے۔ ہزارے دے دنگیاں نے اس پرانی کہاوت نوں غلط ثابت کر دتا ہے اتے اکت نوں پہلو جڑ گیا ہے جتھے دو بے دھرم دی موجودگی نوں صاف کرن دے کم کارن اکت دو بے دی ہتیا کیتی گئی سی اتے عورتاں، اچل اتے زمین اصل شکار سن پر کارن ثابت نہیں ہوئے۔ لڑائی

ایہہ ساڈے اکھوتی لیڈراں دی مور کھتا ہی سی، جیہناں نے وڈتوں روکن وچ کوئی بھومکا نہیں بھائی سگوں ایہہ اندولن کر دے رہے کہ 'دو بے بھائی چاریاں دے راج وچ ساڈا بھائی چارہ سرکھیت نہیں ہے'۔ مسلم لیگ اتے ہندو مہاسبھا دے نیتاواں نوں کدے اکت گھنٹہ وی جیل نہیں بھیجیا گیا اتے انگریزاں دی سرپرستی دا آئندماندے رہے جدوں کہ کانگریسیاں نوں لے سمیں تک جیلھاں وچ ڈکیا گیا۔ کانگریس دی آزادی دی منگ دا مقابلہ کرن لئی مسلم لیگ اتے ہندو سموہ انگریزاں دی سرپرستی دا آئندمان رہے سن۔

سنترتا سنگرام دوران پنجاب دی لیڈرشپ دیوالیہ ہو گئی سی اتے ایہہ پر تیبب 2024 دی لیڈرشپ وچ اچے وی دکھائی دندا ہے۔ پنجابی عام لوک اپنے آزادی سنگرام وچ ایماندار سن اتے اوہناں نے انگریزاں نوں اپنے راج وچوں باہر کڈھن لئی پوری طاقت نال لڑائی لڑی سی۔ ایہہ سنترتا سنگرام کھ طور اتے پنجابی لڑدے ہن اتے ایہہ اوہناں دے سبھا وچ ہے کہ کسے نوں طاقت اتے اپنی مرضی دے وردھ راج کرنا نہیں ہے۔

سکندر نوں بادشاہ پورس دوارا روکیا گیا سی، شاہ ابدالی نوں مہاراجہ رنجیت سنگھ نے ہرایا سی اتے مغل شاسک سکھ گرواں دی حاضری توں لگاتار پریشان سن۔ دلا بھٹی دی گتیو دھی نوں قابو کرن لئی اکبر نوں پندرہ سال لاہور وچ ڈیرے لاؤن لئی مجبور کیتا۔ گورو گوبند سنگھ جی نے کدے وی اپنے راج دا اعلان نہیں کیتا پر مغل راج سمیں پنجاب اتے آس پاس دے وڈے حصے وچ اوہناں دے شہد راج کر رہے سن۔ نظام لوہار نوں انگریزاں نے ڈاکو قرار دتا سی پر اوہ پنجاب دا سنترتا سینانی سی۔ نظام نے برطانوی افسر نوں مار مکایا جس توں بعد اوہ اکالی بھرا لہر دے دوویں پر کھ سر تھک جیت سنگھ اتے ملکیت سنگھ نال جڑ گیا۔

اتہاسکاراں نے آزادی دی لہر نوں 1857 توں طے کیتا۔ پنجاب دی بھومکا بہت مہتو پورن ہے کیونکہ بہو۔ گنتی پنجابی آزادی گھلائیاں نے آزادی دی لڑائی لئی اپنیاں جاناں قربان کیتیاں ہن۔ کولاہر، 1902 دا پنجاب داکسان اندولن چا چاجیت سنگھ دی گوانی وچ لائل پور توں، اکالی لہر، باہر نکالی، مہنت توں گردوارہ لہر دی مکتی، پر جامنڈل، غدر، کمیونسٹ، رولٹ ایکٹ، جلیہا نوالا باغ، آزاد ہند فوج، بھارت چھڈو اندولن اتے کئی۔ انگولے ناکاں نے آزادی دواؤن وچ اپنی بھومکا جھائی۔

اکت دن اکت وٹھے ہوئے پر یوار دے اکت پیڑت نے مینوں پچھیا، 'کی تسیں دنگیاں توں بعد دی ہنسا، قتل عام، قتل عام، اتھوں ہکت کہ وٹڈ دوران معصوم بچیاں نوں مارن وچ وی بخشے نہ جان دے کارناں دا پتہ لگا سکدے ہو، دوواں پاسیاں توں بھاری پرواس دی گواہی دتی گئی سی۔ زندگی؟'

میں کیہا، پہلاں پنجاب کول صحیح آگونی نہیں ہن۔ دھارمک پچھو کڑوالے لوک سوئے۔ شیلی دے آگونی بن گئے اتے اوہ اپنے لوکاں دے ہتاں دی راکھی لئی راجنیتی اتے گل بات دی کلابارے کجھ نہیں جاندے سن۔ اوہ سمیت دھارمک پرچار گیان سی۔ اوہناں دی چرچہ داکیندری دھرا دھرم سی، لوکاں دے ہتاں دی راکھی اتے اوہناں نوں ترقی دے راہ اتے پاؤن دی راجنیتی غائب سی۔ 'مڑتو کر کھوٹی دھرم تے کھلو جان دی سی۔' (جدوں وی اوہناں دی چرچہ دارم دھرم اتے کیندرت ہو کے سماپت ہو گیا (آخر کار ایہہ دھرم اتے وٹڈ داروپ دھارن کر گئی۔ عام لوک کسے دی قیمت اتے انگریزاں دی غلامی توں چھٹکارا پاؤن لئی اتشاہت سن۔

اکت وار دھرم دے آدھار اتے بٹوارے دا فیصلہ ہو گیا تاں بہو گنتی والے کھیتڑ کوئی ہور دیش ہووے گا پر اس نوں کوں لاگو کرنا ہے اس بارے کوئی خاکہ نہیں سی۔ ایہہ راج تتر ہی سی جس نے ستادے تبادے لئی دووکھ-وکھ راجاں دی سر جتا سمیں ہسناؤں سپانسر کیتا سی۔ اوہ اپنے نیتاواں نوں جتنا لئی سویکار یوگ سچے نیتاواں وجوں ستھاپت کرنا چاہندے سن۔ اوہناں نے ہناں کسے نیتا دے اسرکھیت عام لوکاں وچ ڈر پیدا کرن لئی افواہ پھیلاؤن دے چنگی طرحاں پرکھے ہوئے سادھناں دی ورتوں کیتی۔ ویکتی وکھو-وکھرے ڈراں وچ جی رہے سن اتے اسدا مقابلہ کرن لئی اوہناں نے اوہناں حالات وچ جو محسوس کیتا اوہ پھیلاؤنا شروع کردتا۔ اکت ویکتی دوارا افواہاں دے روپ وچ ڈر نوں باہر کڈھنا اپنے سکھر اتے سی اتے اس دے انت داکوئی سنکیت نہیں سی۔ ایہہ سمیں دے نال ودھدا جا رہا سی۔ راج دے پلیٹ فارم اتے اک نیتا دی اچانک اپیل نے ترنت شانتی اتے شانتی لئی واپس آگیا اتے عام لوکاں نوں بھروسہ دوا یا کہ اوہ ساڈے نیتا ہن اتے اوہناں دے ادھین اسیں سرکھیت ہاں۔ اوہ چنے ہوئے نیتا نہیں

سن پر جتنا لئی اسدی اگوائی سویکار کرن لئی تیار کیتے گئے سن۔ جتنا دوار رسمی طور 'تے چنے گئے نیتاواں دی غیر۔ موجودگی وچ ایہہ ہنساواکٹ سندھی جو جنگ نیتاواں نوں ستھاپت کرن لئی ورتیا گیا سی جو گزٹروالے سمیں وچ سرکھیت ڈھنگ نال سفر کر سکدے سن۔ ایہی تکنیک سال 1984 وچ دیکھن نوں ملی جدوں بھارت دے چنے ہوئے پردھان منتری نوں اس دے گارڈ دوارا مار دتا گیا سی اتے اس دے پترنے اسدی ماں دی ذمہ واری سنبھالی سی۔ اس سمیں راج دی مشینری اتے وفاداراں نے ویش بھائیچاریاں نوں نشانہ بنا کے راج۔ پروجت ہنسا نوں انجینئر کیتا سی۔ راج دے پلیٹ فارم توں اک نیتا وجوں پتر دی اپیل وگڑیا سماں بعد شانتی ول پرتا شروع کر دیندی ہے۔ ایہی تکنیک سال 1973 وچ نکسلی لہر نوں کنٹرول کرن لئی ورتی گئی سی۔

تیجا، سبھ توں مہتوپورن کارک میرے پتادی پر کلپنا سی۔ عام طور 'تے اک مسلم بھائی چارا بھاری قرضے بیٹھ سی اتے جو اوہ سخت محنت توں بعد کما رہا سی، اوہ اپنے قرضے دے ویاج لئی ہندو شاہوکار نوں ادا کیتا گیا سی۔ زیادہ تر زمیناں سکھاں دے ہتھاں وچ سن اتے مسلمان اپنی روزی۔ روٹی لئی حاشیے 'تے مزدور سن۔ سماجک پدھر 'تے اک ہور اپمانجک کارک 'اس بھانڈے نوں سانجھانہ کرنا جس وچ اوہ پیندے ہن جاں کھاندے ہن جاں پہنچ سمیت سی پر بہت گھٹ 'موقعییاں 'تے ڈرائنگ روم تک رسوئی تک نہیں '۔ کوئی وی پریوار اجیہا نہیں سی جتھے سماجک میل۔ جول دل توں دل تک سی، سگوں اوہناں دی جیونیشلی خاص دھرم دی پالنا کرن دی اوہناں دے دماغ وچ اک وڈی رکاوٹ سی۔ پنجاب وچ اسلام دی شروعات ویلے دھرم کوئی مدعا نہیں سی اتے نفرت دا کوئی معاملہ نہیں سی۔ سمیں دے نال اوہناں دی مانسکتا بن گئی اتے دکھ۔ دکھ دھرم دے سماجک میل۔ جول نوں کمیونٹی پدھر تک سمیت کر دتا گیا۔ سماجک سماگماں داسا نچا کرن اوہناں دے بھائیچارے تک سمیت سی اتے جو وی ویکتی سماجک سیماواں دیاں رکاوٹاں دی اس سیما نوں توڑن دی کوشش کردا سی، اس نال ہنسا نال وہار کیتا جاندا سی۔ ایہہ پاڑا دھارک پرچارکاں کارن ودھدا گیا اتے آخر کار دھرم۔ ادھارت راجاں دی سرچنا لئی وڈے قومی پدھر لئی اکھوئی آگواں دوارا اس مدے نوں اٹھایا گیا۔

پنجاب نے کدے وی دشو پدھری سیاسی لیڈر پیدا نہیں کیتے۔ ہر نیتا سوے۔ شیلی والا سی، صرف کجھ گنتی دے انویاییاں نے پروانت نیتا بنائے سن۔ پنجاب اچے وی دور اندیشی اتے اگانھ ودھو سنسار ول لے کے جان والے آگواں دیاں سمسیاواں نال جو جھ رہا ہے۔

پنجاب داسبھیچار مکھتا اتے سی پر سوار تھی لوک اس نوں دھرم نال جوڑن 'چ کامیاب ہو گئے۔ پنجابی دی غلطی اکٹ سوے۔ انوشاست جیون توں چنے ہوئے لوکاں دے اک حصے نوں اوہناں دے ہتاں دی دیکھ بھال کرن دی اجازت دین لئی اک تبدیلی سی۔ ایہہ سندھو سبھیتاواں

دے نیکنتا تے سدھانتاں دے ورودھ سی جتھے تسیں اپنی مرضی انوسار رہندے ہو۔ کدے وی کسے نوں تہاڈی طرفوں فیصلہ کرن دا ادھیکار نہ دیو۔
اسیں لوکاں نے اس دی بھاری قیمت چکائی ہے۔ ونڈ توں بعد راشٹری راہنیتی وچ پنجابی دی بھومکا دا پر بھاو ختم ہو گیا۔ ساڈے سوجھ وان لوک
صدیاں توں ایہہ چیتا ونی دیندے رہے ہن کہ سنیکت سبھیا چار وچ رہن نال پنجابی دی اکٹ مضبوط پچھان بنی رہیگی نہیں تاں دور جان دے ماڑے
نتیجے نکلے۔

آدرساہت

سنیل بھائیانی ڈاکٹر

بھارت دادکھنی ایشیا کھوج کیندر

www.southasiaresearchcentre.in

dr_subha@yahoo.com

ٹیلیفون © 91-11-27853470

آگامی مد

ستمبر 2024 والیوم 3- نمبر 9-

من موہن پنجابی داکوی، ناول کار، آلوچک اتے بھاشا وگیانی ہے۔ اوہناں دا جنم 14 جولائی 1963 نوں امرتسر دے کھے ہو یا سی۔ اتے امرتسر دے ڈی. اے. دی سکول اتے خالصہ کالج، امرتسر توں گریجوایشن کیتی۔ اسنے گورو نانک دیو یونیورسٹی، امرتسر توں پنجابی وچ ماسٹر ڈگری اتے ایم. پھل کیتی۔ اسنے دسم گرنٹھ اتے اپنی ڈاکٹریٹ دی پیروی کیتی جس وچ 10 ویں سکھ گورو، گورو گوہند سنگھ دی متھما سک کویتا درج ہے۔ 1996 اتے 2015 وچ، اوہناں دے پی ایچ ڈی تھیسس دی اکت پیتک دسم گرنٹھ وچار مٹھ روپنتر پرکاشت ہوئی۔

اسدا پہلا ناول 'نروان' 2011 وچ رلیز ہو یا سی اتے بعد وچ اسدا ہندی اتے انگریزی وچ انواد کیتا گیا سی۔ اسنوں 2013 وچ اس دے ناول 'نروان' لئی ساہتہ اکادمی پرسکار نال سمنانت کیتا گیا سی۔ اسدا ناول 'سج گپت مہہ آسن' 2021 وچ پرکاشت ہو یا سی۔

اس دے ہن تک پنجابی وچ اتے دو ہندی وچ کویتاواں دے نوں سنگریہہ ہن۔ اس دے کریڈٹ وچ ساہتک آلوچنا، ساہت دے درشن، بھاشا وگیان اتے ار تھ۔ وگیان دیاں 11 پستکاں ہن۔ اس نے اپنی ساہتک رچنا توں علاوہ نیشنل بک ٹرسٹ، دلی لئی انگریزی توں پنجابی وچ تن پستکاں دا انواد وی کیتا ہے۔ اسنے پنجابی اکادمی دلی لئی اک پنجابی نائک دا انگریزی وچ انواد کیتا ہے کیونکہ اسنے اک پنجابی نائک دا پنجابی توں انگریزی وچ انواد وی کیتا ہے۔

اسنے گورو نائک دیو جی دے 550 ویں پرکاش پر موقے گہائی وچ آجوت سیمینار دے پیراں اتے کاروائیاں اتے گورو نائک دیو: وارتمان پریکھ اتے پر سنگلتا پستک دا سنکلن اتے سمپادن کیتا ہے۔ ایہہ پستک ساہت اکادمی ولوں 2022 وچ پرکاشت کیتی گئی ہے۔

2013 وچ اس دے ناول 'نروان' لئی ساہت اکادمی پرسکار توں علاوہ، اس نوں 2020 وچ پنجاب سرکار ولوں شرومنی پنجابی ساہتکار پرسکار-2020 سمیت وکھ-وکھ پرسکاراں اتے سنماناں نال سنمانت کیتا جا چکا ہے۔

اکتوبر 2024 بھاگ-3-ن-10

رضا نعیم لاہور وچ ستھت اک پرسکار جیتو پاکستانی کھوجکار، انوادک اتے نائکی پاٹھک ہے۔ اسنے یو کے وچ لیڈر یونیورسٹی توں راجنیتک ار تھو وستھا وچ اتے پھینٹولے، یو ایس اے وچ ار کنساس یونیورسٹی توں مدھ پوربی اتھاس اتے مانو وگیان وچ سکھلائی پر اپت کیتی ہے۔ اوہ پچھلے دو دہائیاں توں مدھ پورب نال جڑیا ہویا ہے اتے پچھلے اک دہاکے جاں اس توں ودھ سمیں وچ مصر، یمن اتے ترکی وچ ویاپک طور اتے یاترا کیتی اتے رپورٹ کیتی۔ اوہ بھارت وچ دوائر اتے آؤٹلک اتے پاکستان وچ د پھرائیڈے ٹائمز وچ نیمت روپ وچ یوگدان پاؤندا ہے۔ اسنے ستمبر 2014 وچ لاہور وچ پاکستان وچ پابندیشدا بکس ویک دے پہلے سنسکرن دا سنچالن اتے سنچالن کیتا ہے، اتے اولو موپولو دے سہیوگ نال، اس توں بعد لگاتار پنج سنسکرن کیتے ہن۔ اسدا انواد اتے نائکی پڑھن دا کم بھارت وچ لکھنوا اتے دلی لٹریچر پھیسٹیول (دوویں 2014 وچ)، اتے سبھ توں حال ہی وچ وینیسیگ

انٹرنیشنل رائیٹرز پبھیسیٹیول (کینیڈا، ستمبر 2017)، کینیڈا دے سبھ توں وڈے ساہتک تیوہاراں وچوں اکٹ وچ انٹراشٹری پدھر اتے پردرشت کیتا گیا ہے؛ اتے ستھانک طور اتے بہت سارے TEDx (حال ہی وچ TEDxLUMS، لاہور، اپریل 2018 وچ) اتے ماڈل سنیکت راشٹر (سبھ توں حال ہی وچ LUMUN 17، لاہور، جنوری 2021 وچ) پاکستان دیاں کچھ سبھ توں وکاری یونیورسٹیاں اتے سکولوں وچ سماگماں وچ۔ اوہ یو کے وچ اکٹ وکاری 2013-2014 چارلس ویلیس ٹرسٹ فیلوشپ دا پریزنٹر تہے، جسوں پابندیشدا پاکستانی لیکھک سعادت حسن منٹو دے لیکھاں دے انواد اتے یا کھیاتمک کم لئی سمنانت کیتا گیا ہے، اتے حال ہی وچ ادگھائی 2017 جواد میموریال انعام لئی اپ جیتو/پھانسلٹ ہے۔ اردو-انگریزی انواد (بھارت) لئی، عبداللہ حسین دوارا لکھی گئی اکٹ چھوٹی کہانی 'بہار' (بسنٹ) دے انواد لئی سمنانت کیتا گیا۔ اوہ ورتمان وچ لاہور وچ پرنٹیشیل لیکھک سنگھ (انجمن ترقی پسند مصنفین) دا پردھان ہے۔ اوہ ورتمان وچ ساحر لدھیانوی اتے لاہور اتے اکٹ کھڑے نوں پورا کر رہا ہے، 2021 وچ (کوی دی 100 ویں جنم ورھے گنڈھ دے نال میل کھاندا ہے)۔

نومبر 2024 بھاگ-3-ن-11

پرو: ڈاکٹر: سریندر کمار دیویٹور، ایم. اے. (پنجابی اتے اتہاس)؛ ایم. ایڈ.، پی. ایچ. ڈی.، ایمرٹس فیلو، یونیورسٹی گرانٹس کمیشن، نویں دلی، 2017-2019 گیسٹ ایڈیٹر ہون گے اتے ویشیش انک داوشا پنجابی ہووے گا۔

دسمبر 2024 والیوم 3 نمبر 12

پنجابی یونیورسٹی دے پروفیسر ڈاکٹر: رونقی رام ونڈ وچ گھٹ گنتیاں دی بھومکاتے اوہناں دی سیاسی سماجک ستھتی اتے
دھیان کیندرت کرنکے

جنوری 2025 Vol-4 ن-1

ڈاکٹر. روپینا یاسمین ورتمان وچ بہاول پور دی اسلامیہ یونیورسٹی وچ پاکستان سٹڈیز و بھاگ وچ چیئر پرسن داسنمان یوگ
عہدہ سمبھال دی ہے۔ اس دے اکادمک سفر وچ پنجاب یونیورسٹی، لاہور وچ اتہاس اتے پاکستان ادھین و بھاگ وچ اکت سہانک
پروفیسر و جوں اٹھ سالوں توں ودھ سمیں لئی سیوا کرنا شامل ہے۔ ڈاکٹر: یاسمین نے پنجاب وچ سکھ کال اتے دھیان کیندرت
کردے ہوئے اپنے کھوج کھیتر دے نال وکاری پنجاب یونیورسٹی توں ڈاکٹر آف فلاسفی (پی. ایچ. ڈی.) دی ڈگری حاصل کیتی۔
HEC-مانتا پراپت رسالیاں وچ چووی توں ودھ لیکھاں دی اکت کمال دی گنتی دے نال، اس دے ودوتا بھر پور یوگدانوں نوں چنگی
طرحاں دستاویزی روپ وچ پیش کیتا گیا ہے۔ خاص طور اتے، اسنے "انیویں صدی وچ سکھ راج ادھین مسلمان، مہاراجہ
رنجیت سنگھ اتے دھارمک سنشیلٹا" سر لیکھ والی اکت پر بھاوشالی کتاب لکھی، جو کہ نامور بلومسبری انگلینڈ چھاپ ادھین پرکاشت
کیتی گئی سی۔ یاسمین دی پچھان ڈاکٹر راشٹری اتے انتر راشٹری پبلیٹارماں اتے، جتھے اس دی مہارت اتے سوجھ دی منگ کیتی گئی
ہے، انتر راشٹری پدھر اتے کانفرنساں وچ حصہ لین لئی اس دے سدے پراپت کیتے گئے ہن۔

اپیل:

اسیں صلاحیت دامہیناوارانک انگریزی، شاہ مکھی اتے گور مکھی وچ پوکاشت کر رہے ہاں اتے لیکھک اپنی سچ بھاشا وچ لیکھ
دا یوگدان دے رہے ہن اتے سانوں ہور دو بھاشاواں وچ انواد کرن دی لوڑ ہے۔

ونٹیراں نوں ساڈی اپیل ہے کہ اوہ ایمیل اتے لیکھاں دا انواد کرن لئی ساڈے نال رجسٹر ہون:

dr.bhatiasunil@gmail.com

dr_subha@yahoo.com

ایہہ پنجابی سبھی چار دی وڈی سیوا ہوو گی۔

Freedom Movement in Punjab

Bibliography of Books in
English, Punjabi and Hindi
On
Various Movements
&
Brief Biographies of Some
Eminent Freedom Fighters

Bhai Gurdas Library
Guru Nanak Dev University, Amritsar.

پر بھارتی آرٹس ویج یوگدان: تھئیٹر کلاکار اے نزدیک شیلہ بھائی

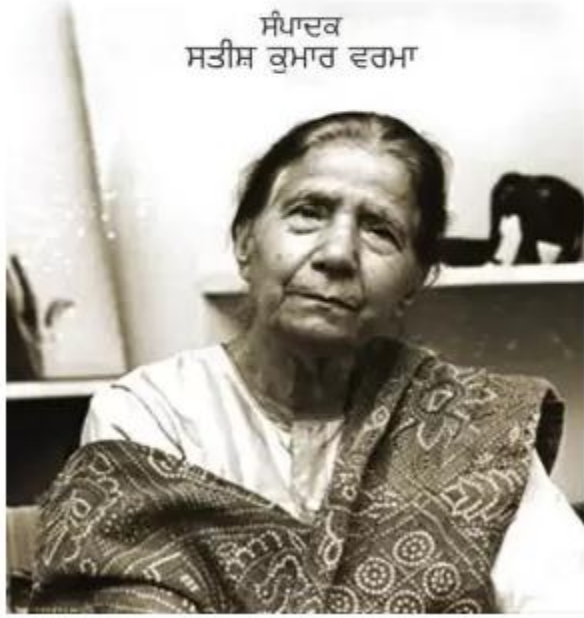
شیلہ بھائی (1916-2008) اکت بھارتی کوی، نائک کار، تھئیٹر شخصیت اے دلی آرٹ تھئیٹر دی سنسٹھاپک سی، جو کہ بھارتی کلا روپاں دے پرچار لئی دلی سہتھ اکت فورم سی۔ اس نوں پنجابی اوپیرادی شروعات کرن داسہرا دتا جاندا ہے، جو اوپرینک اندولناں نوں شامل کرن والے ڈانس ڈرامے دا اکت بھارتی روپ ہے۔ اسنوں 1971 وچ بھارت سرکار دوارا پدم شری، چوتھے سبھ توں اچے بھارتی ناگرک پرسکار نال سمنات کیتا گیا سی۔ اکت دہاکے بعد، اسنوں 1982 وچ تھئیٹر نرڈیشن لئی سنگیت نائک اکادمی اوارڈ اے 1997 وچ کالیداس سمنان ملیا۔

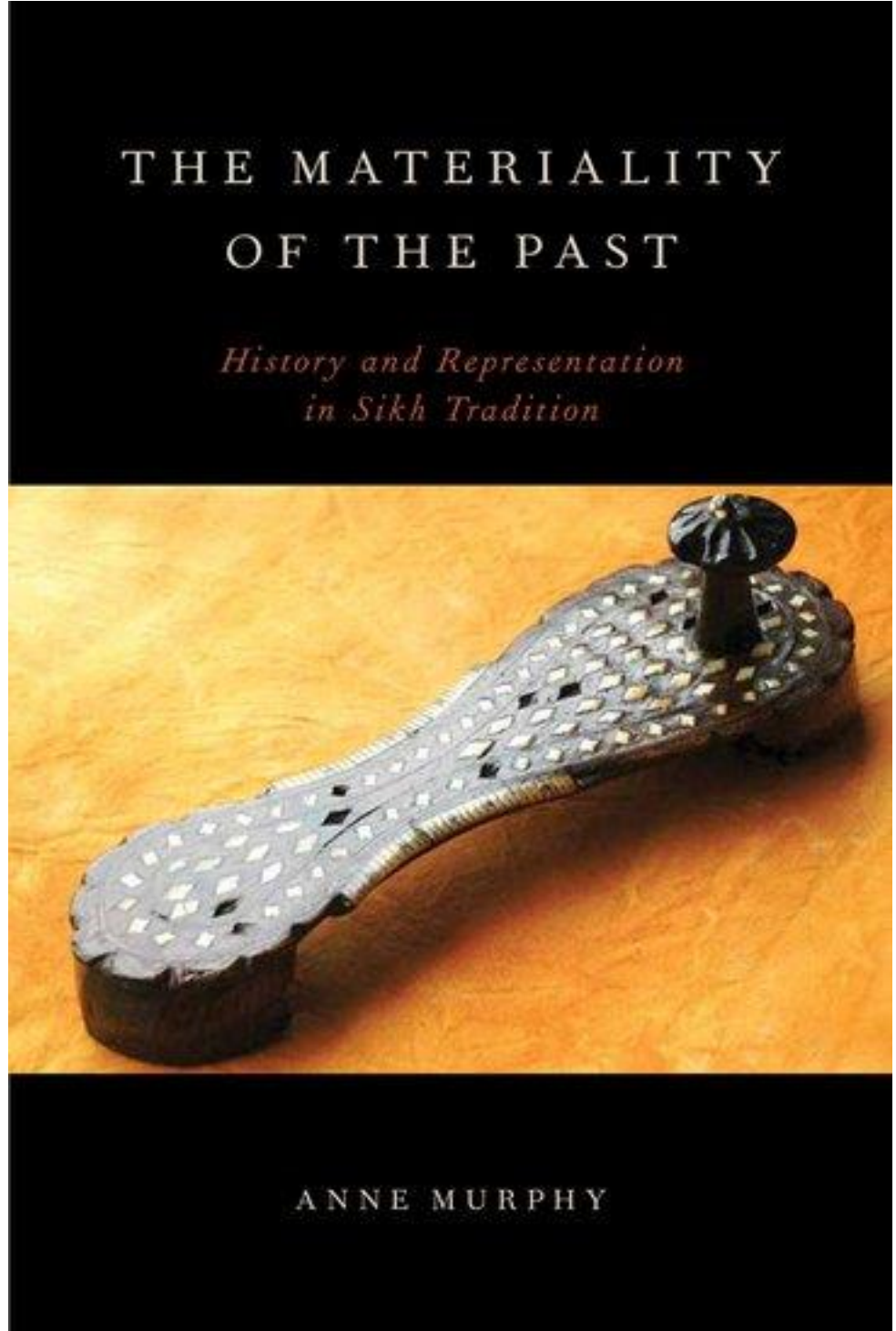
شیلہ بھائی دا جنم 1 مارچ 1916 نوں برطانوی بھارت، موجودہ پاکستان وچ سیالکوٹ وچ ہویا سی۔ BA دی ڈگری پر اپت کرن توں بعد، اسے سکھیا (BT) وچ گریجوایشن کیتی اتے لاہور وچ گنت دے ادھیاپک وجوں کم کرنا شروع کردتا، اپنے آپ نوں بھارتی سنترتا سنگرام وچ شامل کیتا۔ بعد وچ اوہ دلی چلی گئی جتھے اسے دلی آرٹ تھئیٹر دی سٹھاپنا کیتی۔ اسے نیشنل سکول آف ڈرامہ وچ اداکاری و بھاگ دے کھی وجوں وی کم کیتا۔

بھائی دا پہلا پروڈکشن کال آف دوپلی سی، اکت سنگیتک۔ اس توں بعد ہیرا رانجھا (1957)، درد آئیگا دابے پاؤں (1979)، سلگد اد ریا (1982)، عمر خیام (1990)، نصیب (1997)، چن بدلہ دا، لوہاکٹ، غالب کون درگیاں 60 توں ددھ پروڈکشن آئیاں۔ تھاتے نادر شاہ پنابی وچ اتے قصہ یہ عورت کا (1972)، ہواسے ہی تک (1972)، اتے اردو وچ یہ عشق نہیں آسن (1980) | فیض احمد فیض دے انویائی، بھائی کول وی اس دے 10 پرکاشن ہن، جس وچ کاؤ سنگریہہ، پرلودا جھکر (1950) شامل ہے۔

ਸ਼ੀਲਾ ਭਾਟੀਆ ਦੇ ਉਪੇਰੇ

ਸੰਪਾਦਕ
ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ

پروفیسر، پنجابی بھاشا، ساہت اتے سکھ ادھنیں

ڈاکٹر. اینی مرپھی بریٹیش کولمبیا یونیورسٹی دے ایشیئن سٹڈیز و بھاگ وچ ایسوسی ایٹ پروفیسر ہے اتے جولائی 2017 تک ایشیئن ریسرچ انسٹیٹیوٹ وچ بھارت اتے دکھنی ایشیا کھوج کیندر دے سر-زریٹیک و جوں کم کریگی۔ ڈاکٹر. مرپھی دیاں کھوج رچیاں پنجاب اتے پنجابی ڈاکسپورا دے اندر، اتے نال ہی دکھنی ایشیا وچ ودھیرے ویاپک طور 'تے، دھارمک بھائیچاریاں دے اتہاسک گٹھن ولّ و شیش دھیان دین اتے سکھ پر مپراولّ و شیش پرو شیش دھیان نہ دین دے نال شروعاتی آدھونک اتے آدھونک سبھیاچارک پر تیندھتا اتے کیندرت ہن۔

مسکھتا داکھ پاتر: سردار جگجیت سنگھ

سردار جگجیت سنگھ، جو کہ بھارت وچ بریٹیش ریلوے لئی کم کردے سن، نوں لاہور سٹیشن 'تے انچارج لگایا گیا سی، اتے اوہ سانوں کدے-کدائیں سٹیشن 'تے اپنے دفتر وچ ملن لئی بلاؤندے سن، سانوں پین اتے کیک دیندے سن اتے سانوں دیکھن دیندے سن۔ سٹیشن 'تے سبھ کجھ چل رہا ہے۔

پھر نئیئر میل، طوفان، گرینڈ ٹرنک ایکسپریس اتے اس طرحاں دیاں مشہور ریلگڈیاں وچوں اکٹ نوں کھین دی سمجھانا اتے ایہہ ملاقاتاں خوشی نال بھریاں ہوئیاں سن۔ ساڈے پتاجی نے ساڈا آؤنا جانا بند کر دتا۔ سانوں صرف ایہی سپیشلکرن ملیا کہ ساڈے لئی اس دے دفتر جانا ہن سرکھیت نہیں رہا۔

کئی وار سانوں سڑکاں توں بہت ساریاں چیکنیاں سنن نوں ملدیاں سن اتے لوک نعرے مار دے سن۔ اتھوں تک کہ ایہہ زیادہ وار ہندا گیا اتے اسیں ڈر گئے۔ اک دن میرے پتاجی گھر آئے اتے میری ماں نوں کھیا کہ اوہ ساڈی ماسی اتے چاچے کول رہن لئی شملہ جان لئی تیار ہو جان، کہ ہن ساڈے لئی لاہور وچ رہنا سرکھیت نہیں ہے۔ بہت سارے غیر-مسلم پریوار مارے جارہے سن اتے سکھ پریوار خاص نشانہ سن۔ اس لئی کجھ دناں وچ اسیں اپنا سماں لے کے سٹیشن چلے گئے۔ ایہہ بہت بھیڑ سی، بہت سارے پولیس والے، اتے لوکاں دے سموہ "پاکستان زندہ باد" ("پاکستان دی جت") دے نعرے لگا رہے سن اتے تلواراں لہرا رہے سن۔ اسیں بہت ڈرے ہوئے محسوس کیتا۔ میرے پتاجی سانوں اتھے ملے اتے جدوں اکٹ ریلگڈی سٹیشن 'تے آگئی، میرے پتاجی سانوں امرتسر لجان لئی ساڈے لئی راکھویں سیلون ویگن ول لے گئے۔ اوہ ساڈے نال نہیں آیا، اتے جدوں ریلگڈی سٹیشن توں باہر آئی تاں اسیں اداس اتے رورہے سی۔ سٹیشن 'تے میرے پتاجی اپنی کالی وردی وچ سونے دے کئی پٹناں نال جڑی ہوئی سی، اتے اک ہتھ وچ ڈنڈا، پگت اتے داڑھی نال، بہت سندر لگ رہے سن، گلیاں اکھاں نال ساڈے ول ہلا رہے سن۔ سانوں نہیں پتہ سی کہ اسیں اکٹ دوجے نوں کدوں ملائگے۔ بعد وچ مینوں پتہ لگا کہ اسنوں یقین نہیں سی کہ اسیں سرکھیت روپ وچ امرتسر پہنچ جاوانگے، کیونکہ رستے وچ بہت ساریاں ریل گڈیاں روکیاں گئیاں سن اتے لوکاں نوں ماریا گیا سی۔ پر اسیں خوش قسمت سی کہ اسیں سرکھیت ڈھنگ نال اپنی منزل 'تے پہنچ گئے۔ اسیں شملہ اپنی ماسی دے گھر پہنچ گئے، جس دے اپنے کوئی بچے نہیں سن، اتے اسیں ساڈے 'تے ڈٹے ہوئے پر لوہے دے ہتھ نال سانوں انوشان دتا۔ اوہ سانوں ادھی رات نوں بھجن دی صورت وچ تن کپڑے پا کے، ساڈے والاں نوں کس کے، اتے بستری دے نیڑے جتیاں پا کے سوندی سی۔

ایہہ میرے پتاسن جو اک بہت ہی خونی آزمائش دے وچکار پھس گئے سن۔ سٹیشن 'تے لگبھگ ہر روز دنگے ہندے سن، لوک ادھر-ادھر مارے جان دے سن۔ ایہہ بے قابو سستھتی بن گئی اتے ریل گڈیاں وچ اپنی بھیڑ سی کہ اوہ مشکل نال چل سکدیاں سن۔ ریلگڈیاں دیاں چھتاں بھر

گتیاں، اتے لوک ریلگڈی دے دروازے، ریلنگ، کھڑکیاں دے گارڈ، ہتھیاراں دے بنڈل، ریلگڈیاں دے سائیڈاں نوں بھر کے، پیاری زندگی لئی لٹکدے ہوئے، ریلگڈی دے دروازے، ریلنگ، کھڑکی دے گارڈ، جو دی اوہ پھڑسکدے سن۔

افسوس دی گل ہے کہ اوہناں وچوں بہت سارے دنگیاں وچ جاں بھارتی سرحد دے رستے وچ مارے گئے سن۔ میرے پتانے خطرے نوں ودھدا دیکھیا اتے اپنے بریشیش آقاواں نوں آؤن والے شرنار تھیاں نوں پر اپت کرن لئی بھارت وچ امرتسر تبدیل کرن لئی کہیا۔ امرتسر وچ جدوں پاکستانی پنجاب والے پاسے توں ریل گڈیاں آئیاں تاں بہت گھٹ لوک بچے سن۔ خون نال لتھپتھ دروازے اتے کھڑکیاں نوں کھولھنا وی مشکل سی۔ ایہہ اکت کلینایوگ سہنا سی۔

میرے پتانوں لاشاں نوں شمشا گھاٹ وچ تبدیل کرن دا پر بندھ کرنا پیا سی۔ جسڑے صرف جوئندے ہی رہ گئے سن، اوہناں نوں شرنار تھی کینیاں وچ بھیجیا گیا سی۔ میرے پتانے بہت ساریاں جاناں بچائیاں، اتے کجھ شرنار تھیاں نوں ساڈے وڈے ریلوے گھراتے اس دے نوکراں دے کوارٹراں وچ رہن دتا، جدوں تک اوہ اپنے رشتے داراں نوں نہیں لہھ لیندے اتے ہور تھاواں اتے چلے گئے۔

(ششناچار: سرب کورزاو لینا دوارا، (ویب سائٹ: seamlyfilms.com—وکاس وچ فلم لئی))

مہینے داشبد: قتل

1. وناہ
2. خون
3. گھاتک
4. بدھ
5. بدھک
6. ہتیا
7. ہتیارا
8. جگھٹ
9. قتل ڈی آر. ٹی
10. کھن ہونا
11. ٹھ نوایم آر. سو
12. پھل عین ٹھوک تے ایم رن

پنجابی ڈگدے دھندے بول:

ٹھوکر / ڈگنا

پرسدھ

شبدا

سمونا //

ٹھنڈا گرم پانی کوسا

ٹھنڈا جوڑ کے

ادھک

دھک کون

وٹا کون

ٹھنڈے پانی دا با تھروم

ساکاوا

بیکنو

گرم پانی دے اشنان دا کرہ

پچھی

ساین

**صاین دا چھوٹا ٹکڑا

ساین / پچی

صاین

رونتا / صفی

تولیا / پرنا

تولیا

؟ ڈولنا

؟ مگا

مگ

؟؟ ڈول

؟؟ بالٹی

بالٹی

5 گھرون

اسکرر جھوین

کھرا

با تھروم وچ گٹر

(ہودی

پانی

ڈھاب

چھپار

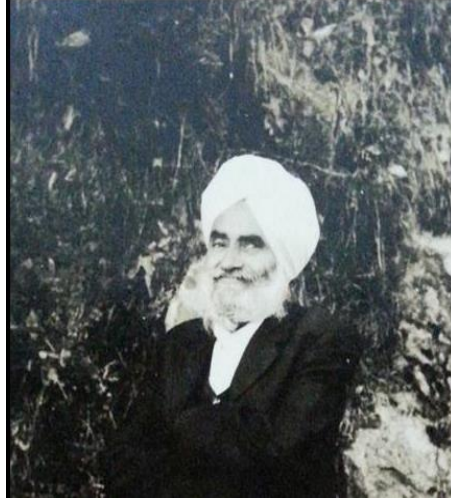
دیوار والا تلاب جاں تالاب

شر دا نجلی سوانی عمری

ردھا نجلی

گجراں والہ بناؤن والے مہان لوک: گیانی دھن وان سنگھ سیتل، لیکھک کوی

(دھن ونت سنگھ سیتل)

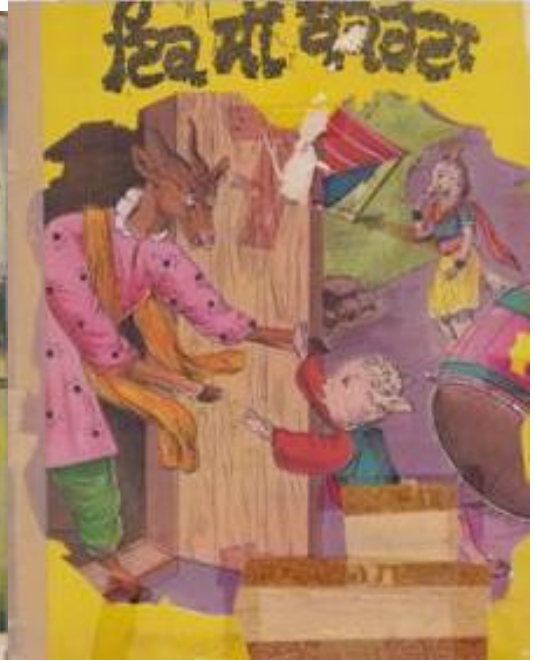
گیانی دھن ونت سنگھ سیتل (12 جولائی 1912-3 اپریل 1980) اکت بھارتی پنجابی بھاشادے لیکھک سن جیہناں نے اپنی کوتاہ، پنجابی بچیاں دیاں کتاباں، گیتاں اتے ہور کماں راہیں پنجابی ساہت وچ یوگدان پایا۔ اکت پنجابی پرپوار وچ جنمی، سیتل نے 300 توں ودھ کتاباں، کئی گیت اتے انگنت لیکھ لکھے ہن اتے 2 ساہت اکیڈمی اوارڈاں سمیت کئی پرشنسا اتے پرسکار حاصل کیتے ہن۔ اوہ اکت موڈھی سی جس نے پنجابی بال کویتاواں اتے کہانیاں دے روپ وچ رنگین چھپیاں پستکاں پنجابی ساہت وچ پنچائیاں۔ سیتل دے کم دا حوالہ بھارت لئی اخباراں دے رجسٹرار، 1960 دی سالانہ رپورٹ وچ دتا گیا ہے۔

سکھ بھارتی سماج لئی تیجے سکھ گورو گورو امر داس دا یوگدان ولکھن ہے۔ اوہ سہ-ہوند داروپ ہے۔ ایہہ جیونی برتانت اکت پر بھاوشالی پنجابی وارنک وچ بال پاٹھکاں نوں گورو دیاں سکھیاواں دا سنچار کردا ہے۔ ایہہ اکت پریر نادانک ہے۔

اس دے کم

1. سری گورو رام داس جی 2. سری گورو وارجن دیوی جی 3. سری گورو پرگوبند صاحب جی 4. سری گورو ہر رائی جی 5. سری گورو ہر کرشن جی 6. سری گورو تیغ بہادر جی 7. سری گورو گوبند سنگھ جی 8. مہاراجہ رنجیت سنگھ جی 9. اکالی پھولا سنگھ جی 10. سردار ہری سنگھ نلوا

بزرگ سکھ یودھیاں دیاں زندگیاں نوجوان پیڑھیاں لئی پریرنا سروت ہن۔ سکھ جرنیل دا ایہہ قلم-چتر پر بھاوشالی، پریر نادانک اتے پریر نادانک ہے۔ درشانت اس دے پر بھاو نوں ودھاؤندے ہن۔ ایہہ پنجابی "بال ساہت" دا ودھیا نمونہ ہے۔

مہینے دی شخصیت: پرو: سندر سنگھ لائلپوری (1878 – 3 مارچ 1969)

(سندر سنگھ لائلپوری)

اودھ بھارتی سنتر تانڈون دا اکت پر کھ سکھ ممبر، اکالی لہر دا اکت جرنیل، اکت سکھیاشاستری اتے پترکاری۔ لائلپوری نے شرومنی اکالی دل دے وکاس وچ، اتے 1920 دے دہاکے دے شروع وچ گردوارہ سدھار لہر وچ اکت کھ بھومکا بھائی اتے سینٹرل سکھ لیگ دے سنسٹاپک ممبر وی رہے۔ اسنے بھارتیاں دی آزادی دی سٹھاپنا تے وکاس وچ کئی بھومکاواں وچ حصہ لیا۔

سندر سنگھ دا جنم 1878 وچ امرتسر دے پنڈ، بھوڑو دے اکت کبوج کسان پر یوار وچ ہو یا سی۔ آپ دے پتا دا نام لکھنیر سنگھ سندھ اتے ماتا دا نام رام کور سی۔ باراں دے اپنولیش دے دوران، سندھاپریوار کئی ہوراں دے نال شیخوپوراضلع (ہن پاکستان وچ) چلے گئے جتھے اوہناں نوں نویں بار چناب کلونی وچ زمین الاٹ کیتی گئی جو اس سمیں فیصلہ آباد وجوں جانی جاندی ہے۔ امرتسر وچ اپنے جدی پنڈ دی یاد وچ، بستیاویاں نے شیخوپور وچ اپنی نویں بستی دانا نام وی بومڑو (چکت نن: 18 بومڑو) رکھیا۔ سندر سنگھ دا ویاہ 1901 وچ نظام پور، دے س: منگل سنگھ دی پتری بی بی سنت کور نال ہو یا سی۔

سندر سنگھ لائلپوری نے ڈھلی ویاٹاکوٹ (پاکستان) وکھے پراپت کیتی اتے پھر بی. اے. (آنر) خالصہ کالج امرتسر توں اتے بی. ٹی. سرکاری کالج لاہور توں۔ لائلپوری نوں تحصیلدار (مال ادھیکاری) دے عہدے لئی نئی انٹرویولٹی بلا یا گیا سی پر اودھ اوہناں دی اجازت توں بناں کمیشنر دے سامنے کرسی اتے بیٹھ گیا۔ اس کارن اس دی اتے انگریز افسر وچکار زبانی جھڑپ ہو گئی جس کر کے اس نوں بناں انٹرویولئے واپس بھیج دتا گیا۔ اپنے رشتے داراں دے دباہ اتے، اسنے بعد وچ بھارتی ڈاک سیواواں وچ عہدہ لے لیا پر اتھے وی اودھ اپنے انگریز بوس نال الجھ گیا۔ سینئر ادھیکاری نے

اس نوں پچھلے لئی اپنے دفتر وچ بلایا اتے اس نوں بیٹھن لئی کرسی نہیں دتی جس نال سندر سنگھ دے مان نوں پھر ٹھیس پہنچی۔ لائلپری نے سٹہ کڈھیا کہ اسداسوے۔ مان اسنوں بریٹیش بھارتی سرکار دی سیوا کرن دی اجازت نہیں دیوے گا۔

خالصہ سنگھین ایسوسی ایشن

لائل پور دی چناب کلونی اکٹ نوین بستی وادی بستی سی اتے اسے طرحاں لائل پور دی سی۔ سندر سنگھ نے لائل پور نوں اپنی کر مہسوی بنا لیا اتے اس توں بعد اس داناں لائلپری رکھیا گیا۔ ایہہ اوہ سماں سی جدوں پنجاب وچ ہندو آریہ سماجی لہر داراج سی اتے سکھ لوک وڈی گنتی وچ اس دے گھیرے وچ آ رہے سن۔ اس ورتارے دانا کر اکرن لئی، سندر سنگھ لائلپری نے سکھ قوم نوں سکھ دھرم اتے اس دے اتہاس بارے جاگروک کرنا شروع کیتا۔ س. ہر چند سنگھ رئیس اتے کچھ ہور شبھچنتکاں دے سیوگ نال، لائلپری نے خالصہ بھجنگی سبھا (خالصہ سنگھین ایسوسی ایشن) دی ستھاپنا کیتی، جس دے میمبراں نے سکھ معاملیاں اتے سمجھے دیش لئی موہری بھومکا نبھائی۔ ایہو ایسوسی ایشن سی جس نے گردوارہ رکابگنج مورچہ شروع کیتا سی جس نوں بعد وچ وڈے سکھ بھائیچارے نے سمر تھن دتا اتے اکالیاں نوں جت دوائی۔

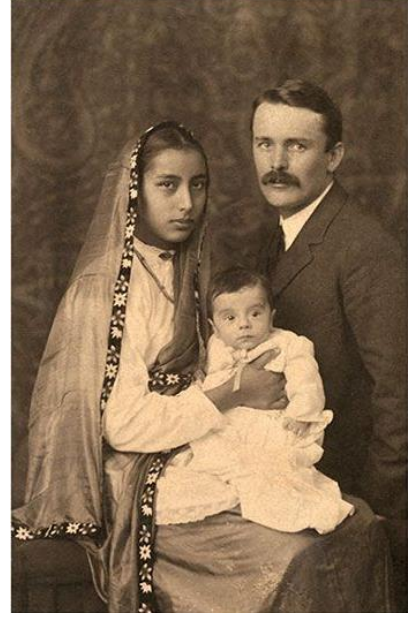
1923 وچ جیل توں رہا ہون توں بعد ماسٹر لائلپری نے امرتسر توں اکالی (اردو) شروع کیتی۔ ایہہ روزانہ 1929-30 تک معمولی بریکیاں نال جاری رہا پر 1930 توں بعد، ایہہ وئی کارناں کر کے بند ہو گیا۔

پنڈت مدن موہن ملیشیا ماسٹر لائلپری دے بہت چنگے متر سن۔ اوہناں نے ماسٹر لائلپری نوں بھاء دتا سی کہ اکالیاں نوں اپنا اکٹ انگریزی اخبار شروع کرنا چاہیدا ہے تاں جو اکال دا ایجنڈا اتے آواز بھارت دے ہر کونے۔ کونے تک پہنچ سکے۔ اس انوسار 'دکالی اخبار' دے پر بندھکی بورڈ نے لائلپری دی پردھاگی بیٹھ میننگ کیتی اتے اکٹ انگریزی اخبار کڈھن دا فیصلہ کیتا۔ بورڈ نے ماسٹر لائلپری اتے س: منگل سنگھ گل نوں کم سو نپیا۔ حالانکہ، اس قدم نوں ادوں جھٹکا لگا جدوں لائلپری نوں دکالی وچ انگریزی سرکار دی اعتراز یوگ سمگری لکھن لئی دھارا 124 'ا' دے تحت گرفتار کیتا گیا سی۔ جیل توں رہا ہون اتے لائلپری نے مزیتن شروع کردتے اتے اکالی وچ اک اشتہار پا کے سکھ سنگت توں پنج لکھ دا چندہ منگیا۔ اس دے جواب وچ سٹاکنٹن (امریکہ) توں ماسٹر لائلپری دے پنجابی پرسنکاں نے ترنت 1,50,000 ر. لائلپری دے تیناں نال ستھانک سکھ بھائیچارے ولوں ہور 70,000 روپے دایوگدان پایا گیا۔ س: منگل سنگھ گل اتے چینیچل سنگھ (جنڈیالا، جلور) نوں اخبار دا انچارج بنایا گیا۔ پنڈت مدن موہن مالویا اتے ماسٹر تارا سنگھ پر بندھک کمیٹی دے ممبر سن۔ کے ایس پانیکر اس دے پہلے سمپادک سن۔ دیو داس گاندھی دی سمپادک دے مینٹل وچ سن۔ مینجنگ چیئرمین اتے کھ سرپرست ماسٹر لائلپری خود سن۔ ادگھائی ساروہ 15 ستمبر 1924 نوں مہاتما گاندھی دوارا کیتا گیا سی۔ پہلا انک نیا بازار، دلی (ہن: سوای شاردا نند مرگ) توں پرکاشت کیتا گیا سی۔ سکھاں لئی ایہہ بہت مند بھاگی گل سی کہ تجربے دی گھاٹ، ماسٹر تارا سنگھ اتے س: منگل سنگھ گل ورگے ساتھیاں دی ابر کھاتے وشواس گھاٹ دے نال۔ نال وہارک وئی سادھناں دی گھاٹ کارن، ہندوستان ٹائیمز جلدی ہی گمبیر روپ وچ آ گیا۔ وئی سنکٹ دی پکڑ اس لئی اسدی ملکیت پنڈت مدن موہن ملیشیا نوں ویکھنی پئی۔ اتھوں تک کہ پنڈت ملیشیا وئی اس نوں زیادہ

دیر تک چلدا نہیں رکھ سکيا اتے اسنے اسنوں جی. ڈی. برلا نوں وچ دتا۔ ہندوستان ٹائمز دی ملکیت دی وکری نے لائلپری نوں بہت مانسک پریشانی دا کارن بنایا سی۔ ماسٹر لائلپری نے نجی طور اتے ٹی

ٹوپی: "س. منگل سنگھ اینڈ کمپنی نے راشن واد اتے ہندو۔ سکھ۔ مسلم۔ عیسائی ایکتا دے میرے ادیش نوں ٹارپیڈو کیتا۔ اوہناں نے اس نوں فرقہ موڑ دتا، اس لئی اکالیاں نوں ہندوستان ٹائمز نال دکھ ہونا پیا؛ اتے اس نال ہوادی چلی گئی۔ دلی دکھ سکھ سینٹر، جس نوں میں بہت لگن اتے محنت نال ستھاپت کیتا سی۔" ہندوستان ٹائمز جسدی ستھاپنا ماسٹر سنڈر سنگھ لائلپری اتے دوستان دوارا کیتی گئی سی اتے بعد وچ اکالیاں دوارا وچ دتی گئی سی، ہن سبھ توں پرکھ سموہاں وچوں اک ہے۔ بھارتی اخبار اتے دلی توں علاوہ کئی تھاواں توں پرکاشت ہندے ہن۔

پنجاب دا پرسدھ پریوار : امریکی آزادی گھلائیے سیمونل سٹوکس (سٹیانڈ سٹوکس) ہماچل دا اسپیلین - پنجاب دا پہلا حصہ (

(سمنیل اپنی پتی اتے پہلے پتر نال سٹوکس کردا ہے)

سیمونل سٹوکس نے پھلا ڈیلپھیا وچ گھر چھڈ دتا اتے 22 سال دی عمر وچ بھارت لئی روانہ ہو گیا، اس دے ماما-پتا نے امید کیتی سی کہ اوہ اکت جاں دو سالوں بعد گھر واپس آ جاوے گا۔ پر اجیہا نہیں ہو یا۔

اس دی بجائے سٹوکس نے بھارت نوں اپنا گھر بنایا۔

اکت امیر امریکی کوئیکر پریوار دا اکت نوجوان، اوہ 1904 وچ کوڑھ توں پیڑتاں لئی اکت گھر داکم کرن لئی بھارت آیا سی اتے بھارت دی آزادی دے سنگھرش وچ اکت سرگرم بھاگی دار۔٪ بن گیا سی۔

اپریل 1919 وچ جلیانوالا باغ دے ساکے دی بے رحمی نے اس نوں آزادی دی لہر وچ کھچ لیا۔

سٹوکس نے مہاتما گاندھی دے نال مل کے کم کیتا اتے اسیوگ اندولن وچ حصہ لیا۔ اس نوں لاہور جیل وچ دیش دھروہ دے دوش وچ چھ مہینیاں لئی قید کیتا گیا سی اتے ضمانت دین توں انکار کردتا گیا سی، بھارت دی آزادی دے سنگھرش وچ جیل جان والا اکلوتا امریکی سی۔

بریتیش سیائیڈی نے اس اتے اک وٹیش فائیل وی رکھی ہوئی سی۔

اسنے بیگار جاں زبردستی مزدوری دے ورودھ وی لڑائی لڑی جو انگریزاں نے بھارتیاں توں کڈھیا، جس نوں انت وچ ختم کردتا گیا۔

اسنے کھادی چہنی، اکت بھارتی نال ویاہ کیتا، سنسکرت سکھی، اکت ہندو بن گیا، اکت سکول سٹھاپت کیتا تے ہماچل پردیش وچ سیباں دی شروعات کیتی۔

پہاڑی راج دی سبھ توں مشہور اچ سبب دی کاشت شروع کرن لئی کساناں نوں پریرت کرن لئی سٹوکس امریکہ توں لے کے آئے سبب دیاں کٹنگاں دے کارن ہے۔

سیمونل سٹوکس نے اپنا نام بدل کے ستیاندر رکھیا تے 1914 وچ اپنی جوان تہنی نال کیتی اکت یاترا توں بعد کدے وی سنیکت راج واپس نہیں گیا۔ اسدا پرچار اے وی ہماچل پردیش وچ کوٹکڑھ نال جڑھاں رکھدا ہے جتھے سٹوکس نے ایہہ سبھ شروع کیتا سی۔

سٹوکس، جس دا جنم 16 اگست نوں ہو یا سی، بھارت نوں آزادی ملن لئی جیوندا نہیں سی۔ 1946 وچ اسدی موت ہو گئی اتے اوہناں پہاڑیاں وچ سسکار کیتا گیا جنہاں نوں اوہ بہت پیار کردا سی۔

سٹوکس دے تن پتر پریتیم، لال چند اتے پریم اتے دھیاں ستاوتی، تارا

ستیاندر سٹوکس دا پتر لال چند سٹوکس، لال چند دی ماں اینگلس) پر یاد پوی (اتے لال

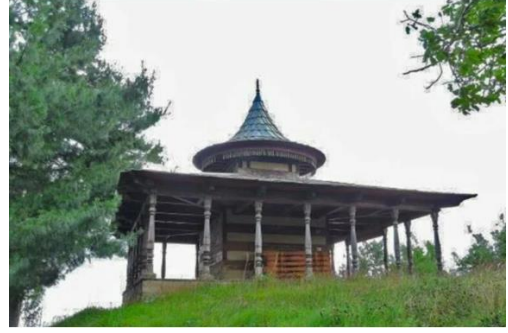
چند دی تہنی وویا سٹوکس)

(ودیانے نونھ نون سٹوک کیتا)

اوہ ہما چل دی سابقہ سچائی اتے لوک زمان منتری اتے سابقہ کانگریسی آگڑ ہے

ستیا نند سٹوکس نے شمللا وچ مندر دا زمان کیتا

(پر مجوبتی مندر)

(آشا شرما پوتری اتے لیکھک برکلے یونیورسٹی وچ پڑھاؤندی ہے)

اسدی ماں چھاوتی سٹوکس دی سبھ توں وڈی دھی سی۔

خزانہ کاروبار: دلی، بھارت داخان مارکٹ آئیٹیکنالوجی پوش مارکیٹ

ادی شرنا تھی

جدوں خان مارکٹ شروع ہويا، کوئی سوچ وی نہیں سکد اسی کہ ایہہ دلی دے سبھ توں شاندار بازاراں وچوں اکت بن جاوے گا۔ اس داسہرا پاکستان توں آئے پنجابی شرنا تھیاں دی ادی بھاونانوں جاندا ہے، جیہناں نے شروع توں سفل کاروبار بنائے۔ ایہناں شرنا تھیاں وچوں وڈی گنتی پاکستانی شہراں لاہور، ملتان، راولپنڈی اتے سیالکوٹ وچ وپاری سن۔ اوہناں وچوں ہتے اپنے کاروبار نوں پچھے چھڈ کے بھارت آئے اتے اپنی ادی بھاونانوں اتے کاروبار توں علاوہ کجھ نہیں لے کے آئے۔

کرائے دے نال-نال مالکی دے معاملے وچ ایہہ ایشیا دے سبھ توں مہنگے بازاراں وچوں اکت ہے۔

INDIA INDEPENDENT : BRITISH RULE ENDS

CONSTITUENT ASSEMBLY TAKES OVER

MOUNTBATTEN'S APPOINTMENT AS GOVERNOR-GENERAL ENDORSED

COLOURFUL CEREMONY MARKS BIRTH OF NATION

(By the Special Representatives)

NEW DELHI, Thursday.—At midnight tonight the Constituent Assembly, consisting of the elected representatives of the Indian people, assumed sovereign power and the members solemnly took the pledge to serve India and her people. "We end today a period of 111 years and set a discourse herself again," said Pandit Nehru in calling upon the members to take the new pledge.

GOVERNORS SWORN IN—Members of the Constituent Assembly, including Pandit Nehru, are seen in the foreground as the new Governor-General, Lord Mountbatten, is sworn in at the Constituent Assembly building in New Delhi.

NEW STAR RISES IN THE EAST

LEADERS TELL NATION OF TASKS AHEAD

The appointed day has come—the day appointed by the Congress Party which marks the end of British rule in India. The people of India are to be free and independent. The people of India are to be free and independent.

Atlee's Greetings To Nehru

Governors Sworn In As Free India Is Born

The new Governors of Indian provinces were sworn in at midnight on Thursday. The new Governors of Indian provinces were sworn in at midnight on Thursday.

THE PLEDGE

The members of the Constituent Assembly have taken a solemn pledge to serve India and her people. They have taken a solemn pledge to serve India and her people.

Further the President of the Constituent Assembly, Dr Rajendra Prasad, said: "To all of us the Constituent Assembly will be an institution to end poverty and ignorance and to create virtuous citizens of India."

After the Assembly had on the 15th instance, during which it assumed power of government and endorsed the appointment of Lord Mountbatten as Governor-General, Dr Rajendra Prasad said: "The Constituent Assembly has taken the solemn pledge to serve India and her people."

Homage to the Father of the Nation

Blameless tributes to Mahatma Gandhi, the Father of the Nation, were paid by India's leaders during the formation of the Constituent Assembly on Thursday last.

Helpful Attitude Of Indian Press

Mountbatten Praises Helpful Attitude Of Indian Press

THE NEW CABINET

The new cabinet, which will take office on Sunday, includes Pandit Nehru, Jawahar Lal Nehru, and other prominent leaders of the Congress Party.

Blessed Dawn of Independence!

The 15th of August will mark the dawning of a new era in India—the era of Independence.

In centuries past, there hardly was an occasion more propitious, more inspiring, than the present one. Inasmuch as it brings fully within our grasp the realization of our most dynamic possibilities in all spheres of social and economic development. The trials and tribulations undergone in the past by us, though of various and deep-seated kind, have at last resulted in the attainment of this great goal.

Long Live Free India!

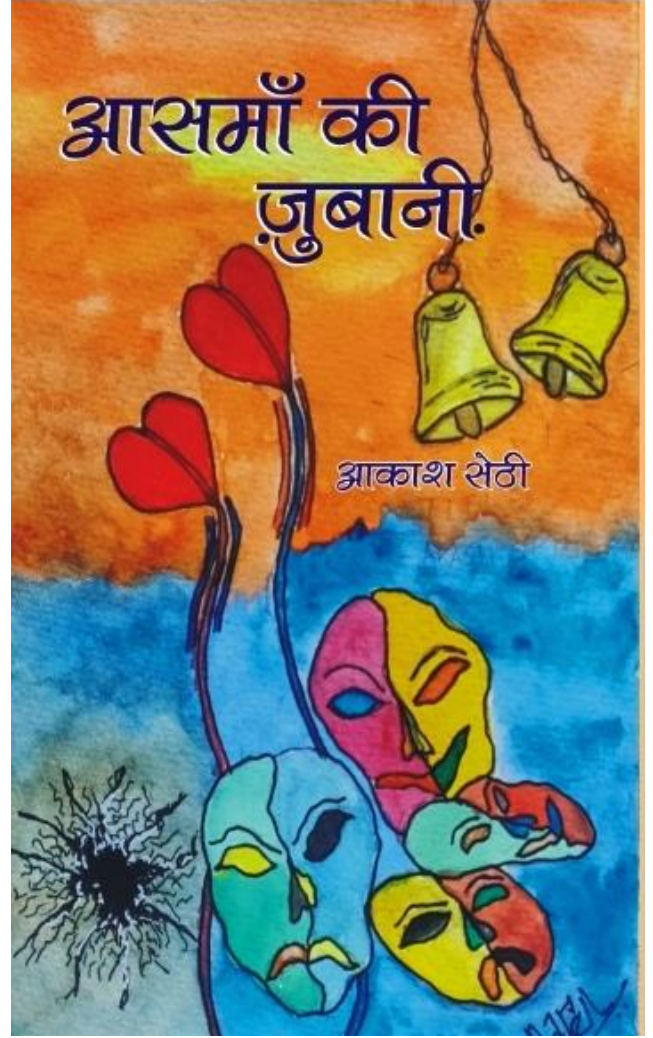
Homage to the Father of the Nation... Blameless tributes to Mahatma Gandhi, the Father of the Nation, were paid by India's leaders during the formation of the Constituent Assembly on Thursday last.

INSIDE

October 7, 1947, Hindustan Times published a special edition to mark India's Independence with pages from the Hindustan Times of that date. To help you explore articles from that time to mark 75 years of Independence.

 SARDAR DAS
 G.D. BIRLA
 B.R. AMBEDKAR
 K.M. MUNSHI
 ARTHUR MOORE
 M. SUBRAMANIAM
 K. SANTHANAM
 K.M. PANIKKAR
 N.R. MAHALKAR

کتاب سمیکھیا:

ڈاکٹر. الوک پرائک، پروفیسر، دلی یونیورسٹی آف ویٹنری ڈیپارٹمنٹ سمیکھیا

آسمان کی زبانی: آکاش سیٹھی

(پرو. ڈاکٹر. الوک پرائٹک)

یہ طے ہے کہ اک دن، ہم سبھ
بس فقط، اک کہانی ہو جائینگے
کچھ مٹی، کچھ خاک، کچھ دھواں
اور کچھ سپرد اے۔ پانی ہو جائینگے
پر، ہاں، اس وقت کے آجانے سے پیش
اس بات کا، کر جائینگے، ہم فیصلہ
کہ لوک، محبت سے، سنینگے، دو داستان
یا سن کر اسے، نفرت سے بھر جائینگے...

آپاں سبھ نے چلے جانا ہے، پھر جو بچپکا، ادہ کہانیاں ہن۔ ساڈے وچوں ہر اک اک کہانی ہو وینگے۔ بھوتک او شیش، بھاویں مٹی، سواہ، پانی
جاں دھواں، سانوں پچھان دے یوگ نہیں ہون گے۔ کہانی ہو وینگے اتے سبھ توں مہتو پورن گل ایہہ ہے کہ کہانی کسٹریاں بھاناواں پیدا کریگی۔
منکھی ہوند دے سد یوی سچ دا کی بیان ہے۔ کوی آکاش سیٹھی اپنیاں کویتاواں راہیں سچ بولد ا ہے، مکھوئے ٹے پاڑا ہے، ہوئے، وار۔ وار
دہرائے جانڈے متھاں اتے بے شک جھوٹھ دا پرچار کردا ہے۔ فلسفے داتت کوی دیاں رچناواں وچ پرولیش کردا ہے، انگولیا پر پانٹھک دے من وچ
ست پئے وچاراں نوں اگن اتے جگاؤن لئی کافی ہے۔

آکاش سیٹھی بہت ساریاں ٹوییاں پسندے ہن، جیہناں وچوں اکت کوی دی ٹوپی ہے۔ اسدی کویتا دی کتاب - اسمان کی زبانی جیون بارے بہت ودھیا صلاحاں دیندی ہے۔ ایہہ حقیقتاں نوں پر تیبست کردا ہے اتے باقی سبھ کجھ توڑدا ہے۔ پستک دے پنج بھاگ، عبادت (بھگتی)، محبت (پیار)، فطرت (منکھی سہاء)، خود سے گپھنگ (سوے نال سنواد) اتے تلخی (کڑتن)، وچاراں اتے بھاونواں دا اکت کھ مشرن پردان کردے ہن، کئی وار پاٹھک دی ضمیر نوں چھوہ لیندے ہن، کدے اسدی روح نوں جگاؤنا اتے کدے اس دے دل دیاں گلاں۔

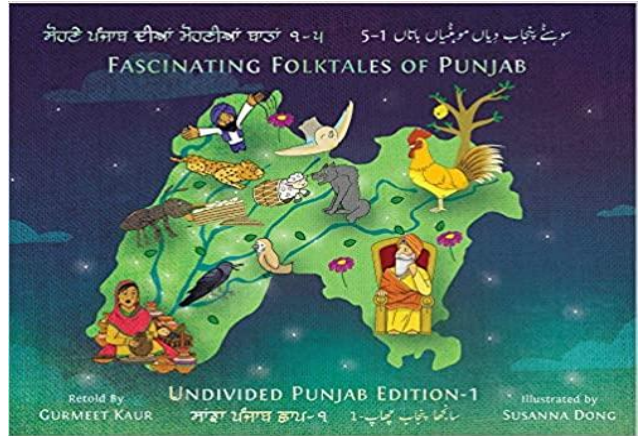
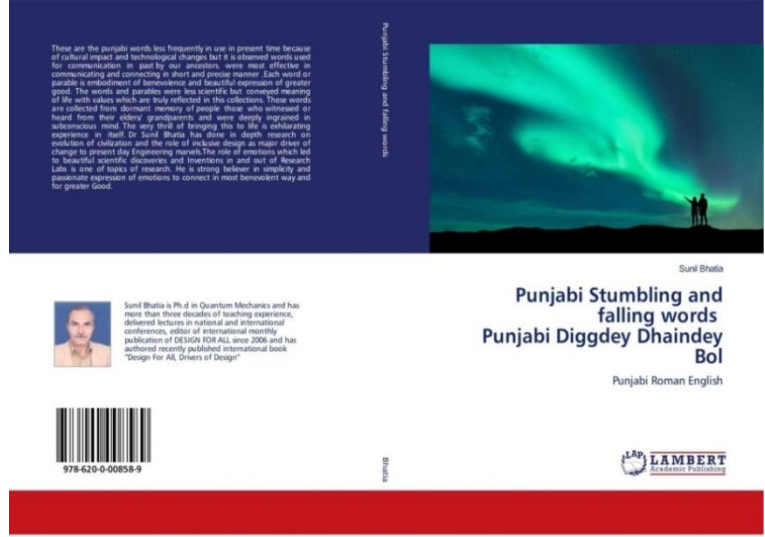
اس دی اکت کویتا بھاوندی ہے۔ دنیاں منموہک طور اتے سندر ہو سکدیاں ہن، پر ویکتی نوں سمیں دے نال گھر واپس آؤنا چاہیدا ہے۔ کوی دے صوفی جھکاؤ داسراں اتے بلے شاہ، وارث شاہ، رومی آدی ورگے مہان صوفی سنتاں دیاں رچناواں دا اندرون نیکرن اس دیاں کئی رچناواں وچ سپیشٹ ہے۔ ذکر کیتی کویتا وچ صوفی ساہت دے انوروپ ہوم دا اکت وکھار تھ اتے ارتھ ہے۔ گھر، اس سندر بھ وچ، انتم منزل نوں درساؤندا ہے۔

اس کاؤ سنگریہہ راہیں جس آسانی نال کوی گنجھل دار۔٪ رشتیاں، بھاونواں اتے وچاراں نوں بہت ہی سرل بھاشا وچ بیان کرن دے یوگ ہندا ہے، اوہی پاٹھکاں نوں آکرشت اتے موہت کردا ہے۔ اس سنگریہہ دیاں کئی رچناواں، صرف اکت چھوٹی جہی سوچ لمبیاں ہن اتے تہانوں اس وچ ڈونگھائی وچ چھڈ دیاں ہن۔

سکھپ روپ وچ، اسمان کی زبانی، سریر دے درشنیکو ناں توں، جیون بارے بہت ودھیا سمجھ پردان کردی ہے، جو اکت سمیت سمیں لئی موجود ہے، من، جو اسیمت اچھاواں نوں پالدا ہے، دل، جو دکھ-دکھ سمیں اتے آتمادا پچھا کردا ہے، جسدی ضرورت نوں سمجھنا سبھ توں مشکل ہے۔

کل ملا کے، سکالی ہندی / اردو کویتا دے پریمیوں لئی اکت ودھیا پڑھیا گیا۔

نویں کتاب:

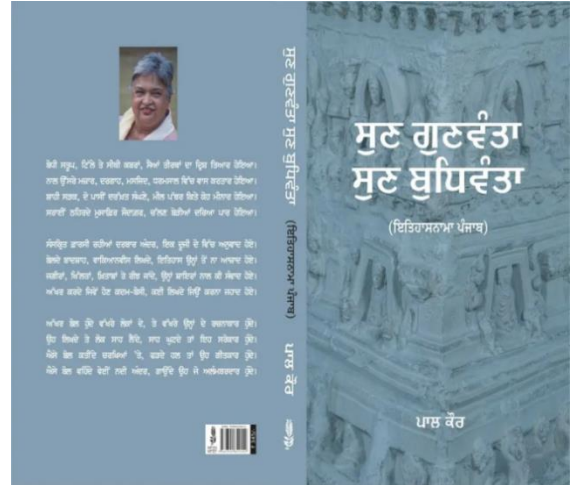
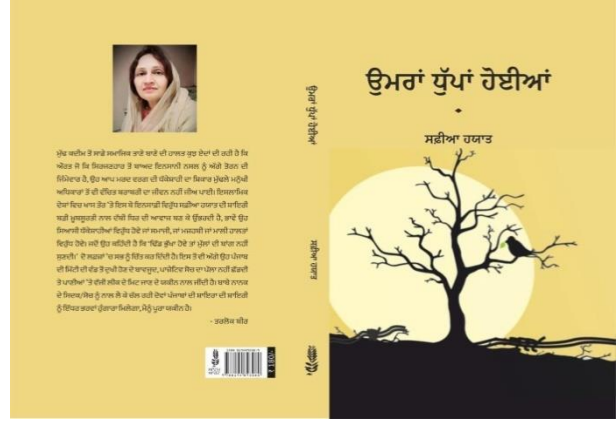

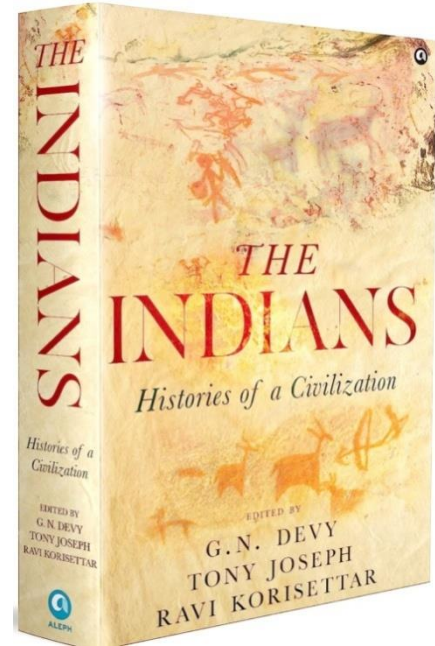
پہلی وار، پنج دریاواں دی دھرتی توں پنج خوبصورت چترت لوک- کتھاواں پچیاں اتے مایاں لئی پنجابی بھاشا دیاں لپیاں (گور مکھی اتے شاہ مکھی) اتے انگریزی انوواد دوواں وچ جیوت ہن۔

کتاب نوں بھرپور رنگاں وچ درسا یا گیا ہے جس نال پاتراں نوں جیوت بنا یا گیا ہے۔ ہر کہانی انگریزی انوواد دے نال پرمانک پنجابی وچ گیت کاری نال پیش کیتی گئی ہے اتے اکت نیتکتا ہے۔ انونڈے پنجاب دے بال- انوکول نقشے اتے پنجابی لپیاں نال پچیاں نوں جانو کرواؤن لئی ٹیبل پنجاب دی امیر وراثت بارے ہور سکھن لئی پریرت کردے ہن۔

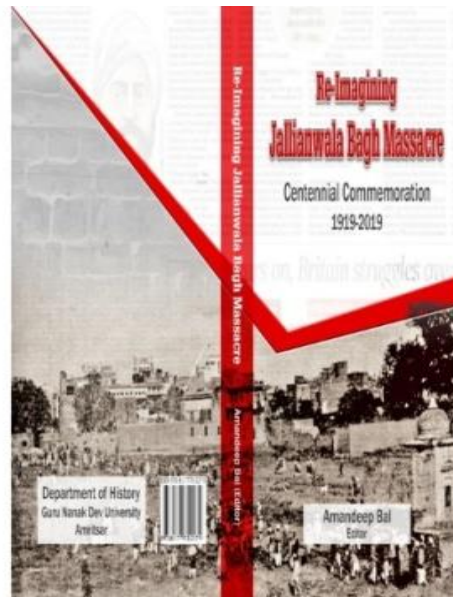
94 پنے | 11 x 8.5 | ہارڈ کور گور مکھی، شاہ مکھی اتے انگریزی 4-8-9887101-0-978 ISBN:

کرپا کر کے لیٹھک توں سدھے طور 'تے ادھکارت کاپیاں خریدواتے پیسے پچاؤ۔ نیٹ 'تے لیٹھک دیاں ہور کتاباں لئی پنجاب دیاں منموہک لوک کہانیاں دیکھو۔

Arundhati Bharti, Professor & Head,
Department of History, Guru Nanak
Dev University, Amritsar. She is the
author of *Journal of Regional History*
and *Journal of Indian History* and
editor of *Journal of Indian History*
and *Journal of Indian History*. She
has also written several books on
Indian history and culture.

The Jallianwala Bagh massacre of 1919 is
one of the most notorious incidents of
British colonial rule in India. The
centennial commemoration of the
massacre is an opportunity to
re-examine the event and its
impact on Indian history and
politics. This book is a collection
of essays that explore the
historical, political, and cultural
context of the massacre and
its legacy in contemporary
India.

The present work is a tribute
to the memory of the
Jallianwala Bagh Massacre.
The author has collected
various articles, reports, and
documents related to the
massacre. The book is a
valuable resource for
students and scholars of
Indian history and politics.
It is a must-read for
everyone who is interested
in the history of India.

خبرائ:

1.

سلمات PunjibLibrary.com تون مفت ڈاؤنلوڈ کرن لئی وی اپلبدھ ہے
جن انک گور مکھی اتے شاہ مکھی وچ اپلوڈ کیتا ہے، اک اک کر کے اسیں سارے اپلوڈ کرا لگے۔

[*Salahiyat صلاحیت](#)

punjabilibrary.com

[Salahiyat](#)

punjabilibrary.com

نوٲٲٲ سٲگھ اٲوال

ٲروگرا م اٲٲٲٲ سٲاگم

بھارت دے دکھنی ایشیا کھوج کیندر

اشتہار بازی:

ڈیجیٹل نیوز لیٹر وچ اشتہار دین لئی

advertisement@southasia-researchcentre.in

اشتہار نوں سوئیکار کرن دا مطلب ایہہ نہیں ہے کہ بھارت دے دکھنی ایشیا کھوج کیندر دوارا اتہاداں جاں سیواواں دا سمر تھن کیتا گیا ہے

خبریں اتے درش:

درکشاپاں/کانفرنساں بارے/نویں اتہاداں جاں سماں جاں سیمیناراں

southasiaresearchcentre@news

پاٹھکاں نوں بینتی کیتی جاندی ہے کہ اوہ ساڈے نیوز لیٹر بارے سماں نوں اپنے وچار پرگٹ کرن: فیڈبیک

Feedback@southasiaresearchcenter.in

آگامی ساگم اتے پروگرام:

Editor@southasiaresearchcentre.in

دستخط کیسے لیکھاں ویچ پر گٹائے گئے وچار ضروری طور 'تے بھارت دے دکھنی ایشیا کھوج کیندر دے ادھکارت وچاراں نوں درساؤندے نہیں ہن۔

نگرانی: (انگریزی، گروکھی اتے شاہ مکھی دیاں پیاں)

پرو: ہر دیو سنگھ ورک

پروفیسر آف ایمیننس (آنری)، ایسیسی جیٹیس ورلڈ یونیورسٹی، فتح گڑھ صاحب انڈیا۔

کھ سپاڈک:

ڈاکٹر. سنیل کمار بھائی پھیلٹی ممبر،

اے/70/2/سیکٹر-18، روہنی، دلی-110089، بھارت

ای-میل: dr_subha@yahoo.com

سپاڈک: (انگریزی سنسکرن)

شری ایل. کے. داس

سابقہ مکھی اڈیولگ ڈزائین کیندر، انڈین انسٹیٹیوٹ آف ٹیکنالوجی (دلی)، بھارت، وزنگ پھیلٹی ڈزائین و بھاگ، دلی ٹیکنالوجیکل یونیورسٹی، دلی

lalitdas@dtu.ac.in

ای۔میل: lalitdas@gmail.com

سر۔ سپاڈک (انگریزی سنسکرن)

رونتی رام توں پرو

شہید بھگت سنگھ جینٹر پرو

راجستھتی وکیان و بھاگ

پنجاب یونیورسٹی، چنڈی گڑھ (بھارت)

ایمیل: ronkir@pu.ac.in

ایمیل: ronkiram@yahoo co, in

سپاڈک: (پنجابی بھاشا اتے گورکھی لپی سنسکرن)

جسپال سنگھ سنڈھو

پترکار، لیکھک اتے ساجک کارکن، کینڈری سنگھ سبھا، چنڈی گڑھ، بھارت

jaspal.sdh@gmail.com

ایسوسی ایٹ ایڈیٹر: (پنجابی بھاشا، گروکھی لپی سنسکرن)

ر مندرجیت کور، ڈاکٹر

سہانگ پروفیسر، پنجابی یونیورسٹی، ٹیپالہ، بھارت

jitrainder75@gmail.com

سپادک: (پنجابی بھاشا اتے شاہ مکھی لپی سنسکرن)

آسا قادری نے پرو

انسٹیٹیوٹ آف پنجابی اینڈ کلچرل سٹڈیز اور ریسرچ سینٹر کالج

پنجاب یونیورسٹی لاہور پاکستان

ایمیل: 1aasmaqadri@gmail.com

ایسوسی ایٹ ایڈیٹر: (پنجابی بھاشا، شاہ مکھی لپی سنسکرن)

عرفان ملک ڈاکٹر

پنجاب یونیورسٹی، چنڈی گڑھ (بھارت)

ایمیل: irfanmalik941@gmail.com

پرکاشن دے انچارج

خوشحال سنگھ چنڈی گڑھ نے سکھ سٹڈیز ویج ماٹرز ڈگری اتے سکھ پرب پنجابی یونیورسٹی، پنپالہ ویج پٹی. ایچ. ڈی. جنرل سیکٹر- کینڈری سری گورو سنگھ سبھا جنرل س

سہیاد کی ممبر

پرو. ڈاکٹر. گورو راجا، انڈین انسٹیٹیوٹ آف ٹیکنالوجی، رڑکی، انڈیا ایمیل: gaurav.raheja@ar.iitr.ac.in , gr.iitroorkee@gmail.com

پرو. ڈاکٹر. سوگندھ ملہوترا، انڈین انسٹیٹیوٹ آف ٹیکنالوجی، ممبئی، بھارت، ایمیل: sugandh@iitb.ac.in

وشیش پتر کار:

شریتی نیشا شرما،

ممبئی، بھارت، Nemisha90@gmail.com

پتر وہار لئی پتہ:

اے/70/2 کیلٹر-18 روہنی، دلی-110089، بھارت

اس جنرل ویج دکھائی دین والی سنگری نوں سنتتر روپ ویج دوبارہ تیار کیتا جاسکدا ہے۔ اسے دی اک کاپی اتے رسیدی شلا گھا کیتی جاوے گی۔

ایہہ رسالہ ساڈتھ ایشیا ریسرچ سینٹر آف انڈیا اے/70/2 کیلٹر-18 روہنی، دلی-110089 (انڈیا) اتے پکاشک دانام ڈاکٹر. سنیل کمار بھائی، ایڈریس اے/70/2 دوارا پانھ کال دے لایھ لئی ہر مہینے مفت ویج پکاشت کیتا جاندا ہے۔ کیلٹر-18 روہنی، دلی-110089 ٹیلیفون: +91-11-27853470, @45793470, ای-میل:

dr_subha@yahoo.com